

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΕΑΕΚ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

ΠΑΙΔΕΙΑ ΜΠΡΟΣΤΑ
2^ο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα
Εκπαίδευσης και Αρχικής
Επαγγελματικής Κατάρτισης

Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού
Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης
Πανεπιστήμιο Αθηνών

***Σχέσεις και Επικοινωνία Ανδρών και Γυναικών
στην Εργασία, τη Φιλία και το Ζευγάρι***

Εικόνες του Συναισθήματος και της Σεξουαλικότητας

Ερευνητική Ομάδα Εργαστηρίου
Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού

Επιστημονική Επιμέλεια:
Μπετίνα Ντάβου - Νικόλας Χρηστάκης

Νοέμβριος 2006

Το παρόν κείμενο αποτελεί την τελική ερευνητική έκθεση (Παραδοτέο 5^ο) του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Αναπαραστάσεις Ανδρών και Γυναικών για τη Σχέση τους με το Άλλο Φύλο: Εικόνες του Συναισθήματος και της Σεξουαλικότητας», το οποίο είχε τριετή διάρκεια (2004-2006) και χρηματοδοτήθηκε από το Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. «Πυθαγόρας – Ενίσχυση Ερευνητικών Ομάδων στα Πανεπιστήμια».

Επιστημονική Υπεύθυνη:

Μπετίνα Ντάβου, Καθηγήτρια Ψυχολογίας, Διευθύντρια Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ερευνητική Ομάδα Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών & Σχεδιασμού:

Ιλένα Αποστολοπούλου, Κοινωνική Ανθρωπολόγος

Κική Γαλάνη, Κλινική Ψυχολόγος, Διδάκτωρ

Ελισάβετ Εκμεκτζιάν, Ψυχολόγος

Σωτηρία Λύκου, Ψυχολόγος

Ζωή Κακκαρά, Πολιτική επιστήμων, M.Sc.

Σύσση Κορίζη, Επικοινωνιολόγος, M.Sc.

Κατερίνα Σπετσιώτου, Επικοινωνιολόγος, M.Sc.

Ροντίκα Σοκολόφ, Επικοινωνιολόγος, M.Sc.

Τζίνα Γασιοπούλου, Επικοινωνιολόγος, M.Sc.

Τάκης Χαλάτσης, Εκπαιδευτικός, Διδάκτωρ Ψυχολογίας

Αθηνά Χατζούλη, Λέκτορας Ψυχολογίας, Ομαδική Ψυχοθεραπεύτρια, Παν/μιο Αθηνών

Νικόλας Χρηστάκης, Αναπλ. Καθηγητής Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ευχαριστίες

Ευχαριστίες στο έργο ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ το οποίο συγχρηματοδοτείται κατά 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και κατά 25% από εθνικούς πόρους.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	5
Κεφάλαιο I. Διαφυλικές Σχέσεις: Γενικό Πλαίσιο	9
1. Προσεγγίσεις της διαφοράς των φύλων.....	10
2. Σεξουαλικότητα και συναισθήματα	14
Κεφάλαιο II. Τα Κύρια Πεδία της Συνύπαρξης: Εργασία, Φιλία, Ζευγάρι.....	22
1. Εργασία	22
2. Φιλία	28
3. Ζευγάρι	36
4. Λίγα λόγια για την ερευνητική μέθοδο.....	53
Κεφάλαιο III. Για τις Σχέσεις στο Εργασιακό Πλαίσιο	59
1. Εικόνες του εαυτού και του άλλου: τα στερεότυπα είναι στερεότυπα.....	59
2. Συνεργασία: προς μια μεταμόρφωση της οικειότητας;	61
3. Συγκρούσεις: Ο ερωτισμός στην υπηρεσία της άμβλυωσης	65
4. Οι περιπέτειες της σεξουαλικότητας και της επιθυμίας	67
5. Προς μια ιδανική εργασιακή σχέση	69
Κεφάλαιο IV. Για τις Σχέσεις Φιλίας	72
1. Μια νέα μορφή φιλίας: η ετερόφυλη	72
2. Οι δυσκολίες της σχέσης: διαχείριση της ερωτικής έλξης	73
3. Συγκρίσεις και οφέλη της ετερόφυλης φιλίας.....	78
4. Η φιλία ως εξέλιξη των διαφυλικών σχέσεων	80
Κεφάλαιο V. Για το Ζευγάρι	81
1. Γυναίκες και άνδρες: δύο διαφορετικοί κόσμοι	81
2. ...όπου όμως τα πράγματα αλλάζουν...	84
3. ...και η συναναστροφή με το άλλο φύλο οδηγεί στην αυτογνωσία και στην αλληλοκατανόηση	87
4. Θεμελιώδη χαρακτηριστικά και δυσκολίες της σχέσης του ζευγαριού	88
5. Δέσμευση, αποκλειστικότητα, εξάρτηση: τα γνωρίσματα της σχέσης του ζευγαριού	94

6. Οικειότητα και ρουτίνα: μια συνεχής διαπραγμάτευση	95
7. Επικοινωνία ή όταν «...τα ραδιοκύματα έχουν την ίδια συχνότητα...».....	98
8. Διαφυλικές διαφορές στην έκφραση των συναισθημάτων και της οικειότητας	101
1. Σεξουαλικότητα, γονεϊκότητα, γάμος και διατήρηση της ατομικότητας μέσα στη σχέση	104
Κεφάλαιο VI. Σύνοψη και Γενικά Συμπεράσματα	109
1. Η δημιουργία και η εξέλιξη της διαφυλικής εργασιακής συνύπαρξης	113
2. Η γέννηση και η εξέλιξη της διαφυλικής φιλίας	119
3. Η σχέση του ζευγαριού	125
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	133
Παράρτημα I: Οδηγοί Συνέντευξης	144
Παράρτημα II: Το Προφίλ των Συμμετεχόντων	147

Πρόλογος

Η παρούσα Ερευνητική Έκθεση αποτελεί το τελευταίο (πέμπτο) παραδοτέο ενός ερευνητικού προγράμματος τριετούς διάρκειας, υπό τον ομώνυμο τίτλο, το οποίο εκπονήθηκε στο Εργαστήριο Ψυχολογικών Εφαρμογών και Σχεδιασμού του Τμήματος Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, με επιστημονική υπεύθυνη την καθηγήτρια ψυχολογίας Μπετίνα Ντάβου. Το ερευνητικό πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα «Πυθαγόρας».

Θεωρούμε αναγκαίο στην έκθεση αυτή, που περιέχει και τα τελικά συμπεράσματα του ερευνητικού μας προγράμματος, να τονίσουμε τις πρακτικές και εφαρμοσμένες αιτίες του ενδιαφέροντός μας στο εν λόγω αντικείμενο, αφού οι θεωρητικοί προβληματισμοί και τα ευρήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας που κατηύθυναν την έρευνα έχουν αναπτυχθεί εκτενώς στις προηγούμενες ερευνητικές εκθέσεις και θα συνοψισθούν και στην παρούσα, στο πρώτο κεφάλαιο.

Ιδού, λοιπόν, ορισμένοι λόγοι (πλην των αμιγών ακαδημαϊκών), για τους οποίους αποφασίσαμε να ασχοληθούμε με **την επικοινωνία στις ανθρώπινες σχέσεις**, θεωρώντας ότι τα ευρήματα κάθε ερευνητικού προγράμματος οφείλουν πέρα από την πρωτότυπη συμβολή τους στην ακαδημαϊκή γνώση, να είναι εφαρμόσιμα για τη βελτίωση της καθημερινής ζωής. Πέρα, λοιπόν, από τις ακαδημαϊκές μας αναζητήσεις επιλέξαμε το συγκεκριμένο θέμα, μεταξύ άλλων και για να υπενθυμίσουμε πως:

1. Η επικοινωνία είναι πρώτα από όλα το θεμέλιο και το όχημα της επιβίωσης και της αρμονικής διαπροσωπικής συνύπαρξης των ανθρώπων (και όχι τόσο μια «εξ αποστάσεως» επαφή στην οποία μεσολαβούν τεχνολογικά μέσα, όπως έχει επικρατήσει να νομίζουμε στη σημερινή εποχή).

2. Η επικοινωνία ξεκινά και αναπτύσσεται μέσα στις σχέσεις των ανθρώπων και παραμένει συνυφασμένη με τις σχέσεις έως το τέλος της ζωής.

3. Η σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία έχοντας θέσει ως βασικό στόχο την ανάπτυξη των αγορών, της ανταγωνιστικότητας, της επιχειρηματικότητας κ.λ.π., αγνοεί όλο

και περισσότερο τις θεμελιώδεις (μη-οικονομικής φύσης) ανθρώπινες ανάγκες για διαπροσωπική εμπιστοσύνη, ασφάλεια, καλή επικοινωνία, αποδοχή και δημιουργικότητα.

4. Αυξάνονται όλο και περισσότερο οι άνθρωποι που ζουν μόνοι και αποξενωμένοι, οι ομάδες που περιθωριοποιούνται και στιγματίζονται. Οι μηχανισμοί που προΐστανται τέτοιων φαινομένων έχουν επίσης ως όχημα την επικοινωνία και τις σχέσεις.

5. Ο επιστημονικός λόγος που αφορά τέτοια ζητήματα έχει το ρόλο του να παίζει στην κατανόηση και τη διαπραγμάτευσή τους, αλλά και στη εξισορρόπηση της παραπλάνησης που δημιουργείται από τις έτοιμες λύσεις στα «προβλήματα σχέσεων και επικοινωνίας» που προτείνουν τα προϊόντα μαζικής κατανάλωσης που διαδίδονται ευρέως από τα σύγχρονα ΜΜΕ.

Ξεκινάμε από τη μελέτη της επικοινωνίας και των σχέσεων *μεταξύ ανδρών και γυναικών*, για τους παρακάτω λόγους:

1. Γιατί στο πλαίσιο αυτής της σχέσης γεννιούνται και μεγαλώνουν οι άνθρωποι.

2. Γιατί είναι μια σχέση που μέσα στους αιώνες υπήρξε βασικό πεδίο έκφρασης όλου του πλούτου των συναισθημάτων, καθώς και πεδίο βίωσης και εκδραμάτισης πολλών συγκρούσεων του πολιτισμού. Είναι η θεμελιώδης σχέση εντός της οποίας η βιολογία και ο πολιτισμός διαπραγματεύονται τη συνύπαρξή τους.

3. Γιατί αυτή η θεμελιώδης σχέση αλλάζει σήμερα με τρόπο θεαματικό. Ενώ οι γυναίκες και οι άνδρες, κατά τα φαινόμενα, συνυπάρχουν όλο και πιο ισότιμα και αρμονικά στο κοινωνικό πεδίο (π.χ. στην εργασία και στις φιλικές συναναστροφές), οι ερωτικές και οι συντροφικές σχέσεις παρότι εξακολουθούν να είναι δημιουργικές, παρουσιάζουν ταυτοχρόνως ολοένα και περισσότερη ρευστότητα και ευθραυστότητα.

4. Γιατί ο εκδημοκρατισμός της σχέσης ανδρών-γυναικών παίζει κρίσιμο ρόλο στις σχέσεις γονέων-παιδιών και επεκτείνεται με θεμελιώδη τρόπο σε όλες τις μορφές των ανθρώπινων σχέσεων.

5. Και τέλος, γιατί το θέμα αυτό απασχολεί όλο και περισσότερο τις γυναίκες και τους άνδρες, σήμερα, σε όλα τα πλαίσια της καθημερινότητάς τους.

Το πρόγραμμα εξελίχθηκε σε πέντε ερευνητικές φάσεις, από τις οποίες προέκυψαν τα αντίστοιχα (πέντε συνολικά) πακέτα εργασίας («Παραδοτέα») υπό τη μορφή ερευνητικών εκθέσεων.

Η πρώτη φάση αφιερώθηκε στην αναλυτική κριτική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, από την οποία προέκυψαν και διατυπώθηκαν συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα. Η φύση των ερωτημάτων αυτών κατηύθυνε την επιλογή της μεθοδολογικής προσέγγισης που υιοθετήθηκε στο συνολικό ερευνητικό πρόγραμμα. Η Πρώτη Ερευνητική Έκθεση (Παραδοτέο 1^ο), υπό τον τίτλο **Βιβλιογραφική Ανασκόπηση** (Ντάβου & συνεργ., 2004), παρουσιάζει μια ιστορική αναδρομή περί των σχέσεων των φύλων με επικέντρωση στο ζήτημα της σεξουαλικότητας και των συναισθημάτων, ως λειτουργιών που βρίσκονται στα θεμέλια της σχέσης και της επικοινωνίας των φύλων μεταξύ τους. Διερευνώνται οι μεταβολές της βίωσης και της εκδήλωσης των συναισθημάτων και της σεξουαλικότητας. Οι αλλαγές που έχουν οδηγήσει στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων είναι τόσο ραγδαίες και θεαματικές, ώστε να θέτουν υπό επαναδιαπραγμάτευση τις σχέσεις και την επικοινωνία των φύλων σε όλα τα πλαίσια της βιωμένης καθημερινότητας, από το χώρο εργασίας και τη φιλία έως τις ερωτικές σχέσεις και τις σχέσεις του ζευγαριού. Η Έκθεση καταλήγει στη διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων, στην παρουσίαση του ερευνητικού στόχου και στην τεκμηρίωση και παρουσίαση της επιλογής της ερευνητικής μεθόδου.

Η Δεύτερη Ερευνητική Έκθεση (Παραδοτέο 2^ο), υπό τον τίτλο **Ετερόφυλη Φιλία** (Χαλάτσης & Χρηστάκης, 2004), προέρχεται από τη δεύτερη φάση του ερευνητικού προγράμματος και παρουσιάζει το θεωρητικό πλαίσιο και τα ευρήματα που προέκυψαν από τη διερεύνηση των σχέσεων και της επικοινωνίας των δύο φύλων στο πλαίσιο της φιλίας. Η Έκθεση ξεκινά με την παρουσίαση των θεωριών της φιλίας γενικά, και προχωρά με αναφορές στις θεμελιώδεις αρχές της φιλίας, στα επίπεδα των φιλικών σχέσεων και στις κοινωνικές λειτουργίες της φιλίας, για να επικεντρωθεί εντέλει στο θέμα των διαφυλικών διαφορών και στην ετερόφυλη φιλία ως ένα φαινόμενο που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα τη νεότερη εποχή. Υπό αυτή την θεωρητική πλαισίωση, η Έκθεση προχωρά στην αναλυτική παρουσίαση των αποτελεσμάτων του ερευνητικού προγράμματος αναφορικά με το ζήτημα της ετερόφυλης φιλίας.

Αντιστοίχως, η Τρίτη Ερευνητική Έκθεση (Παραδοτέο 3^ο), υπό τον τίτλο **Εργασιακές Σχέσεις** (Κορίζη & Τασιοπούλου, 2005), αναφέρεται στη θεωρητική πλαισίωση και τα ευρήματα της τρίτης φάσης του ερευνητικού προγράμματος. Αναλύει διεξοδικά την έννοια των εργασιακών σχέσεων και παρουσιάζει τις αλλαγές στις σχέσεις και την επι-

κοινωνία, εξαιτίας της αυξανόμενης συμπαρουσίας και των δύο φύλων στο χώρο της εργασίας, όπως αυτές καταγράφονται διεθνώς τις τελευταίες δεκαετίες. Η Έκθεση παρουσιάζει τους όρους και τα προβλήματα αυτής της συνύπαρξης, καθώς και τις αναπροσαρμογές στη βίωση και την εκδήλωση του συναισθήματος που απαιτούνται και από τις δύο πλευρές, όπως προέκυψαν αναλυτικά από τα ευρήματα του ερευνητικού μας προγράμματος.

Στην Τέταρτη Ερευνητική Έκθεση (Παραδοτέο 4^ο) παρουσιάζεται υπό τον ομώνυμο τίτλο η μελέτη αναφορικά με τις *Σχέσεις του Ετερόφυλου Ζευγαριού* (Γαλάνη & συνεργ., 2006), όπως εκπονήθηκε στο πλαίσιο της τέταρτης φάσης του ερευνητικού προγράμματος. Στην ενότητα της θεωρητικής πλαισίωσης περιγράφονται αναλυτικά οι θεωρίες περί των στενών διαπροσωπικών σχέσεων και περί της ανάπτυξης του συναισθηματικού δεσμού στο ζευγάρι, και παρουσιάζεται η ψυχολογική σημασία ορισμένων σημαντικών για τη σχέση του ζευγαριού παραγόντων, όπως η έλξη, η δέσμευση, η οικειότητα, η ικανοποίηση και η εξάρτηση. Στη βάση αυτής της πλαισίωσης, η έκθεση παρουσιάζει και ερμηνεύει τα ευρήματα του ερευνητικού προγράμματος αναφορικά με την επικοινωνία των δύο φύλων στο πλαίσιο της στενής διαπροσωπικής σχέσης του ζευγαριού, όπως αυτή περνά από τον έρωτα στην αγάπη και την οικειότητα, μέσα από συνεχείς διαπραγματεύσεις στα επίπεδα των συναισθημάτων και της σεξουαλικότητας. Οι διαπραγματεύσεις αυτές σχετίζονται και με άλλους παράγοντες, μεγάλης ψυχολογικής σημασίας, που οι σύγχρονες κοινωνικές εξελίξεις θέτουν υπό συνεχή επανανοηματοδότηση και επαναδιαπραγμάτευση (π.χ. τη διατήρηση της ατομικότητας και της αυτονομίας μέσα στη σχέση, τη γονεϊκότητα κ.ά.).

Η τελευταία φάση του ερευνητικού προγράμματος περιλάμβανε τη σύγκριση των ευρημάτων που προέκυψαν από τις επιμέρους φάσεις και τη συνολική τους επαναξιολόγηση και ερμηνεία, ώστε να εντοπιστούν οι κοινοί παράγοντες που διέπουν τις σχέσεις και την επικοινωνία των φύλων και στα τρία πλαίσια της συνύπαρξής τους, καθώς και οι ενδεχόμενοι ιδιαίτεροι παράγοντες που αφορούν μεμονωμένα πλαίσια. Από τη φάση αυτή προέκυψε η παρούσα Τελική Έκθεση (Παραδοτέο 5^ο). Η έκθεση αυτή, όχι απλώς συνοψίζει και συνθέτει, αλλά *συγκροτεί* τα ευρήματα και τις ερμηνείες που προέκυψαν από κάθε φάση του ερευνητικού προγράμματος σε μια τελική, ενιαία εικόνα των σχέσεων και της επικοινωνίας των ανδρών και των γυναικών σήμερα, των όρων και των διαπραγματεύσεων, των προσκομμάτων και των νέων μορφών συνύπαρξης και επικοινωνίας.

Κεφάλαιο I.

Διαφυλικές Σχέσεις:

Γενικό Πλαίσιο

Από τις αρχές της δεκαετίας του '70, μέσα από τις μελέτες κυρίως της κοινωνικής και αναπτυξιακής ψυχολογίας και των σπουδών επικοινωνίας, αναδεικνύεται η ιδιαίτερα στενή συνάφεια μεταξύ της διαπροσωπικής επικοινωνίας και της ανάπτυξης των ανθρ-
πινων σχέσεων. Διαφορετικές προσεγγίσεις τόσο της διαπροσωπικής επικοινωνίας όσο και των ανθρώπινων σχέσεων καταλήγουν σε διαφορετικούς ορισμούς και διαφορετικά επίπεδα συσχέτισής τους, αλλά σε γενικές γραμμές γίνεται ευρέως αποδεκτό ότι *η επικοινωνία γεννιέται στο πλαίσιο σχέσεων και επιδρά στην ανάπτυξή τους*, ενώ με τη σειρά τους οι σχέσεις επηρεάζουν την επικοινωνιακή δραστηριότητα των εμπλεκομένων (Berger, 1993).

Ως σχέση εννοούμε, εδώ, κάθε δεσμό συνάφειας ή αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπων, κάθε μορφή επαφής και επικοινωνίας που βασίζεται σε συναισθηματικές, γνωσιακές και κοινωνικές ανταλλαγές, επενδύσεις και εξαρτήσεις.

Οι σχέσεις υπάρχουν και δρουν στο πλαίσιο της καθημερινότητας, εντός της οποίας συμβαίνουν ταυτοχρόνως πολλά πράγματα, όπως ανταλλαγές μηνυμάτων και επιρροής, φημολογίες, διαμάχες και συγκρούσεις, αποφάσεις αναφορικά με δραστηριότητες, από κοινού επεξεργασία βιωμάτων κ.λ.π. Όλες αυτές οι διεργασίες συναποτελούν την ανθρ-
πινή επικοινωνία. Οι σχέσεις *είναι* συνεπώς η συμπεριφορά μας, καθώς και η οργάνωση της καθημερινής ζωής, των συνηθειών, των συναισθημάτων και των προσδοκιών από τις οποίες κατασκευάζεται η καθημερινότητα (Duck, 2000).

Στη σύγχρονη καθημερινότητα, οι άνδρες και οι γυναίκες συνυπάρχουν (συνεπώς επικοινωνούν και σχετίζονται) σε πλαίσια πολύ διαφορετικά από αυτά που συνηθίζονταν πριν από μια ή δύο γενιές (δηλαδή, πριν από λίγες δεκαετίες), ενώ οι όροι αυτής της συνύπαρξης δεν είναι πλέον ούτε εντελώς προκαθορισμένοι ούτε πάντοτε απόλυτα σαφείς. Σε παλαιότερες εποχές η επικοινωνία ανδρών και γυναικών ακολουθούσε λίγο-πολύ κάποιες προκαθορισμένες συμβάσεις και στοχοθεσίες, ενώ κάθε παρεκτροπή εκδηλωνόταν συνήθως σε ένα κρυφό και απαγορευμένο παρασκήνιο. Όμως, μια σειρά από ευρύτερες

κοινωνικές εξελίξεις θόλωσαν τις τελευταίες πέντε περίπου δεκαετίες τις διακρίσεις ανάμεσα στους «θηλυκούς» και τους «αρσενικούς» κοινωνικούς ρόλους και τόπους¹ και έφεραν τη γυναίκα σε μια πιο «ισότιμη» σχέση με τον άνδρα. Στον πυρήνα αυτής της σχέσης, η βίωση και η έκφραση των συναισθημάτων και της σεξουαλικότητας έχουν αλλάξει στη σύγχρονη εποχή, και ρυθμίζουν διαφορετικά τις σχέσεις και την επικοινωνία σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης συνύπαρξης².

Καθώς οι παραδοσιακοί ρόλοι των φύλων επαναπροσδιορίζονται, τίθενται υπό επαναδιαπραγματεύση και οι τρόποι του σχετιζέσθαι ανδρών και γυναικών. Δημιουργούνται παράλληλα και πρωτόγνωρες τριβές και συγκρούσεις, που τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες δεν ξέρουν πώς να τις διαχειριστούν. Η ψυχολογική και η σχεσιακή ζωή δεσν μπορεί πάντα να ακολουθήσει το ρυθμό της εξέλιξης των κοινωνικών μεταβολών.

Μέρος της «κρίσης» που καταγράφουν οι έρευνες³ οφείλεται στη διαχείριση της σεξουαλικότητας και του συναισθήματος στο πλαίσιο μιας πιο ανοιχτής έκφρασης που είναι σήμερα επιτρεπτή, αλλά και μιας πιο «ισότιμης» σχέσης και αλληλεπίδρασης. Οφείλεται, επίσης, στην ανάδυση των λεγόμενων «ανδρογυνικών»⁴ χαρακτηριστικών τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή κάνοντας μια αναδρομή στην ιστορία της σχέσης των δύο φύλων.

1. Προσεγγίσεις της διαφοράς των φύλων

Για πολλούς αιώνες η κύρια προσέγγιση της διαφοράς των φύλων υπήρξε η βιολογική, που βασίστηκε σε μια αντίληψη για τις «φυσικές» ιδιότητες και ικανότητες ανδρών και γυναικών και, συνεπώς, για το τι συνιστά «κανονική» συμπεριφορά και γνώμονα ηθικής αποτίμησης της ανδρικής και γυναικείας ταυτότητας και δράσης (Παπαταξιάρχης & Παραδέλης, 1992). Ως αποτέλεσμα, τα φύλα ορίστηκαν ως ένα σύστημα ασύμμετρο με διαχωρισμένους και ξεκάθαρους ρόλους και διαφορετικά πεδία δράσης (Ortner, 1994). Ο άνδρας είχε παραδοσιακά τον κοινωνικό ρόλο, ενσωματώνοντας τη δράση του

¹ Βλ. Meyrowitz (1985), ιδιαίτερα το κεφάλαιο περί συγχώνευσης της αρρενωπότητας και της θηλυκότητας και τις μεταβαλλόμενες ομαδικές ταυτότητες.

² Βλ. Ντάβου (2004), ιδιαίτερα σσ. 54-56. Αναλυτικότερα βλ. Giddens (2005).

³ Βλ. ενδεικτικά Bradley (1996), Canary & συνεργ. (1995), Fevre (ό.π.).

⁴ Ο ψυχολογικός ανδρογυνισμός (androgyny) αναφέρεται στη συνύπαρξη «θηλυκών» και «αρρενωπών» (όπως ορίζονται από τις κοινωνικές συμβάσεις) χαρακτηριστικών προσωπικότητας ή συμπεριφοράς στο ίδιο άτομο, τα οποία το άτομο τα έχει αναπτύξει, τα εκδηλώνει και τα αξιοποιεί εξίσου, ανάλογα με την περίπτωση.

στη δημόσια σφαίρα, ενώ η γυναίκα περιορίστηκε στην ιδιωτική, αναλαμβάνοντας τη φυσική αναπαραγωγή των κοινωνιών μέσα από το ρόλο της μητέρας και της συζύγου.

Η δύναμη και το κύρος ήταν τα δύο κύρια χαρακτηριστικά του ανδρικού ρόλου που αναγνωρίστηκαν ευρέως. Αυτός ο ρόλος αναπαράχθηκε στις περισσότερες μορφές κοινωνικών σχέσεων που συνάφθηκαν ανάμεσα στα δύο φύλα. Ο περιορισμός της γυναίκας στην ιδιωτική σφαίρα περιόρισε το πλήθος των ρόλων που μπορούσε να επιλέξει, καθώς επίσης και το φάσμα των κοινωνικών θεσμών στους οποίους είχε πρόσβαση (με εξαίρεση, φυσικά, εκείνους που σχετίζονται με τις κοινωνικές και συμβολικές όψεις της αναπαραγωγής και της γονεϊκότητας).

Μια ιδιότητα που αναγνωρίστηκε «τιμητικά» στη γυναικεία φύση είναι αυτή της αναπαραγωγής και της μητρότητας. Η *εξύμνηση της μητρότητας*, καθώς και ευρύτερη «ικανότητα» αγάπης και προσφοράς, έγιναν απαραίτητα προσδιοριστικά στοιχεία της γυναικείας ταυτότητας και ουσίας, μολονότι ορισμένες φορές οι «ιδιότητες» αυτές χρησιμοποιήθηκαν για να περιορίσουν την κοινωνική δραστηριότητα των γυναικών και να δικαιωθούν «τη γυναικεία υποτέλεια» (Αντωνοπούλου, 1999).

Εκτός του βιολογικού παράγοντα, μια σειρά «έμφυλων πρακτικών» (Bourdieu, 1980) της καθημερινής ζωής - πρακτικών δηλαδή που αφορούν συγκεκριμένα το κάθε φύλο - αναπαρήγαγε την οπτική της κοινωνίας για το πώς πρέπει να ενεργούν οι άνδρες και οι γυναίκες. Οι έμφυλες αυτές πρακτικές διαμόρφωσαν σε κάθε εποχή αυτό που θεωρείται «γυναικείο» και αυτό που θεωρείται «ανδρικό», έτσι ώστε οι βιολογικές διαφορές που έχουν τα δύο φύλα αναπαράχθηκαν και ως κοινωνικές διαφορές, στο πλαίσιο πολιτισμικά προσδιορισμένων αξιακών συστημάτων.

Το κίνημα για τη χειραφέτηση των γυναικών που εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αγωνίστηκε για την εκχώρηση αυτονομίας και περισσότερων δικαιωμάτων στις γυναίκες. Το λεγόμενο «δεύτερο κύμα»⁵ του φεμινισμού, από τη δεκαετία του '60 και μετά, είχε ως στόχο την αναγνώριση των γυναικών ως ισότιμων με τους άνδρες σε κάθε πεδίο της κοινωνικής ζωής. Το βασικό και πρωταρχικό αίτημα για απόκτηση του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι ήταν και το μοναδικό αίτημα που κατάφερε να ενώσει όλες τις γυναίκες από διαφορετικές κοινωνίες, φυλές και θρησκείες.

Οι αλλαγές που επήλθαν, ωστόσο, εξακολουθούν να αντισταθμίζονται από την ύπαρξη βαθιά ριζωμένων ακόμα στερεοτύπων, κάτι που μολονότι αναγνωρίζεται ως δι-

⁵ «Το Δεύτερο Κύμα του φεμινισμού ανέπτυξε την έννοια της *πατριαρχίας* ως έναν αυτόνομο λόγο για το οικουμενικό φαινόμενο της κυριαρχίας των αντρών επί των γυναικών» (Παπαταξιάρχης & Παραδέλης, ό.π., σ. 16).

εθνές φαινόμενο⁶, είναι ιδιαίτερα αισθητό στις μεσογειακές χώρες (Παπαταξιάρχης & Παραδέλης, ό.π.). Έτσι, οι γυναίκες εξακολουθούν να διαμαρτύρονται (αν και όχι με την οργανωμένη μορφή ενός κινήματος) για πολλά ζητήματα που θεωρούν ότι αφορούν κυρίως το φύλο τους (όπως η επαγγελματική ανισότητα, η βία⁷ και η σεξουαλική παρενόχληση⁸), αν και πολλοί σύγχρονοι διανοούμενοι, μεταξύ αυτών και αναγνωρισμένες φεμινίστριες, όπως η Badinter (2005), εντοπίζουν μια υπερβολή στη ροπή των γυναικών να θυματοποιούν τον εαυτό τους, η οποία πρέπει να ελεγχθεί, έτσι ώστε η επικοινωνία και η επαφή μεταξύ αντρών και γυναικών να μην «πολωθεί» περαιτέρω.

Η «ανδρική» πλευρά του θέματος αυτού έγινε αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Η παρουσία των γυναικών στο δημόσιο βίο και στην «ισότιμη» συναναστροφή τάραξαν την παραδοσιακή ισορροπία των σχέσεων και προκάλεσαν αμηχανία και σύγχυση. Η αναστάτωση αυτή εκφράστηκε περισσότερο οργανωμένα με την εμφάνιση του λεγόμενου «ανδρικού κινήματος», κυρίως στις ΗΠΑ κατά τα τέλη της δεκαετίας του '70, και με την ακαδημαϊκή έκφρασή του σε αγγλοσαξονικές κυρίως χώρες, με τις λεγόμενες «ανδρικές σπουδές», που κατέδειξαν ότι η «αρρενωπότητα» δεν είναι πλέον αυταπόδεικτη, αλλά ούτε και χωροχρονικά σταθερή. «Πολλοί άνδρες βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια αίσθηση αφάνειας, εγκλωβισμένοι ανάμεσα σε κανόνες που δεν άρμοζαν πλέον στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και στην απουσία αντίστοιχων, που θα μπορούσαν να καθορίσουν τους νέους τους ρόλους ως άνδρες» (Urschel, 2000, σ. 408).

Για ορισμένους μελετητές, η απάντηση των ανδρών στα κατά καιρούς κινήματα απελευθέρωσης των γυναικών διαπλέκεται στενά με ψυχολογικές παραμέτρους της ανάπτυξης της ταυτότητας του φύλου που θεωρείται πιο περίπλοκη για τους άνδρες απ' ότι για τις γυναίκες⁹, αφού το αγόρι, για να «ανδροποιηθεί», οφείλει να απωθήσει το θηλυκό κομμάτι του εαυτού του που υπάρχει σύμφυτο στη σχέση με τη μητέρα του. Σε αυτή την επίπονη ψυχολογική διεργασία προστίθενται σήμερα κοινωνικές μετατροπές, όπως η αμφισβήτηση των παραδοσιακών αρχών της «ανδροπρέπειας», η αύξηση των μονογονεϊ-

⁶ Οι νεαροί άνδρες αισθάνονται πιο προβληματισμένοι συναισθηματικά, αναφέρουν, περισσότερο από τους μεγαλύτερους τους ότι αισθάνονται μοναξιά ή συστολή. Οι μεγαλύτερες διαφορές ανάμεσα στους νέους, γυναίκες και άνδρες, εντοπίστηκαν στην αντίληψη που είχαν της λεγόμενης «γυναικείας φύσης». Βλ. Robertson & συνεργ., (2002), Gough (2001).

⁷ Ιδιαίτερα η ενδοοικογενειακή βία αποτελεί το πλέον αποσιωπημένο έγκλημα. Μόνο στην Ε.Ε. μία στις πέντε γυναίκες έχει εμπειρία βίαιης συμπεριφοράς από το σύντροφό της, ενώ σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ, η συζυγική βία προκαλεί περισσότερους θανάτους γυναικών από όσους καταγράφονται από τον καρκίνο, Καραμάνου (2003).

⁸ Σύμφωνα με τα στοιχεία του *Equal Employment Opportunity Commission* του '94, μία στις δυο γυναίκες θα αποτελέσουν θύματα παρενόχλησης κατά τη διάρκεια της επαγγελματικής τους ζωής.

⁹ Αναλυτικότερα βλ. Aubert (1997).

κών οικογενειών και η μετατροπή της έννοιας της πατρότητας, καθώς και το όλο και συχνότερο συναπάντημα με ένα νέο τύπο «θηλυκού ήρωα», που χρησιμοποιεί για λογαριασμό της τα πρότυπα του «κυνηγού» και του «κατακτητή» που παλαιότερα ενσάρκωναν οι άνδρες.

Μέσα σε ένα πλήθος διπλών αντιφατικών μηνυμάτων για το τι είναι «αρρενωπό», τι «θηλυκό» και τι «ανδρογυνικό», και σε μια γενικότερη σύγχυση περί του ρόλου του κάθε φύλου¹⁰, γυναίκες και άνδρες προσπαθούν να υπάρξουν ισότιμα, χωρίς να απαρνηθούν τη θηλυκότητά και την αρρενωπότητά τους, αντιστοίχως, χωρίς, δηλαδή, να απαρνηθούν τη σεξουαλικότητά τους, που βρίσκεται εξαρχής στον πυρήνα της σχέσης που ενώνει τα δύο φύλα¹¹.

Οι άνδρες κινούνται κάπου ανάμεσα στον «σκληρό» άνδρα που παραμένει προσκολλημένος στις παραδοσιακές αξίες του αρχηγού και στον «ήπιο» άνδρα που αποποιούμενος τα προνόμια του άρρενος και συμμετέχοντας στις «γυναικείες δουλειές» νιώθει συχνά αποδομημένος και ενοχοποιημένος. Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες παγιδευμένες μέσα στις «ελευθερίες» που οι ίδιες διεκδίκησαν, πασχίζουν σαν «υπεργυναίκες» να συμφιλώσουν καριέρα, οικογένεια, μητρότητα και σεξουαλικότητα, ή ζώντας σαν «αμαζόνες», χωρίς μόνιμο σύντροφο ή παιδί που να ανατρέφεται από δύο γονείς (Aubert, 1997).

Αναλύοντας με συμπάθεια τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν και τα δύο φύλα, ο Giddens (ό.π.) παρατηρεί ότι οι άνδρες είναι θυμωμένοι με τις γυναίκες εξαιτίας των διεκδικησεών τους, ενώ οι γυναίκες είναι θυμωμένες με τους άνδρες λόγω της άρνησής τους να τους εκχωρήσουν τα υλικά προνόμια που αξιώνουν για τον εαυτό τους. Πιστεύει παρ' όλα αυτά πως αναδύονται νέοι τρόποι διαπραγμάτευσης της σχέσης μεταξύ των φύλων και ότι η «συναισθηματική άβυσσος» που έχει ανοιχθεί μεταξύ ανδρών και γυναικών μπορεί να γεφυρωθεί μέσα από μια νέου τύπου «αμιγή σχέση»¹². Στο πλαίσιο αντίστοιχου προβληματισμού, ο Seidler (1995) διαβλέπει, τουλάχιστον στη Δύση, την εξέλιξη των σχέσεων σε επιλογές ενός γενικότερου «τρόπου ζωής» και όχι ως «δέσμευση ζω-

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Βοσνιάδου (1997).

¹¹ Αναλυτικότερα βλ. Ντάβου & συνεργ. (2004), σσ. 21-25.

¹² Ο Giddens ορίζει ως *αμιγή σχέση* μια κατάσταση όπου η σχέση συνάπτεται χωρίς κάποια εξωτερική αιτιολόγηση, παρά μόνο γι' αυτά που μπορεί να αντλήσει ο καθένας από τον άλλο στο πλαίσιο μιας υφιστάμενης συναναστροφής. Είναι αποτέλεσμα μιας εγγενούς ανακατασκευής της οικειότητας, εξαιτίας της οποίας ο έρωτας δεν είναι σύστοιχος της σεξουαλικότητας δια μέσου του γάμου (δηλαδή διαμέσου μιας κοινωνικά κατασκευασμένης σχέσης), αλλά μιας σεξουαλικότητας αποκεντρωμένης και απελευθερωμένης από τις ανάγκες της αναπαραγωγής. Η σχέση συνεχίζεται μόνο στο βαθμό που και τα δύο μέρη θεωρούν πως αντλούν αρκετή ικανοποίηση.

ής», όπου και οι δυο πλευρές συνεχώς αναστοχάζονται το τι αποκομίζουν από τη σχέση τους και εάν επιθυμούν να τη διατηρήσουν.

Οι σχέσεις των φύλων εξαρτώνται από την εξέλιξη του πολιτισμού, αλλά και την επηρεάζουν. Ακριβώς επειδή κάθε πολιτισμική μετατροπή συνδέεται στενά με τη ρύθμιση και τον έλεγχο των ενορμήσεων¹³, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες που βρίσκονται στη δίνη των μετατροπών έρχονται σήμερα αντιμέτωποι με τον ίδιο τους τον εαυτό, καθώς θεμελιώδεις ενορμητικές εκδηλώσεις, όπως τα συναισθήματα και η σεξουαλικότητα αποκτούν νέες σημασίες και απαιτούν νέους τρόπους ρύθμισης και ελέγχου, τόσο στο επίπεδο της ατομικής τους βίωσης όσο και σ' αυτό της διαπροσωπικής τους έκφρασης.

2. Σεξουαλικότητα και συναισθήματα

Η σεξουαλικότητα αποτελεί ένα ιδιαίτερα σύνθετο φαινόμενο. Πρόκειται για μια φυσική και αναγκαία ανθρώπινη συγκινησιακή κατάσταση και δραστηριότητα που παράγει πρωτογενώς δυνάμεις έλξης και απώθησης μεταξύ των ανθρώπων, συνεπώς είναι σύμφυτη με την επικοινωνία και τη ρύθμιση των σχέσεων.

Επειδή εδράζεται στη βιολογική πτυχή της ανθρώπινης ύπαρξης, είναι δύσκολο να αποκοπεί ή να κατασταλεί πλήρως και επίσης είναι δύσκολο να εξαιρεθεί από οποιαδήποτε μορφή επικοινωνίας. Στη σημερινή εποχή, η σεξουαλικότητα και η έκφρασή της, όχι μόνον είναι αποδεκτές αλλά μεγεθύνονται κιόλας από τα προϊόντα μαζικής κατανάλωσης. Και καθώς η σεξουαλικότητα έχει αποκοπεί από κοινωνικές συμβάσεις όπως ο γάμος, οι άνθρωποι καλούνται να βρουν νέους τρόπους να τη διαχειριστούν και να τη ρυθμίσουν στο πλαίσιο κάθε είδους σχέσης που δημιουργούν.

Η σεξουαλικότητα εκφράζεται στην ερωτική έλξη που αφορά τον Άλλο - το αντικείμενο - και στην υποκειμενική βίωση της συγκίνησης που αφορά τον Εαυτό. Η διττή όψη της σεξουαλικότητας είναι φανερή τόσο από το σημείο εκκίνησής της (τη βιολογική και ψυχο-κοινωνική της πτυχή) όσο και από το σημείο κατάληξής της (τον Άλλο και τον

¹³ Ως η ψυχαναλυτική μετεξέλιξη της έννοιας του ενστίκτου, η ενόρμηση θεωρείται ωθούσα δύναμη, σχετικά ακαθόριστη ως προς τη συμπεριφορά που προκαλεί και ως προς το αντικείμενο στο οποίο επιφέρει την ικανοποίηση. Σε δύο από τα βασικά του κείμενα που πραγματεύονται τις ενορμήσεις, ο Freud, τοποθετεί τη ρίζα τους σε εσωτερικές διεγέρσεις του οργανισμού που εμφανίζονται ως μια διαρκής δύναμη (force), εναντίον της οποίας καμία απόπειρα φυγής δεν είναι εφικτή. Στη βάση των δύο θεμελιωδών ενορμήσεων (της ζωής και του θανάτου) βρίσκονται αντιστοίχως η σεξουαλικότητα και η καταστροφικότητα. Αναλυτικότερα βλ. Freud (1927, 1930). Για τη σχέση των πολιτισμικών μετατροπών με τον έλεγχο των ενορμήσεων βλ. Elias (1939), ιδιαίτερα σ. 301.

Εαυτό). Σε αντιδιαστολή με άλλες βιολογικές λειτουργίες (π.χ. την αναπνοή ή τη διατροφή), η σεξουαλικότητα, για να πραγματοποιηθεί, ενέχει ιδιαίτερα πολύπλοκες σχέσεις με το περιβάλλον· χρειάζεται τον Άλλο για να νοηματοδοτηθεί. Συνεπώς, είναι κοινωνική και κοινωνικοποιημένη ως προς την ουσία της και τις εκδηλώσεις της (Muldworf, 1980).

Η σεξουαλικότητα διαχέεται σχεδόν σε όλες τις εκδηλώσεις της ατομικής και συλλογικής ζωής (Κούρτοβικ, 1994). Ορίζεται ως το «ενεργό έμφυλο» του ανθρώπου (Λάζος, 1997), ανεξάρτητα από το πλαίσιο προσέγγισής της. Αυτό συνεπάγεται ότι είναι άμεσα συνδεδεμένη με το φύλο, κάτι που βρίσκεται στη βάση της βιολογικής λειτουργίας της σεξουαλικότητας και της διαφορετικής ανατομίας στην οποία υπόκεινται τα δύο φύλα. Ανδρική και γυναικεία σεξουαλικότητα συμβολικά εκφέρονται με ιεραρχικές αντιστίξεις του τύπου ενεργητικό/παθητικό ή έξω/μέσα (Παπαταξιάρχης & Παραδέλης, ό.π., Héritier, 1996).

Το κανονιστικό πλαίσιο της ανθρώπινης σεξουαλικότητας αντιμετωπίστηκε με ποικίλους τρόπους κατά τις διάφορες ιστορικές περιόδους στον δυτικό πολιτισμό (Ντάβου & συνεργ., 2004). Η καθοριστικότερη, όμως, μετατροπή και για τα δύο φύλα συντελέστηκε κατά τις δεκαετίες του '50 και '60. Από τις εκτεταμένες και πρωτοποριακές για την εποχή τους έρευνες της ομάδας του Kinsey για την «ανδρική σεξουαλικότητα» (1948) και για τη «σεξουαλική συμπεριφορά της γυναίκας» (1953) επήλθε μια ευρεία «απομυθοποίηση» της σεξουαλικής δραστηριότητας των φύλων. Οι έρευνες έδειξαν ότι η σεξουαλική συμπεριφορά ανδρών και γυναικών παρουσιάζει μια μεγάλη ποικιλία και ότι οι σεξουαλικές πρακτικές του μέσου ανθρώπου δεν έχουν τίποτα κοινό με τη θεωρούμενη «σωστή», «κανονική», και «κανονική» σεξουαλική συμπεριφορά.

Η αποενοχοποίηση αυτή επέτρεψε την ανάπτυξη μιας ολόκληρης βιομηχανίας που ασχολήθηκε με το σεξ, από την πιο επιστημονική του διατύπωση έως την πορνογραφία, για να μετατραπεί εντέλει σε συρμό στη δεκαετία του '60, μέσα και από το κίνημα των χίπις που διακήρυξε τις ισότιμες σεξουαλικές πρωτοβουλίες και σχέσεις κάθε είδους και διέδωσε την ενιαία σεξουαλική ελευθερία για άνδρες και γυναίκες. Η «σεξουαλική επανάσταση» συνεχίστηκε και κατά τη δεκαετία του '70, και παγιώθηκε ως συνώνυμη μια γενικότερης πολιτικής αμφισβήτησης, μέσα από τις θέσεις του Wilhelm Reich που συνέδεσε την «πολιτική» με τη «σεξουαλική ελευθερία».

Παράλληλα, καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα συντελείται και η «απελευθέρωση» του σώματος (Kaufman, 1997), που «παρασύρει» ιδιαίτερα τη γυναίκα για δύο λόγους. Αφενός, γιατί ήταν πιο καταπιεσμένη «σωματικά» από τον άνδρα και, αφετέ-

ρου, γιατί το ρεύμα για τη σεξουαλική απελευθέρωση συμπίπτει με την χειραφέτησή της. Παρόλα αυτά, όπως επισημαίνει ο Foucault (1976), οι συνέπειες της απελευθέρωσης θα αργήσουν να εκδηλωθούν¹⁴.

Μολονότι, λοιπόν, η σεξουαλικότητα προσεγγίζεται από τον κοινό νου ως μια ιδιαίτερη και πολύ προσωπική όψη του εαυτού μας, οι τρόποι με τους οποίους την εννοολογούμε και τη βιώνουμε διαμορφώνονται ουσιωδώς από το κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο. Αυτό περιλαμβάνει κανόνες, προσδοκίες, αποδόσεις, συνήθειες, έθιμα, αξιολογήσεις και κοινωνικά σενάρια δράσης για τη σεξουαλικότητα και τη σεξουαλική συμπεριφορά. Όλα αυτά βρίσκονται σε συνεχή εξέλιξη και απαιτούν επανορισμούς και διαπραγματεύσεις.

Σε επίπεδο θεωρητικό, όλα αυτά μπορούν να ενταχθούν σε δύο ευρείες προσεγγίσεις.

Από τη μία πλευρά, η νεοδαρβινική βιολογική προσέγγιση θεωρεί ότι το βιολογικό προΐσταται της συγκρότησης του ψυχικού, του σχεσιακού και του κοινωνικού. Αυτό σημαίνει ότι η διαφοροποίηση ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα) συνεπάγεται πλήθος άλλων διαφορών μεταξύ τους, είτε ψυχολογικών (π.χ. χαρακτήρας, ψυχοσύνθεση, έκφραση και βίωση συναισθημάτων), είτε κοινωνικών (π.χ. ρόλοι, άλλη θέση στην αναπαραγωγική διαδικασία, άρα και άλλες προσαρμοσμένες σ' αυτή τη θέση συμπεριφορές κ.λ.π.). Στο πλαίσιο αυτό «φυσικοποιείται» η ανισοκοτανομή της εξουσίας στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο.

Στην άλλη πλευρά, βρίσκεται η θέση ότι το μη φυλικό (δηλαδή το κοινωνικό) προσδίδει το νόημά του στο φυλικό (όπως και στο αμιγώς σωματικό, στο σωματικό, και σε όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες). Πρόκειται για ένα είδος πολιτισμικού και κοινωνικού «ασυνειδήτου» που υπαγορεύει στο κάθε άτομο τον τρόπο που θα αισθάνεται και που θα εκφράζει ό,τι αισθάνεται (Mauss, 1921), ακόμα και στις πιο «αντικειμενικοφανείς» του διαστάσεις (όπως π.χ. στον πόνο)· υπαγορεύει επίσης και τον τρόπο με τον οποίο να επιθυμεί τον άλλο, να βιώνει και να κατανοεί τη σεξουαλικότητά του και τις σχέσεις του.

Υπό αυτή την έννοια δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει «απελευθερωμένη» σεξουαλικότητα. Κάθε σεξουαλικότητα είναι μια κοινωνική κατασκευή, όπως και κάθε τύπος σχέσης υπακούει σε πολύπλοκα πρότυπα που εκπονούνται σε κάθε ιδιαίτερη κοινωνία με το υλικό και ιδεατό πλαίσιο της, τις απόψεις της, την επικοινωνία της, τις όποιες δυνατότητες

¹⁴ Βλ. και Fevre (ό.π.).

των ατόμων και των θεσμών για αυτοσχεδιασμό και καινοτομία κ.λ.π. Το «φυσικό» από μόνο του, δεν υπάρχει. Υπάρχει ως ανθρώπινη (κοινωνική) κατασκευή.

Όπως είναι φανερό, η διαφορά και η ανισότητα υπάρχουν και στα δύο προηγούμενα μοντέλα. Αρχίζουν από την παρατήρηση των διαφορών στο σώμα (που σχετίζονται όλες με την αναπαραγωγή), και εφόσον υπάρχει αντιληπτή, αισθητή, εμπειρική διαφορά ανάμεσα σε άνδρα και γυναίκα, η μετάφραση σε δυαδική γλώσσα, η ιεράρχηση (και η συνακόλουθη ανισότητα) έρχονται αυτόματα. Αυτή η δυαδική και διαφοροποιητική λογική αποτελεί θεμελιώδη ανθρωπολογική παράμετρο της συγκρότησης και της λειτουργίας του ανθρώπινου νου: η αντίθεση άνδρας/γυναίκα λειτουργεί όπως άλλες θεμελιώδεις κατηγορίες (πάνω/κάτω, ξηρό/υγρό, φωτεινό/σκοτεινό κ.λ.π.).

Το ότι σε αυτή την ιεράρχηση, η γυναίκα είναι πάντα από την πλευρά του κατώτερου, οφείλεται μάλλον στο ότι έτσι ελέγχεται και περιορίζεται η «ιερή» (με την έννοια του υπερβατικού, εντυπωσιακού και τρομώδους) αναπαραγωγική δύναμή της. Βεβαίως, τόσο τα ταμπού όσο και οι διαχωριστικές απαγορεύσεις επιδέχονται και ερμηνειών άλλου επιπέδου (πώς να μη διασαλευτεί η κοσμική τάξη πραγμάτων ανακατεύοντας διαφορετικής τάξεως συμβολικά αντικείμενα, όπως το μέσα και το έξω του σώματος και της ομάδας), κάτι που όμως δεν αποκλείει αυτό το φόβο (και άρα την ιερότητα) που αποδίδεται στη γυναίκα. Σημαντική είναι εδώ η συνεισφορά του Bettelheim (1954) αναφορικά με τις περίφημες «συμβολικές πληγές»: τα τελετουργικά μύησης των αγοριών (για να πάρουμε ένα παράδειγμα) δεν στοχεύουν μόνο στην επισημοποίηση της εισαγωγής τους στην κατηγορία των ανδρών, αλλά απαντούν και σε μια ασυνείδητη επιθυμία γυναικειάς γονιμότητας. Το αίμα που χύνεται κατά την περιτομή συμβολίζει έτσι το αίμα της εμμηνόρροιας και αποτελεί ένα συμβιβασμό, μια προσπάθεια ελέγχου του αινίγματος της διττής σεξουαλικής υπόστασης του ανθρώπου και του άγχους που προκαλεί η διαφορά.

Φαίνεται, πάντως, ότι ανεξαρτήτως προσέγγισης, υπάρχει μια *τάξη της σεξουαλικότητας* που προΐσταται του ορισμού και της επιβολής τού τι είναι και τι δεν είναι νόμιμο ή σωστό (κάτι που αφορά άνδρες και γυναίκες, έστω κι αν δεν είναι πάντα στον ίδιο βαθμό και με τον ίδιο τρόπο). Σε γενικές γραμμές, και μέσα στις διάφορες ιστορικές εποχές, ο έλεγχος της τάξης της σεξουαλικότητας βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται, γενικά, η είσοδος στη σεξουαλική και στην αναπαραγωγική ζωή, που συχνότατα συνδέονται με τη θεσμική πρόσβαση στην ενηλικίωση. Η είσοδος αυτή περιγράφεται και επιβάλλεται κοινωνικά, καθώς πραγματοποιείται υπό τη στενή συνήθως επίβλεψη της οικογένειας, των μεγαλύτερων, της κοινωνίας (Bozon & Hertrich, 2001).

Πέρα από τις ερμηνείες τους για τη σεξουαλικότητα, οι δύο αυτές γενικές προσεγγίσεις δείχνουν και την παραδοσιακά ισχύουσα κοινωνική κατασκευή της γυναίκας και του άνδρα. Η γυναίκα ορίζεται μέσω της γονιμότητας και της τεκνοποιίας, της επίσημης σχέσης της με έναν μόνο άνδρα, καθώς και κάποιου είδους παθητικότητας σε ό,τι αφορά τη σεξουαλικότητα. Ο άνδρας έχει το επίπονο έργο της εκδήλωσης και της διαρκούς απόδειξης μιας ενεργητικής, αστείρευτης και «αποτελεσματικής» σεξουαλικότητας, καθώς και της άρνησης αντίστοιχων θηλυκών όψεων, συμπεριφορών ή ευαισθησιών. Οφείλει φυσικά επίσης να ελέγχει τη συμπεριφορά των γυναικών του περιβάλλοντός του και να ανταγωνίζεται τους άλλους άνδρες.

Στη σύγχρονη κοινωνία, αυτή η παραδοσιακή τάξη πραγμάτων οπισθοχωρεί και αμφισβητείται. Η σεξουαλικότητα απαλλάσσεται σταδιακά από τη διαφορά εξουσίας, και αναδύονται οι αισθητικές και επικοινωνιακές της ιδιότητες¹⁵. Μετατρέπεται σε μια ιδιότητα του ατόμου στο πλαίσιο μιας αναστοχαστικά οργανωμένης προσπάθειας, και μαζί με τον ερωτισμό επανεντάσσονται σε ένα ευρύτερο φάσμα συναισθηματικών επιδιώξεων, όπου η επικοινωνία με τον άλλο υπερτερεί.

Στο πεδίο της σεξουαλικότητας, τα συναισθήματα γίνονται ιδιαίτερα σημαντικά ως μέσα επικοινωνίας, δέσμευσης και συνεργασίας με τους άλλους, ενώ ο ερωτισμός είναι μια ιδιότητα της σεξουαλικότητας στις κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες τώρα διαμορφώνονται περισσότερο μέσω της αμοιβαιότητας παρά μέσα από την άνιση κατανομή της εξουσίας. Πρόκειται για μια νέα σεξουαλικότητα, αποκεντρωμένη και απελευθερωμένη από της ανάγκες της αναπαραγωγής, η οποία μπορεί να αξιοποιηθεί για τη φιλελευθροποίηση της προσωπικής σφαίρας και την αντικατάσταση της καταναγκαστικής εξουσίας (συνήθως του άνδρα επί της γυναίκας) με τη διαπραγμάτευση της εξουσίας βάσει αρχών από κοινού αποδεκτών.

Ως το κατεξοχήν στοιχείο που διαφοροποιεί τα φύλα, η νέα «διαπραγματευόμενη» σεξουαλικότητα βρίσκεται στον πυρήνα της σχέσης ανδρών-γυναικών σε όλα τα πλαίσια. Αντί για τον εξωτερικό έλεγχο ή την άρνηση, τα άτομα ανεξαρτήτως φύλου, καλούνται να υπάρξουν ως ισότιμα, αλλά «διαφορετικά», σεξουαλικά υποκείμενα, τα οποία ενσωματώνουν και αξιοποιούν αυτή τη διάσταση της ύπαρξής τους.

Αυτό συνεπάγεται νέου τύπου ευχαριστήσεις, ματαιώσεις και συγκρούσεις, και κατ' επέκτασιν και την ετοιμότητα να διαχειριστούν οι γυναίκες και οι άνδρες μεταξύ τους και με τον εαυτό τους, συναισθήματα και συγκινήσεις που στο παρελθόν διατηρού-

¹⁵ Βλ. και Giddens (ό.π.).

νταν ουδετεροποιημένα, εξαιτίας των κοινωνικών επιταγών που περιώριζαν τη βίωση και την έκφρασή τους ή του ευρύτερου κοινωνικού ελέγχου.

Ο πολιτισμός δεν ρυθμίζει μόνον τα όρια της σεξουαλικότητας και της σωματικής ελευθερίας, αλλά και τα συναισθήματα που τη διέπουν. Η έκφραση και η εκτόνωση της σεξουαλικότητας είναι πρωτογενώς συνυφασμένες με την έλξη και την απώθηση μεταξύ υποκειμένων, κινούνται δηλαδή στο ίδιο συνεχές όπου κινούνται όλες οι ανθρώπινες συγκινησιακές λειτουργίες. Ως μια σύνθετη συγκίνηση, λοιπόν, η σεξουαλικότητα αποτελεί μια «...ετοιμότητα του οργανισμού να δράσει, δηλαδή μια *εσωτερική κινητοποίηση*, η οποία: (α) έχει ψυχολογικά και οργανικά επακόλουθα, (β) περιλαμβάνει γνωστικές εκτιμήσεις, (γ) εκφράζεται με συγκεκριμένο τρόπο στο σώμα (κινητικά και μυϊκά), (δ) περιλαμβάνει την υποκειμενική εμπειρία ευχάριστων (θετικών) ή οδυνηρών (αρνητικών) αισθημάτων και (ε) εκτονώνεται με μυϊκό και νευρολογικό τρόπο»¹⁶. Μολονότι η φύση της διέγερσης μπορεί να παραμένει σταθερή στην ιστορία της εξέλιξης του ανθρώπου, αυτό που καθορίζει το πως θα βιωθεί και θα εκφραστεί η διέγερση, δηλαδή μέσω ποιου συναισθήματος, είναι ο πολιτισμός. Συνεπώς, οι μετατροπές της εκδήλωσης της σεξουαλικότητας συνδέονται στενά με την εκδήλωση συναισθημάτων (όπως η χαρά, ο θυμός, ο φόβος), ο έλεγχος και η ρύθμιση των οποίων έχουν αλλάξει.

Μέσα σε κάθε κοινωνικό πλαίσιο, κάποιες συγκινήσεις, ή ομάδες συναισθημάτων, είναι «υποαναγνωρισμένες» και κάποιες «υπεραναγνωρισμένες» και αυτό, ορισμένες φορές, σχετίζεται με τον προσδιορισμό των έμφυλων ταυτοτήτων (Seidler, ό.π.). Η έκφραση του συναισθήματος, αλλά και αυτή καθαυτή η βίωση της συγκίνησης, καθορίζεται από τους ίδιους εκείνους κοινωνικούς κανόνες και πρότυπα που υποβάλλουν τη διαφοροποίηση μεταξύ των δύο φύλων. Παραδοσιακά, οι άνδρες θεωρούνταν ότι έλεγχαν με μεγαλύτερη ευκολία συναισθήματα, όπως η τρυφερότητα και η αγάπη, αλλά όχι το θυμό ή την επιθετικότητα, ενώ οι γυναίκες ήταν ικανότερες στην εκδήλωση συμπόνιας και ενδιαφέροντος τους για τους άλλους, αλλά δυσκολεύονταν να εκφράσουν θυμό ή οργή¹⁷. Στην σημερινή, όμως, πραγματικότητα, και υπό τη γενικότερη κοινωνική επιταγή της

¹⁶ Για τον ορισμό της συγκίνησης και των συναισθημάτων και τις επιδράσεις του πολιτισμού βλ. αναλυτικότερα Ντάβου, (2004), σ. 49

¹⁷ Στη μελέτη της για τη θέση της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα η Blundell (1995, σ. 114) αναφέρει ότι οι γυναίκες ήταν επιφορτισμένες με τη φροντίδα των νεκρών, πρωτίστως ως προέκταση του οικιακού τους ρόλου αλλά και επίσης λόγω της ελευθερίας που είχαν να εκφράζουν δημόσια τα συναισθήματά τους, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «το κύριο βάρος του πένθους φαίνεται πως έπεφτε στις γυναίκες, ο θρήνος των οποίων εκφραζόταν με χειρονομίες και μοιρολόγια..(εφόσον)..Οι γυναίκες ήσαν ελεύθερες να εκδηλώσουν δημόσια τα συναισθήματά τους με τρόπο που δεν μπορούσαν οι άνδρες...». Εξάλλου, οι μοιρολόγιστρες που τότε αποτελούσε κερδοφόρο επάγγελμα για πολλές, γεγονός που υποδηλώνει και την πεποίθηση για τη γυναικεία υποκριτική ικανότητα, συνεχίζει να υπάρχει ως πρακτική ακόμα και σήμερα σε πολλές περιοχές της χώρας.

«επαφής με το συναίσθημα» (Ντάβου, ό.π.), οι νέες μορφές «αρρενωπότητας», «θηλυκότητας» και «ανδρογυνισμού» προτρέπουν και τα δύο φύλα να εκφράσουν όλες τις πτυχές («θηλυκές» και «αρσενικές») της ύπαρξής τους (Hoptocks, 1994).

Αποτελεί λοιπόν ένα ερώτημα το πώς, στις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες, τα άτομα βιώνουν και διαχειρίζονται συναισθήματα που μόλις τις τελευταίες δεκαετίες τούς έχουν επιτραπεί κοινωνικά (επειδή σχετίζονται είτε με τη νέα απελευθερωμένη σεξουαλικότητα είτε με τους πιο ισότιμους κοινωνικούς ρόλους των φύλων).

Μέσα σε αυτό το τοπίο και με δεδομένα τα παραπάνω, μελετάμε τη σύγχρονη εμπειρία της συνύπαρξης και επικοινωνίας των φύλων, σε τρία βασικά πλαίσια αλληλεπίδρασης, ξεκινώντας από το χώρο της εργασίας, και προχωρώντας στη φιλία και στη σχέση του ζευγαριού. Είναι αυτονόητο ότι η σεξουαλικότητα και το συναίσθημα δεν αποτελούν ευθέως το αντικείμενο της έρευνας, αλλά υπεισέρχονται αυτομάτως και αναπόφευκτα, γιατί βρίσκονται στον πυρήνα της συνύπαρξης και της διαπραγματευόμενης σχέσης των δύο φύλων. Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των ευρημάτων, στο επόμενο κεφάλαιο θα παρουσιάσουμε τα βασικά στοιχεία που ορίζουν τα τρία πλαίσια του ενδιαφέροντός μας, καθώς και τα χαρακτηριστικά που διέπουν, γενικώς, την ανάπτυξη των διαπροσωπικών σχέσεων εντός τους.

Κεφάλαιο II.

Τα Κύρια Πεδία της Συνόπαρξης:

Εργασία, Φιλία, Ζευγάρι

1. Εργασία

Ως αντικείμενο μιας *εργασιακής σχέσης* ορίζεται η «δραστηριότητα που ένας άνθρωπος (*εργαζόμενος*) θέτει στην υπηρεσία ενός άλλου προσώπου, φυσικού ή νομικού (*εργοδότης*) για την εξυπηρέτηση ορισμένου θεμιτού σκοπού»¹⁸. Οι **εργασιακές σχέσεις** αναπτύσσονται στα πλαίσια ενός επαγγελματικού/εργασιακού χώρου, περιορίζονται ή προδιαγράφονται από τις οργανωτικές δομές και κανόνες του εκάστοτε εργασιακού πλαισίου, και έχουν τα εξής χαρακτηριστικά:

(α) Αναπτύσσονται από κάθε εργαζόμενο άτομο, *ανεξάρτητα από την επιθυμία του*, ως αποτέλεσμα των εργασιακών καθηκόντων και της περιγραφής της θέσης εργασίας.

(β) Αποτελούν (τουλάχιστον στην αρχή) *σχέσεις τυπικές*, δηλαδή σχέσεις όπου «οι συναισθηματικές ανταλλαγές είναι λίγες, και κυριαρχούν οι ανταλλαγές πληροφοριών και υπηρεσιών μεταξύ των αλληλεπιδρώντων»¹⁹, με έντονη χρήση των τυπικών οργανωτικών κανόνων. Το γεγονός ότι οι εργασιακές σχέσεις αποτελούν στην αρχή σχέσεις τυπικές δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να εξελιχθούν σε πιο στενές διαπροσωπικές με μεγαλύτερο μέρος συναισθηματικών ανταλλαγών²⁰.

(γ) Θεμελιώνονται στον *εργασιακό ρόλο* του κάθε εμπλεκόμενου στη σχέση, ο οποίος και προσδιορίζει το είδος της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσεται (Maisonpneuve, 2001). Ο εργασιακός ρόλος καθορίζεται από το ιεραρχικό πλαίσιο ενός οργανισμού ή εργασιακού χώρου, δηλαδή από τις σχέσεις εξουσίας, τις νόρμες που επικρατούν και την ευρύτερη οργανωτική κουλτούρα (Muchinsky, 1996).

¹⁸ Η εργασία διακρίνεται σε *εξαρτημένη* και *ανεξάρτητη* (*ανεξάρτητες υπηρεσίες*). Η διάκριση ενδιαφέρει, διότι μόνο στην εξαρτημένη εργασία εφαρμόζονται οι κανόνες του Εργατικού Δικαίου» (Σπυριδάκης, 1981).

¹⁹ Για τον ορισμό της *τυπικής* σχέσης και τη διαφορά της με τη *διαπροσωπική* σχέση βλ. Παπαδάκη-Μιχαηλίδη (1997).

²⁰ Για την πληρέστερη ανάλυση της εξέλιξης των μορφών σχέσεων βλ. Παπαδάκη-Μιχαηλίδη (ό.π.).

(δ) Επηρεάζονται από την οργανωτική δομή και την *κουλτούρα του οργανισμού*²¹, που παρέχουν το υπόβαθρο για τις σχέσεις εξουσίας και επιρροής.

Κατά τον Marcuse (1985), οι εργασιακές σχέσεις δεν ρυθμίζονται από τις ανάγκες και τις ικανότητες των ατόμων, αλλά από το κέρδος του κεφαλαίου και από την παραγωγή των εμπορευμάτων. Από τη σφαίρα της παραγωγής, αυτή η μορφή συμβολαίου που παίρνουν οι ανθρώπινες σχέσεις επεκτείνεται και σε όλες τις πλευρές της κοινωνικής ζωής. Ως αποτέλεσμα, ο άνθρωπος δεν μπορεί να βρει την ευτυχία στην εργασία, από τη στιγμή που αναγκάζεται - ή καλύτερα του επιβάλλεται - να καταστείλει τις επιθυμίες του.

Ο Marcuse θεωρεί ότι οι απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας για οικονομική πειθαρχία εισάγουν ένα περιττό (και συνεπώς υπερβολικό) φορτίο καταστολής της ηδονής το οποίο διαποτίζει όλες τις σχέσεις, αλλά κυρίως τις εργασιακές: η εργασιακή πειθαρχία είναι δυνατή μόνον στο βαθμό που το σώμα απεκδύεται των ερωτικών επενδύσεών του, γιατί αν η σεξουαλικότητα και η ερωτική επιθυμία (κατά Freud, η λιβιδινική ενέργεια) αφηνόταν ελεύθερη, η πειθαρχία θα καταστρεφόταν. Υπό αυτή την οπτική, η εργασιακή σχέση είναι ασύμβατη με οποιασδήποτε μορφής ερωτική διάθεση και επιθυμία.

Λίγο νωρίτερα από τον Marcuse, ο Gramsci²², είχε παρατηρήσει ότι ο έλεγχος της σεξουαλικότητας και της σεξουαλικής συμπεριφοράς στον εργασιακό χώρο συνέβη διαμέσου μιας, όπως την ονόμασε, «ψυχο-φυσιολογικής διαδικασίας προσαρμογής και ότι δεν ήταν κάτι «φυσικό» ή έμφυτο, αλλά κάτι το οποίο έπρεπε να αποκτηθεί δια της μάθησης. Υποστήριξε ότι η διαμόρφωση αυτού του σεξουαλικού «habitus» ήταν απαραίτητο στοιχείο για τη διατήρηση των τεχνικών μαζικής παραγωγής του φορντισμού²³, που απαιτούσε τη μηχανοποίηση και τον αποκλεισμό της σεξουαλικότητας από τη σφαίρα της εργασίας. Μια νέα σεξουαλική ηθική, αυτή της ρύθμισης και της εκλογίκευσης ήταν απαραίτητη, για να ταιριάζει με τις μεθόδους παραγωγής και οργάνωσης του εργασιακού χώρου που πρότεινε ο Ford. Δηλαδή το καπιταλιστικό σύστημα συντηρούσε και ανέπτυξε το εργασιακό καθεστώς και τις διαδικασίες του εις βάρος της σεξουαλικότητας. Υπήρχε, συνεπώς, μια κοινωνική δικαιολόγηση της καταστολής στο όνομα της μεγαλύ-

²¹ Η κουλτούρα του οργανισμού περιγράφει ένα σύνολο αξιών, κανόνων και τη συμβολική εκδήλωσή τους που έχουν δημιουργηθεί από τη διοίκηση και διαδίδονται, επίσημα και ανεπίσημα, στο υπόλοιπο εργατικό δυναμικό. Συνήθως έχει να κάνει με μια οπτική επίτευξης υψηλών επιπέδων αποτελεσματικότητας και παραγωγικότητας μέσω μιας εντεινόμενης ταυτοποίησης με τον οργανισμό και τις αξίες που πρεσβεύει (Hancock & Tyler, 2001).

²² Αναφέρεται στους Hancock & Tyler (ό.π.).

²³ Η έννοια του φορντισμού ανάγεται στον Ford ο οποίος θεμελίωσε τις τεχνικές μαζικές παραγωγής στη βιομηχανία και τον διαχωρισμό του εργατικού δυναμικού με την ανάθεση διαφορετικών καθηκόντων και έργων και σηματοδοτεί μια ολόκληρη εποχή του μοντέρνου καπιταλισμού από το 1940 έως το 1970.

τερης παραγωγικότητας και του αυξανόμενου οικονομικού κέρδους για εργοδότες και εργαζομένους.

Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Giddens (ό.π.), τα προβλήματα της νεωτερικότητας με τα οποία ασχολήθηκε ο Marcuse, αφορούσαν ένα πεδίο όπου κυριαρχούσαν οι άνδρες, οι οποίοι την εποχή εκείνη αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού και την κύρια πηγή οικονομικής δύναμης. Η «αρχή της αποδοτικότητας» η οποία κυβερνά το καπιταλιστικό σύστημα, και η οποία όπως υποστήριξε ο Marcuse εξαρτάται θεμελιωδώς από την «κατασταλτική οργάνωση της σεξουαλικότητας» (Hancock & Tyler, 2001, σ. 157), της σύγκρουσης δηλαδή που βιώνει το άτομο μεταξύ των συναισθημάτων αλλοτρίωσης στην εργασία και του Έρωτα, ήταν χαρακτηριστικό κυρίως του ανδρικού φύλου. Η καταστολή της σεξουαλικότητας, στο βωμό της επίδοσης και της αποδοτικότητας, οδήγησαν κατά τον Goldberg²⁴ το ανδρικό φύλο σε μια κατάσταση «κατεστραμμένης αρρενωπότητας», όπου οι άνδρες έχασαν την επαφή με τα συναισθήματά τους και τη συνείδηση των εαυτών τους ως ανθρώπων. Έπειτα ήρθε η σειρά και των γυναικών μέσα από την είσοδό τους στην παραγωγική διαδικασία.

Εάν έως τα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα, οι άνδρες που κατά πλειοψηφία αποτελούσαν το εργατικό δυναμικό ήταν υποχρεωμένοι να καταστείλουν τη σεξουαλικότητά τους προς χάριν της εργασιακής παραγωγικότητας, ενώ οι γυναίκες ήταν υποχρεωμένες να την περιστείλουν και να την προσαρμόσουν στις υπαγορεύσεις των περί της οικίας και της μητρότητας. Αυτό το πιο «ανθρώπινο» πλαίσιο, τους επέτρεπε να διατηρήσουν την επαφή με αρκετά (κυρίως τα πιο θετικά) από τα συγγενή με τη σεξουαλικότητα συναισθήματα (τη φυσική επαφή, την τρυφερότητα, την ενδοτικότητα κλπ.), αν και υπό αυστηρά ελεγχόμενες συνθήκες, εφόσον η σεξουαλικότητα για τη γυναίκα υπήρξε αυστηρά συνδεδεμένη με τη μητρότητα.

Εισερχόμενη στην αγορά εργασίας, η γυναίκα βρέθηκε μπροστά σε δύο χώρους στους οποίους οι κανόνες περί σεξουαλικότητας διαφέρουν. Στο πλαίσιο της οικίας και των σχέσεων της οικογένειας (που εξακολουθεί να είναι κυρίως υπό τη βασική «ευθύνη» των γυναικών) τα συναφή με τη σεξουαλικότητα συναισθήματα περιστέλλονται ή μεταμορφώνονται, αλλά πάντως επιτρέπονται και είναι λειτουργικά. Στο πλαίσιο της εργασίας, τα συναισθήματα αυτά καταστέλλονται γιατί είναι φύσει δυσλειτουργικά λόγω της ανταγωνιστικότητάς τους με την παραγωγικότητα.

²⁴ Αναφέρεται στον Giddens (ό.π., σσ. 254-255).

Αν λοιπόν, όπως παρατηρεί ο Goldberg, μέρος του συναισθηματισμού των ανδρών θυσιάστηκε στο βωμό της εργασίας και οι άνδρες σήμερα υποφέρουν από «κατεστραμμένη αρρενωπότητα», μπορούμε να υποθέσουμε ότι και οι γυναίκες, ως «νεότερο» εργατικό δυναμικό και εξαιτίας των ίδιων επιδράσεων, βρίσκονται μπροστά σε μια αντίφαση αναφορικά με τη διαχείριση της «θηλυκότητάς» τους. Βρίσκονται αντιμέτωπες με την απαίτηση μιας «πλαστικότητα» της σεξουαλικότητας²⁵, κάτι που σημαίνει ότι η τελευταία πρέπει να προσαρμόζεται στις εκάστοτε συνθήκες (π.χ. από τη μια να καταστέλλεται στο χώρο εργασίας και από την άλλη να περιστελλεται ή να «μεταμφιέζεται» στο πλαίσιο της οικογένειας και των λοιπών κοινωνικών σχέσεων).

Αν αυτή είναι η σύγχρονη περιπέτεια της σεξουαλικότητας, του κατ' εξοχήν παράγοντα που συνδέει τα δύο φύλα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συνύπαρξη ανδρών και γυναικών στον εργασιακό χώρο, δηλαδή σε ένα χώρο που την καταστέλλει (ή την «μεταμφιέζει») δεν είναι μια καθόλου εύκολη υπόθεση. Οι ίδιοι άνδρες και οι ίδιες γυναίκες που εντός του εργασιακού χώρου είναι υποχρεωμένοι να απεκδύονται τις ερωτικές επενδύσεις του σώματός τους, εκτός του χώρου αυτού πρέπει να αποκτούν ξανά την επαφή με την επιθυμία, τη σεξουαλικότητα, την αρρενωπότητα και τη θηλυκότητά τους αντιστοίχως, εάν είναι να συνυπάρξουν ως ερωτικά υποκείμενα και αντικείμενα.

Με την είσοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας και την ανάμειξη των φύλων, η πλήρωση ορισμένων παραμέτρων που ορίζουν την εργασιακή σχέση καθίσταται δυσκολότερη και συνεπώς «ευθραυστοποιείται» ο ίδιος ο ορισμός των εργασιακών σχέσεων. Όταν γυναίκες και άνδρες συνυπάρχουν στον ίδιο εργασιακό χώρο, (α) η καταστολή της σεξουαλικότητας και η «απέκδυση» του σώματος από ερωτικές επενδύσεις, (β) η άρνηση της επιθυμίας και (γ) ο περιορισμός του εύρους των συναισθηματικών ανταλλαγών καθίστανται ιδιαίτερα κοπιαστικές διεργασίες.

Ο νέος χώρος στον οποίο τα δύο φύλα αλληλεπιδρούν και το νέο είδος των σχέσεων που καλούνται να συνάψουν υπαγορεύει, νέους (εν μέρει άγνωστους και υπό εκπόνηση και αμοιβαία διαπραγμάτευση) κανόνες για τη διαχείριση της σεξουαλικότητας και του συναισθήματος, εφόσον μολονότι ασκούνται πιέσεις προς την καταστολή της σεξουαλικότητας, ο εργασιακός χώρος «κατοικείται» από ενσώματα και έμφυλα υποκείμενα.

²⁵ Αναλυτικότερα περί βίωσης και διαχείρισης της σεξουαλικότητας στο πλαίσιο των σχέσεων των φύλων βλ. Ντάβου & συνεργ. (2004).

Ορισμένοι θεωρητικοί της οργάνωσης της εργασίας αποπειράθηκαν να αναγνωρίσουν τις ιδιαιτερότητες αυτής της νέας μορφής συνύπαρξης των φύλων, προτείνοντας τροποποιήσεις στις οργανωτικές δομές, ώστε αυτές να καταστούν πιο ευέλικτες²⁶. Και επιπλέον, ενώ ο αυστηρός έλεγχος του συναισθήματος από την οργάνωση του χώρου εργασίας ήταν φαινόμενο της νεωτερικότητας, από τα τέλη της δεκαετίας του '80, παρατηρείται στους οργανισμούς η προσπάθεια να αναγνωριστεί και να ενταχθεί δομικά η σεξουαλική και συναισθηματική πτυχή της προσωπικότητας των εργαζομένων, αλλά με έναν τρόπο εξαιρετικά απλουστευτικό, ο οποίος στα πλαίσια του μάνατζμεντ εντάσσει τις ενέργειες που καθοδηγούνται από το συναίσθημα στο φάσμα των «άλογων, ασυνείδητων και σωματικών ανθρώπινων ενεργειών» (Hancock & Tyler, ό.π., σ. 127). Είναι προφανές ότι αυτή η απλουστευτική και μονοδιάστατη προοπτική του συναισθήματος προέκυψε από μια σειρά συμβασιακών αντιθέσεων που υπόκεινται στον μοντερνισμό και απορρέουν από τον καρτεσιανό διαχωρισμό μεταξύ νου και σώματος.

Αλλά εφόσον το συναίσθημα και η σεξουαλικότητα δεν μπορούν να «αποσχιστούν» χωρίς «παρενέργειες» από έναν ενσώματο, αλληλεπιδρών υποκείμενο, δεν μένει παρά να αναγνωριστούν και να ενταχθούν υπό όρους και κανόνες στο νέο μικτό εργασιακό περιβάλλον, ώστε να ελεγχθούν και να χειραγωγηθούν προς όφελος της παραγωγικής διαδικασίας και της ομαλής λειτουργίας του οργανισμού (Wouters, 1992).

Οι βασισμένες στο φύλο προσδοκίες μέσα στους χώρους εργασίας έχουν περιγραφεί ως *υπερχείλιση ρόλου* (role spillover) ή ως *προσάρτηση* των έμφυλων χαρακτηριστικών στον εργασιακό ρόλο (Gherardi, 1995).

Οι ετερόφυλες εργασιακές σχέσεις, εκτός όλων των παραπάνω στοιχείων που αφορούν κυρίως τον εργασιακό ρόλο, επηρεάζονται, αυτονόητα, από την ευρύτερη κοινωνική εξέλιξη της σχέσης των δύο φύλων. Παρόλο που η ευρωπαϊκή νομοθεσία απαγορεύει τη διάκριση κατά φύλο, στον επαγγελματικό στίβο η επικρατούσα κοινωνική πραγματικότητα αναπαράγεται εντός των εργασιακών χώρων και επηρεάζει τις εργασιακές σχέσεις.

Εισερχόμενες σε έναν εκ φύσεως διαφορετικό από τα της οικίας χώρο, οι γυναίκες έσπευσαν να «υιοθετήσουν» συμπεριφορές που παραδοσιακά θεωρούνταν ανδρικές, όπως η ανταγωνιστικότητα και η επιθετικότητα και να απεκδυθούν χαρακτηριστικά που

²⁶ Πρόκειται για το φαινόμενο των μεταμοντέρνων ή μετανεωτερικών οργανισμών που αναλύεται εκτενώς από τους Hancock & Tyler (ό.π.).

παραδοσιακά συνδέονταν με τη θηλυκότητα²⁷. Η ίδια γυναίκα, που εξακολουθούσε (και ακόμη εξακολουθεί) να έχει την κύρια ευθύνη της ανατροφής των παιδιών και της φροντίδας της οικογένειας, δηλαδή, η γυναίκα που στο σπίτι χρειάζεται να είναι συναινετική, τρυφερή, υποχωρητική και στραμμένη προς τη φροντίδα των άλλων, στο χώρο της εργασίας της, για να υπάρξει αποτελεσματικά, υποχρεώνεται, μέσα στο ίδιο εικοσιτετράωρο, να στραφεί προς τη φροντίδα του εαυτού της και την προστασία των εργασιακών της υποχρεώσεων και δικαιωμάτων και να λειτουργήσει διεκδικητικά και χωρίς πολλούς «συναισθηματισμούς». Από την άλλη πλευρά, επειδή ο εργασιακός ρόλος ήταν κατεξοχήν ένας ρόλος που ανήκε στους άνδρες η σύνδεση της αρρενωπότητας και οικονομικής ισχύος, είναι ακόμη ζωντανή. Και οι άνδρες που στο χώρο της εργασίας λειτουργούν ακόμη αποσχισμένοι από συναισθήματα που δεν εξυπηρετούν τον ανταγωνισμό και την εξουσία (π.χ. με την τρυφερότητα, την ενσυναίσθηση, την άνευ όρων αποδοχή), καλούνται να βρουν «την επαφή» τους με αυτά, επιστρέφοντας στο σπίτι.

Έχουμε συνεπώς σήμερα, εργαζόμενους άνδρες και εργαζόμενες γυναίκες οι οποίοι διαπραγματεύονται την ατομική τους ταυτότητα με κοινωνικά δεδομένα (ιδιαίτερα όσον αφορά τα χαρακτηριστικά του φύλου) πολύ διαφορετικά από αυτά των πατεράδων και των μητέρων τους, τα οποία όχι απλώς δεν είναι παγιωμένα, αλλά βρίσκονται συνεχώς σε εξέλιξη. Και επιπλέον, αυτοί οι άνδρες και αυτές οι γυναίκες πρέπει να βρουν τους τρόπους να σχετιστούν μεταξύ τους αποτελεσματικά και παραγωγικά, σε έναν χώρο ο οποίος έως πολύ πρόσφατα ανήκε αποκλειστικά στους άνδρες, και όπου η κατεξοχήν ιδιότητα που συνέδεε ανέκαθεν τα δύο φύλα, η σεξουαλικότητα, οφείλει αν όχι να κατασταλεί, να μεταστραφεί και να τεθεί στην υπηρεσία της παραγωγικής διαδικασίας.

Αυτό που μας ενδιέφερε αναφορικά με το εργασιακό πλαίσιο ήταν να καταγράψουμε τον τρόπο με τον οποίο οι άνδρες και οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους (ιδιαίτερα ως προς την έμφυλη και ενσώματη πτυχή του) και τη σχέση τους με το άλλο φύλο στο χώρο της εργασίας, καθώς επίσης και η καταγραφή της εμπειρίας τους, όπως την αφηγούνται, αναφορικά με τις παραμέτρους που ευνοούν ή δυσχεραίνουν την ετερόφυλη επικοινωνία. Επίσης μας ενδιέφερε να διερευνήσουμε τα παρακάτω ιδιαίτερα ερωτήματα:

- Σε τι αισθάνονται όμοιοι και σε τι διαφορετικοί οι άνδρες και οι γυναίκες, (δηλαδή πώς αντιλαμβάνονται το φύλο τους, εντός του εργασιακού χώρου);

²⁷ Αυτό έγινε (και είναι ακόμη) ιδιαίτερα φανερό, στους τρόπους ένδυσης των γυναικών (π.χ. το σκούρο ταγιέρ σε αντιστοιχία με το σκούρο κοστούμι) που εισήλθαν στους πλέον ανδροκρατούμενους εργασιακούς χώρους.

- Πώς συνεργάζονται μεταξύ τους και πώς διαφοροποιούνται οι συνεργασίες τους αναφορικά με τον ομόφυλο ή τον ετερόφυλο συνεργάτη;

- Ποια είναι τα στοιχεία εκείνα που δυσχεραίνουν ή διευκολύνουν μια συνεργασία με τον ετερόφυλο «άλλο» και γιατί;

- Τι ρόλο διαδραματίζουν η σεξουαλικότητα και τα συναισθήματα μέσα στις ετερόφυλες εργασιακές σχέσεις και πώς τα διαχειρίζονται;

Με βάση τα παραπάνω ερωτήματα κατασκευάστηκε ο οδηγός συνέντευξης που καθύθυνε τη συλλογή του ερευνητικού υλικού²⁸.

2. Φιλία

Η φιλία, όπως άλλωστε και το ζευγάρι, αποτελεί κύριο άξονα του πλέγματος των διαπροσωπικών σχέσεων και βασική όψη της σύγχρονης καθημερινότητας. Η σταθερή ύπαρξη φιλικών σχέσεων στη ζωή ενός ανθρώπου έχει θετικές επιδράσεις στο επίπεδο της συναισθηματικής ασφάλειας, της γνωστικής και κοινωνικής ανάπτυξης, καθώς και της σωματικής υγείας (Rubin, 1987, Atkins & συνεργ., 1991, Buhrmester, 1990, Fehr, 1996).

Το πώς οι άνθρωποι βιώνουν και κατανοούν τη φιλία δεν είναι αυτονόητο ούτε γι' αυτούς ούτε για τους επιστήμονες. Οι αναπτυξιακοί ψυχολόγοι υποστηρίζουν ότι η δυνατότητα εμπλοκής σε στενές διαπροσωπικές σχέσεις προϋποθέτει την ικανοποιητική ανάπτυξη συγκεκριμένων γνωστικών δομών, γι' αυτό και παιδιά ή/και ενήλικες που δεν έχουν αναπτύξει τέτοιες δομές δεν είναι σε θέση να έχουν πραγματικές φιλίες (Bigelow, 1977).

Από την άλλη, υπάρχει η θεώρηση που υποστηρίζει ότι τα νοήματα της φιλίας (και γενικά των διαπροσωπικών σχέσεων) δομούνται μέσα από την επεξεργασία των εμπειριών που το άτομο βιώνει καθώς συμμετέχει σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο (Corsaro, 1985, Maissonneuve & Lamy, 1993). Η ανθρωπολογική έρευνα επιβεβαιώνει αυτή τη θεώρηση δείχνοντας ότι δεν υφίσταται ένα οικουμενικό νόημα περί φιλίας αλλά ότι η αναπαράσταση περί φιλίας είναι μάλλον μία κοινωνικο-

²⁸ Βλ. αναλυτικότερα Κορίζη & Τασιοπούλου (2005). Να σημειωθεί είναι ότι στην παρούσα έρευνα δεν εξετάστηκε η παράμετρος της κουλτούρας των οργανισμών (π.χ. αν είναι ιδιωτικός, δημόσιος, πολυεθνικός, οικογενειακές επιχειρήσεις) που εργάζονται τα άτομα. Παρόλο που είναι ένα σημαντικό στοιχείο για τον τρόπο που δομούνται οι σχέσεις μεταξύ των εργαζομένων, και συνεπώς και οι ετερόφυλες σχέσεις, αποτελεί ένα τεράστιο και ξεχωριστό πεδίο έρευνας.

πολιτισμική κατασκευή. Αυτό σημαίνει ότι κάθε ομάδα «προτείνει» στα άτομα συγκεκριμένα μοντέλα διαπροσωπικών σχέσεων τα οποία ουσιαστικά προσδιορίζουν και περιορίζουν το πεδίο των εν δυνάμει υποψήφιων φίλων (στυλ ζωής, αξίες, απόψεις, κοινωνική τάξη κ.ά.).

Σημαντικό είναι ότι τα νοήματα (και τα βιώματα) που σχετίζονται με τη φιλία τα οποία ισχύουν και επικρατούν σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το κατά πόσο η πλειονότητα των δρώντων κοινωνικών υποκειμένων δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στο «Εγώ» ή στο «Εμείς» - σ' αυτή την περίπτωση η φύση και το νόημα των φιλικών σχέσεων αντανακλά τα «ατομικιστικά-ανταγωνιστικά» ή, αντίστοιχα, τα «συμμετοχικά» σχήματα αλληλεπίδρασης τα οποία χαρακτηρίζουν ένα κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο (Rubin, ό.π., Schneider, 1999).

Βέβαια η υιοθέτηση μιας τέτοιας κοινωνικο-πολιτισμικής θεώρησης δεν μπορεί να έχει ντετερμινιστικό χαρακτήρα αν αναλογιστούμε ότι:

- ακόμα και μέσα στο ίδιο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον συνυπάρχουν άτομα που υιοθετούν, με τις απόψεις και τις στάσεις τους, ατομικούς προσανατολισμούς, ενώ άλλα υιοθετούν πιο ομαδικούς (Haste, 1999, Triandis, 1995, Maisonneuve, & Lamy, ό.π.),

- διάφορα νοήματα και χρήσεις φιλίας ενδέχεται να συνυπάρχουν στο ίδιο άτομο και να χρησιμοποιούνται ανάλογα με το χωροχρονικό πλαίσιο, τις εκάστοτε συνθήκες και το ποιον έχει απέναντί του (Weiss & Lowenthal, 1975, Rubin, ό.π., James, 1993).

Για τους δικούς μας στόχους, μπορούμε συνοπτικά να θεωρήσουμε τη **φιλία** ως μια *εκούσια σχέση* μεταξύ δυο ατόμων η οποία *εμπεριέχει αμοιβαία αποδοχή, επιθυμία για συναναστροφή, οικειότητα, εμπιστοσύνη, ψυχολογική (και υλική) υποστήριξη, αλληλεξάρτηση, διαχρονικότητα* και δεν εδραιώνεται λόγω κοινωνικής σκοπιμότητας, συγγένειας ή σεξουαλικής έλξης (Hartup, 1975, Wright, 1984, Maisonneuve & Lamy, ό.π., Fehr, ό.π.).

Οι κυριότερες *θεωρητικές προσεγγίσεις* της φιλίας ουσιαστικά στηρίζονται σε θεωρίες διαπροσωπικής έλξης ή σχέσεων (Perlman & Fehr, 1986), ως εξής:

- Η *συμπεριφοριστική* οπτική υποστηρίζει ότι ελκόμαστε από άτομα η συναναστροφή των οποίων μας προσφέρει κάποιου είδους ανταμοιβές (π.χ. υλικές, συναισθηματικές, γνωστικές) (Byrne, 1971, Lott & Lott, 1974).

- Οι θεωρίες της *κοινωνικής ανταλλαγής* (social exchange) και της *ισοτιμίας* (equity) επισημαίνουν και αυτές πως η φιλία πρέπει να εξετάζεται μέσα από μια λογική κόστους-κέρδους. Οι Thibault & Kelley (1959) θεώρησαν ότι τα άτομα παραμένουν σε μια σχέση ή την τερματίζουν ανάλογα (α) με το πόσο ικανοποιημένα νιώθουν από αυτήν και

(β) με το κατά πόσον πιστεύουν ότι έχουν την ευκαιρία ή τη δυνατότητα να έχουν μια πιο ικανοποιητική εναλλακτική σχέση. Ο Rusbult (1980b) συμπλήρωσε την παραπάνω θεωρία εμπλέκοντας και την έννοια της *επένδυσης*: υποστήριξε δηλαδή ότι όσο περισσότερο επενδύουμε σε μια σχέση τόσο δυσκολότερα την τερματίζουμε και αντίστροφα.

Σε μια παρόμοια λογική, οι Hatfield & συνεργ. (1981, 1985) υποστήριξαν ότι το αν θα παραμείνουμε ή όχι σε μια σχέση καθορίζεται από την αξιολόγηση του επιπέδου ικανοποίησής μας και τη σύγκριση με αυτό των φίλων μας. Με άλλα λόγια είτε νιώθουμε ότι το επίπεδο ικανοποίησής μας σε μια σχέση είναι πολύ χαμηλότερο από του συντρόφου/φίλου μας (οπότε νιώθουμε υποτιμημένοι και θυμωμένοι) είτε νιώθουμε το αντίθετο (οπότε νιώθουμε ενοχές), και στις δύο περιπτώσεις αναζητάμε πρακτικές και στρατηγικές που στοχεύουν στη σχετική αποκατάσταση της κλονισμένης ισορροπίας. Σύμφωνα δε με τη θεώρηση αυτή, όταν η αποκατάσταση της ισορροπίας δεν είναι τελικά εφικτή, κάποια άτομα αναζητούν την ισορροπία σε ψυχολογικό επίπεδο, πείθοντας δηλαδή τους εαυτούς τους ότι η φιλική τους σχέση είναι ισότιμη (βλ. σχετικά και Κεφάλαιο II.3, περί ζευγαριού).

- Οι θεωρίες με όρους *γνωστικής συμφωνίας* (cognitive consistency), οι οποίες στηρίζονται στην παραδοχή ότι τα άτομα βρίσκονται πάντα σε αναζήτηση εσωτερικής ισορροπίας, επισημαίνουν την ιδιαίτερη σημασία της *ομοιότητας* στις διαπροσωπικές σχέσεις (βλ. και παρακάτω). Εφόσον λοιπόν οι άνθρωποι επιζητούν την ισορροπία έλκονται κυρίως από αυτούς που έχουν στάσεις και οι αξίες κοντινές προς τις δικές τους.

Οι *θεμελιώδεις αρχές* που διέπουν κάθε σχέση φιλίας είναι οι εξής:

- *Ομοιότητα-Συμπληρωματικότητα*: Υπάρχει μια ισχυρότατη τάση να επιλέγουμε για φίλους άτομα που θεωρούμε ότι μας μοιάζουν σε διάφορους σημαντικούς τομείς. (Maisonneuve & Lamy, ό.π., Fehr, ό.π., Forsyth, 1999). Πώς όμως μπορεί να ερμηνευτεί κάτι τέτοιο;

Η συμπεριφοριστική οπτική σημειώνει ότι η αλληλεπίδραση με άτομα με τα οποία έχουμε σχετικά παρόμοιες στάσεις, απόψεις και συμπεριφορές μας προσφέρει ανταμοιβές εφόσον έτσι επιβεβαιώνονται οι επιλογές μας, η αξία μας, ο τρόπος ζωής μας, η κοσμοθεωρία μας (Byrne, ό.π.).

Ο Festinger (1954) υποστήριξε ότι η αναζήτηση της ομοιότητας σχετίζεται με μια τάση των ανθρώπων για *κοινωνική σύγκριση* (η οποία επιτρέπει πιο ακριβείς αυτοαξιολογήσεις μας). Φαίνεται ότι τα άτομα έλκονται από όσους υιοθετούν στάσεις και εκφράζουν απόψεις που προσεγγίζουν τις αντίστοιχες δικές τους και, ταυτόχρονα, συμπεριφέρονται έτσι ώστε να φέρνουν κοντά τους αυτούς με τους οποίους συγκρίνονται.

Αντίστοιχα ο Newcomb (1960), στο πλαίσιο της *θεωρίας της διαπροσωπικής έλξης*, τόνισε ότι όταν ένα άτομο Α νιώθει θετική έλξη για ένα άτομο Β, τότε τείνει να προσμένει ότι και το Β νιώθει μια έλξη προς αυτό. Στη συνέχεια τείνει να πιστεύει πως το άτομο Β παρουσιάζει ομοιότητες προς αυτό ως προς διάφορες διαστάσεις. Μέσω ενός τέτοιου μηχανισμού «γινόμαστε» λοιπόν όμοιοι με αυτούς που μας έλκουν.

Η σημασία της *ομοιότητας* οφείλεται εν μέρει και σε πολιτισμικούς και περιβαλλοντικούς παράγοντες εφόσον η κοινωνία μας είναι δομημένη με τρόπο που συνήθως ευνοεί το σχηματισμό σχέσεων με «ομοίους». Ωστόσο κεντρικός προβληματισμός γύρω από την αρχή της ομοιότητας είναι το κατά πόσο η ομοιότητα είναι μια αιτία ή ένα αποτέλεσμα της φιλικής σχέσης. Στο σημείο αυτό θα αρκεστούμε στο να πούμε ότι πρόκειται για μια αμφίδρομη διαδικασία. Δηλαδή η ομοιότητα εκτός του ότι επηρεάζει τις επιλογές φίλων, λειτουργεί και ως μέσο επιβεβαίωσης και διατήρησης της φιλίας αλλά μπορεί να είναι και ένα άμεσο αποτέλεσμα της. Αυτό σημαίνει πως σταδιακά οι φίλοι τείνουν να αναπτύσσουν ομοιότητες σε κάποιες διαστάσεις - φαινόμενο ιδιαίτερα γνωστό στις εφηβικές φιλίες (James, 1993).

Ωστόσο υπάρχουν και απόψεις που υποστηρίζουν πως η αίσθηση μιας υπερβολικής ομοιότητας ως προς διάφορες διαστάσεις μπορεί να βιώνεται ως απειλή από το άτομο (βλ. π.χ. Fromkin, 1972).

Προσεγγίζοντας συνδυαστικά αυτές τις αντιθετικές απόψεις περί του ρόλου της ομοιότητας, ο Codol (1984, σ. 319) σημειώνει ότι αυτή «συνδέεται με τη διαπροσωπική έλξη μόνο εφόσον οι συνέπειες αυτής της σχέσης παρέχουν ψυχολογική ανταμοιβή», άποψη που μας παραπέμπει στις προαναφερθείσες θεωρίες της κοινωνικής ανταλλαγής. Συγχρόνως όμως, η προβληματική της ομοιότητας μας παραπέμπει και στην αρχή της συμπληρωματικότητας, σύμφωνα με την οποία συχνά ελκόμαστε και από άτομα τα οποία διαφέρουν από εμάς σε διάφορες διαστάσεις νιώθοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ότι μας συμπληρώνουν (Winch, 1958).

Η συμπληρωματικότητα αφορά «το ταίριασμα ανάμεσα σε δυο άτομα, όπου ο καθένας φέρνει στη σχέση κάτι το ξεχωριστό, και όπου - σαν αποτέλεσμα - ο καθένας κάτι μαθαίνει από τον άλλο» Rubin (1987, σ. 78). Το δίλημμα ομοιότητα-συμπληρωματικότητα είναι ωστόσο μάλλον τεχνητό εφόσον τα δεδομένα δείχνουν ότι οι άνθρωποι χρησιμοποιούν την ομοιότητα - κυρίως - αλλά και τη συμπληρωματικότητα στις επιλογές φίλων ή ερωτικών συντρόφων (Forsyth, ό.π.). Οι Maisonneuve & Lamy (ό.π.), εμπλουτίζοντας με μια ψυχοδυναμική προσέγγιση το σκεπτικό αυτό, σημειώνουν ότι ουσιαστικά επιλέγουμε φίλους με τρόπο ώστε να προσεγγίσουμε το ιδεώδες μας, αυ-

τό που θα θέλαμε να είμαστε. Κεντρική ιδέα της θεώρησης αυτής είναι το ότι η στενή σχέση (φιλική, ερωτική, συζυγική) διατηρείται και προωθείται εφόσον η αγάπη από το φίλο (ή τον ερωτικό παρτενέρ, το σύζυγο κ.λ.π.) ουσιαστικά τείνει να επιβεβαιώνει το «προσωπικό ιδεώδες» ενός ατόμου, άρα την αξία του Εαυτού.

- *Ανταποδοτικότητα*: Είναι γεγονός ότι οι περισσότερες έρευνες γύρω από τη φιλία έδειξαν πως οι άνθρωποι καθορίζουν τη στάση τους απέναντι στους φίλους τους υπολογίζοντας πιθανά κέρδη και απώλειες και πως, τελικά, μια φιλική σχέση τερματίζεται όταν το επίπεδο ικανοποίησης που προσφέρει μειώνεται σημαντικά. Αυτό το δεδομένο αφήνει υπαινιγμούς για μια έντονη ωφελμιστική διάσταση των στενών διαπροσωπικών σχέσεων.

Για να προσεγγίσουμε αυτήν την προβληματική θα πρέπει να συνδέσουμε την έννοια της *αναζήτησης ισορροπίας στη σχέση* με αυτήν της ανταποδοτικότητας (ή αμοιβαιότητας). Η *ανταποδοτικότητα*, η σχετικά ισότιμη δηλαδή *ανταλλαγή* κάθε είδους αγαθών (υλικών ή συναισθηματικών) ήταν και εξακολουθεί να είναι κεντρικό στοιχείο των κοινωνικών σχέσεων οικουμενικά (Levi-Strauss, 1967, Marc & Picard, 1989). Αναφέρεται ειδικότερα στην τάση των ανθρώπων να ανταποδίδουν συναισθήματα ή πράξεις που θεωρούν ότι παίρνουν από τους άλλους. Έχειδειχθεί ότι ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα παρουσιάζουμε τάσεις συμπάθειας (ή αντιπάθειας) προς όσους θεωρούμε ότι μας συμπαθούν (ή μας αντιπαθούν) και επιπλέον ότι τείνουμε να προσμένουμε συμπάθεια (ή αντιπάθεια) απ' όσους αντίστοιχα συμπαθούμε (ή αντιπαθούμε) (βλ. ενδεικτικά Newcomb, ό.π., Forsyth, ό.π.).

Συνεπώς, λοιπόν, οι άνθρωποι - συνειδητά ή μη - φαίνεται να διέπονται από ένα ι-διόρρυθμο «ψυχικό καταναγκασμό» του δούναι και λαβείν. Η σχετική εννοιολογική σύγ-χυση προκύπτει όταν αυτή η αναζήτηση ισορροπίας ερμηνεύεται ως ωφελμισμός. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο ωφελμισμός αναφέρεται σε μια στυγνή προσπάθεια ικανο-ποίησης ατομικών συμφερόντων μέσα από τη σχέση, ενώ η αναζήτηση ισορροπίας (μέσα από θετική ή αρνητική ανταποδοτικότητα) στοχεύει στην προστασία της αυτοεικόνας²⁹ και στην ενίσχυση και διάσωση της σχέσης και της κοινής ταυτότητας των φίλων³⁰ (Paine, 1969). Χωρίς να υποστηρίζουμε ότι ο ωφελμισμός δεν ήταν πάντοτε παρών στην ιστορία των διαπροσωπικών σχέσεων, θα ήταν προφανώς ορθότερο να θεωρήσουμε πως

²⁹ Οι Rosser & Harré (1976) έδειξαν σχετικά ότι παιδιά και έφηβοι όταν νιώθουν μειωμένα, υποτιμημένα ή αδικημένα από τους φίλους τους προβαίνουν συχνά σε πράξεις αρνητικής ανταποδοτικότητας εις βάρος τους, έτσι ώστε να αποκαταστήσουν την αξιοπρέπειά τους και τον αυτοσεβασμό τους.

³⁰ Η ταύτιση δηλαδή των δύο μελών της σχέσης εισάγει ως *τρίτο* στη σχέση την διαπροσωπική οντότητα η οποία επενδύεται με μια ιδεώδη μορφή εφόσον εμμέσως ενισχύει την αυτοεικόνα του κάθε μέλους.

το μεγαλύτερο μέρος αυτών των σχέσεων βρίσκεται γύρω από το μέσον ενός συνεχούς το ένα άκρο του οποίου καταλαμβάνει ο άκρατος ωφελιμισμός και το άλλο ο απόλυτος αλτρουισμός.

Ας έρθουμε τώρα στις *κοινωνικές λειτουργίες* της φιλίας. Οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν επανειλημμένα επισημάνει πως στις αρχαϊκές κοινωνίες οι στενοί διαπροσωπικοί δεσμοί πραγματώνονταν μέσα στα πλαίσια της ευρύτερης οικογένειας-φυλής (James, ό.π., Maissonneuve & Lamy, ό.π., Furman, 2001), ασκώντας διάφορες ψυχοκοινωνικές λειτουργίες και ικανοποιώντας ψυχολογικές και υλικές ανάγκες. Καθώς οι κοινωνικές δομές μεταβάλλονταν επιτρέποντας την δημιουργία δεσμών όλο και περισσότερο στηριγμένων στην αμοιβαία έλξη, μέρος αυτών των λειτουργιών άρχισαν να επιτελούνται μέσω των φιλικών (ή οικείων) σχέσεων.

Συνοπτικά, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η φιλία, όπως και κάθε σχέση, σχετίζεται στενά με την ψυχοκοινωνική συγκρότηση του υποκειμένου, καθώς και με ταυτοτικές και κοινωνικές διεργασίες στα πλαίσια της καθημερινότητας. Ο φίλος είναι όπως είδαμε *χορηγός* (ψυχολογικών και υλικών) αγαθών. Η φιλική οντότητα παρέχει στα μέλη της την υπαγωγή σε ένα Εμείς εξιδανικευμένο και ναρκισσιστικό που περικλείει και ενισχύει τα Εγώ. Συγχρόνως, ο φίλος είναι και ένας παράγοντας που καθορίζει σημαντικά τη δημόσια εικόνα του συντρόφου του σύμφωνα και με τη ρήση «δείξε μου το φίλο σου, να σου πω ποιος είσαι» (Goffman, 1963, Maissonneuve & Lamy, ό.π.) αλλά και ένα προσιτό μοντέλο κοινωνικής σύγκρισης και αυτοαξιολόγησης σε σημαντικές διαστάσεις όπως οι αξίες, οι πεποιθήσεις και οι στάσεις (Festinger, 1950, 1954, Tesser, 1984).

Όσον αφορά τις *διαφυλικές διαφορές* στη φιλία υπάρχουν αρκετές ενδείξεις για το ότι άνδρες και γυναίκες βιώνουν τη φιλία με διαφορετικό τρόπο. Σταθερά επαναλαμβανόμενο θέμα στις σχετικές έρευνες είναι ότι υπάρχει «ανδρική» και «γυναικεία» φιλία: οι άνδρες φίλοι αφιερώνουν τον περισσότερο κοινό χρόνο τους χρόνο σε δραστηριότητες (π.χ. αθλητικές) ενώ οι γυναίκες σε συζητήσεις γύρω από ενδοπροσωπικά ή διαπροσωπικά ζητήματα (Johnson & Aries, 1983, Rubin, 1985, Williams, 1985).

Ωστόσο το μοτίβο αυτό δεν είναι τελείως αναντίρρητο εφόσον υπάρχουν και ευρήματα που δείχνουν ότι και οι γυναίκες εμπλέκονται συχνά σε δραστηριότητες «ανδρικού τύπου» με τις φίλες τους, αλλά και ότι και οι άνδρες επενδύουν πολύ χρόνο σε συζητήσεις με τους δικούς τους φίλους (Walker, 1994, Duck & Wright, 1993). Σχετικά με το θέμα αυτό, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ευρήματα που δείχνουν πως οι άνδρες στις δυτικές κοινωνίες εμπλέκονται πολύ περισσότερο σε οικείες προσωπικές συζητήσεις όταν αλληλεπιδρούν με γυναίκες-φίλες παρά με άνδρες-φίλους (Fehr, 1996). Αυτό

μπορεί να ερμηνευτεί ως μια απόδειξη πως η μειωμένη επικοινωνία μέσω οικείων συζητήσεων στους άνδρες έχει να κάνει μάλλον με «πιέσεις» μιας κουλτούρας που θα ήθελε τους άνδρες να υπακούουν σε κάποια συγκεκριμένα πρότυπα ως προς τη βίωση και την έκφραση των συναισθημάτων τους: η αποκάλυψη, δηλαδή, των συναισθημάτων και των ενδοατομικών προβληματισμών μεταξύ ανδρών συχνά αξιολογείται ως ένα μη «αρρενωπό» χαρακτηριστικό.

Η Fehr (ό.π.) επιχειρώντας να επεξηγήσει το φαινόμενο της μειωμένης - σε σχέση με τις γυναίκες - ανδρικής οικειότητας στις ομόφυλες φιλικές σχέσεις, παρέθεσε διάφορες εναλλακτικές ερμηνείες όπως ότι:

- οι άνδρες εκφράζουν μεγάλη οικειότητα αλλά μόνο στους στενούς τους φίλους,
- οι άνδρες εκφράζουν ή/και ορίζουν την οικειότητά με τρόπους διαφορετικούς από τις γυναίκες,
- οι άνδρες δεν εκφράζουν οικειότητα εφόσον οι σχετικοί κοινωνικο-πολιτισμικοί κανόνες δεν είναι επιτρεπτικοί.

Συγχρόνως, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και μια αντίστροφη πλευρά του θέματος της γυναικείας οικειότητας. Έχει π.χ. βρεθεί πως στην παιδική και εφηβική ηλικία η «σχεσιακή επιθετικότητα» (relational aggression), δηλαδή η χρήση πρακτικών που στοχεύουν στην πρόκληση συναισθηματικής βλάβης σε ένα άτομο (κοινωνικός εξοστρακισμός, χειραγώγηση του άλλου στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων, διάδοση αρνητικών φημών κ.ο.κ.), εμφανίζεται τέσσερις φορές περισσότερο στις διαπροσωπικές σχέσεις των κοριτσιών (Crick & Bigbee, 1998, French & συνεργ., 2002).

Λίγα τέλος είναι τα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα σχετικά με το θέμα της *φιλίας μεταξύ γυναικών και ανδρών* και αυτά δεν υπάρχουν παρά μόνον μετά τη δεκαετία του '80 (Reeder, 2000). Αυτό ίσως να οφείλεται στο ότι παλιότερα κάθε ετερόφυλη σχέση επενδύταν αυτόματα με μια κοινωνική προσδοκία ερωτισμού ή/και σύναψης σεξουαλικής σχέσης. Τα τελευταία χρόνια, σε κοινωνικό και ερευνητικό επίπεδο, παράλληλα με την αποδοχή της ύπαρξης ετερόφυλης φιλίας, άρχισε να γίνεται αποδεκτό και το ενδεχόμενο ότι μέσα σε μια τέτοια σχέση υπάρχει χώρος και για σεξουαλική επιθυμία ή/και ερωτισμό (O' Meara, 1989).

Τα σχετικά ευρήματα δείχνουν ότι στη ετερόφυλη φιλία, η προβληματική της σεξουαλικότητας και του ερωτισμού είναι εντονότερη στους άνδρες (Sapadin, 1988, Monsour & συνεργ., 1994). Επιχειρώντας να ερμηνεύσει αυτό το φαινόμενο ο Rubin (1985) υποστήριξε ότι, επειδή η ετερόφυλη φιλική σχέση προσφέρει στους άνδρες μεγαλύτερα επίπεδα οικειότητας αλλά και σωματικής επαφής απ' ότι η ομόφυλη, είναι πιθανόν ότι οι

άνδρες συχνά παρερμηνεύουν αυτά τα στοιχεία ως ενδείξεις σεξουαλικής έλξης και θέληση σύναψης ερωτικής-σεξουαλικής σχέσης. Φυσικά, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι κοινωνικά, το πρότυπο αρρενωπότητας του *ανδρικού ρόλου* απαιτεί επίδειξη αμεσότερης και εντονότερης διεκδίκησης του σεξουαλικού παράγοντα στα πλαίσια των διαφυλικών σχέσεων.

Ωστόσο, αν και η ερωτική-σεξουαλική έλξη θεωρείται ένας *εν δυνάμει* παράγοντας στη διαφυλική φιλία, πολλοί άνδρες (40%) και γυναίκες (20%) δηλώνουν ότι αποφεύγουν την εκδήλωσή της θεωρώντας ότι θα απειλούσε τη συνέχιση της φιλικής τους σχέσης (Bell, 1981). Σχετικά ο Rubin (ό.π.) επεσήμανε ότι τέτοιοι φόβοι προκύπτουν διότι οι πολιτισμικοί κανόνες υπονοούν εμμέσως πλην σαφώς ότι η σεξουαλική σχέση εμπεριέχει συναισθηματική εμπλοκή και συναισθήματα και πρακτικές *κτητικότητα*.

Συνοπτικά, η φιλία πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως μια σχέση η οποία δεν λειτουργεί με τις ίδιες αντιστοιχίες όπως μια στενή συγγενική σχέση. Δηλαδή, χάνει τη λειτουργικότητά της όταν αντιμετωπίζεται ως *δεδομένη* και ουσιαστικά απαιτεί διαρκή επανορισμό και επιβεβαίωση μέσα από συναισθηματική επένδυση, αλλά και συμβολικές *ανταλλαγές* που στόχο έχουν την αναζήτηση της τόσο επιθυμητής και αναγκαίας ισορροπίας.

Με βάση το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο και τα πρόσφατα ευρήματα από τις διεθνείς έρευνες, ο στόχος μας εδώ ήταν να εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους βιώνουν την επικοινωνία στο πλαίσιο των ετερόφυλων φιλικών σχέσεων, οι άνδρες και οι γυναίκες στην Ελλάδα σήμερα.

3. Ζευγάρι

Προχωρώντας από τη φιλική σχέση σε αυτή του ζευγαριού, η εμπλοκή της *σεξουαλικότητας*, αλλά και γενικότερα της έννοιας της *οικειότητας* μεγεθύνεται και αλλάζει. Στον πυρήνα της δημιουργίας των ερωτικών σχέσεων βρίσκεται η *έλξη*.

Η *έλξη* περιλαμβάνει τη θετική στάση απέναντι σε κάποιον (συμπάθεια) και την ταυτόχρονη επιθυμία να τον προσεγγίσουμε. Τι κάνει, όμως, τους ανθρώπους να αισθάνονται *έλξη* ο ένας για τον άλλον; Πώς επιλέγουμε τα πρόσωπα με τα οποία σχετιζόμαστε;

Μερικοί παράγοντες προσδιορίζουν την *έλξη* στην αρχή της σχέσης (ωθούν τους πρωταγωνιστές στο να θέλουν να γνωριστούν), όπως π.χ. η *εμφάνιση* και η *κοινωνικο-πολιτισμική εγγύτητα*. Άλλοι παράγοντες συμμετέχουν στην παγίωση της σχέσης, όπως π.χ. η *ταύτιση στάσεων και αξιών*, οι *ικανότητες* που αποδίδονται στον άλλο. Ειδικότερα:

- Η *γεωγραφική εγγύτητα*: όσο περισσότερες ευκαιρίες συνάντησης και αλληλεπίδρασης έχουμε με κάποιον, όσο περισσότερο χρόνο περνάμε ούτως ή άλλως μαζί του, τόσο αυξάνονται και οι πιθανότητες να αναπτυχθεί μια πιο οικεία σχέση (όπως μπορεί π.χ. να συμβαίνει με τους συμμαθητές μας με τους οποίους καθόμαστε δίπλα, με ένα γείτονα, ένα συνάδελφο) (Festinger & συνεργ., 1950, Byrne, 1961). Το να συναντάμε κάποιον συχνά, αυξάνει το αίσθημα ότι τον γνωρίζουμε (εξοικείωση), κάτι που ευνοεί την *έλξη* (Zajonc, 1970).

- Η *κοινωνικο-πολιτισμική εγγύτητα*. Είναι σημαντικό το κατά πόσον (θεωρούμε ότι) κάποιος προέρχεται από το ίδιο κοινωνικό περιβάλλον με μας (και συνεπώς μας μοιάζει). Οι έρευνες δείχνουν ότι οι περισσότερες ερωτικές και φιλικές σχέσεις, οι περισσότεροι γάμοι, συνάπτονται μεταξύ ατόμων ίδιας κοινωνικής προέλευσης (Bozon & Heran, 1987, Boisdon, 1991, Maisonneuve & Lamy, ό.π.).

- Η *φυσική εμφάνιση*. Όσο πιο ελκυστικός θεωρείται κάποιος, τόσες περισσότερες πιθανότητες έχει να αξιολογηθεί θετικά (καλός, ικανός, κοινωνικός κλπ.). Από τη μία, λοιπόν, έχει αυξημένες θετικές σχέσεις με τους άλλους (κάτι που τον κάνει να αισθάνεται εμπιστοσύνη στον εαυτό του και ασφάλεια), από την άλλη η παρέα μαζί του προσδίδει κύρος στους γύρω του - ακραίο παράδειγμα αυτό του ηλικιωμένου άνδρα ο οποίος έχει μία νέα και όμορφη συνοδό και ο οποίος αξιολογείται θετικά σε μια ευρύτατη γκάμα χα-

ρακτηριστικών (ευφυΐα, κοινωνική άνεση, πλούτος) (Dion & συνεργ., 1972, Sigall & Landy, 1973, Goldman & Lewis, 1977, Amadiou, 2005).

- *Η ταυτότητα στάσεων, απόψεων και αξιών* είναι σημαντικότερος παράγοντας έλξης³¹. Είναι πράγματι σημαντικότερο (συναισθηματικά και γνωστικά) για τον καθένα να επιβεβαιώνει τις απόψεις του στα πρόσωπα των άλλων - γι' αυτό και έως κάποιο βαθμό προσπαθούμε να πείσουμε τα κοντινά μας πρόσωπα να ενστερνιστούν τις πεποιθήσεις μας (Newcomb, 1961, Byrne, 1971, Brink, 1977).

- Οι *ικανότητες* του άλλου ή τουλάχιστον οι ικανότητες που του αποδίδουμε, (π.χ. το να είναι έξυπνος, ικανός σε κάποια θέματα, επικοινωνιακός. Μάλιστα οι έρευνες δείχνουν ότι οι έξυπνοι άνθρωποι αξιολογούνται ως φυσικά ελκυστικότεροι (Gross & Crofton, 1977). Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι κάποιος που γίνεται αντιληπτός ως υπερβολικά τέλειος ή κατά πολύ ανώτερός μας σε θέματα που θεωρούμε σημαντικά για μας, χάνει λίγο απ' αυτή τη συμπάθεια με την οποία τον αντιλαμβανόμαστε.

- *Το ζήτημα της ομοιότητας και της συμπληρωματικότητας*. Η ομοιότητα είναι σημαντική στα πρώτα βήματα μιας σχέσης (είδαμε ότι αυξάνει τη θέληση να γνωριστούμε με τον άλλο), αλλά παίζει σημαντικό ρόλο και στην εξέλιξή της (καθώς αποτελεί παράγοντα σταθερότητας και ικανοποίησης - αναζητάμε εν τέλει κάποιον που να αντιστοιχεί σε ένα είδος ιδανικής μορφής του ίδιου μας του εαυτού) (Freud, 1921, Wetzel & Insko, 1982, Berscheid, 1985). Όμως δεν πρέπει να υποβιβάζουμε και τη σπουδαιότητα της *συμπληρωματικότητας*: στο επίπεδο π.χ. των πρακτικών και ψυχολογικών αναγκών μερικά ζευγάρια (ερωτικά ή φιλικά) θα μπορούσαν να λειτουργούν στη βάση διαστάσεων όπως η «τάση να προστατεύεις» και η «ανάγκη να προστατεύεσαι» ή η «εξουσιαστικότητα» και η «υποταγή» (Winch, 1952, Kerckhoff & Davis, 1962), ή στη βάση των αμοιβαίων αντιλήψεων για τους πόρους που φέρνει ο καθένας στη σχέση (ομορφιά, έξυπνάδα, κοινωνικότητα, κοινωνική και επαγγελματική θέση, πλούτο κ.λ.π.) (βλ. μεταξύ άλλων Murstein, 1972, Harrison & Saeed, 1977).

Μπορούμε τώρα να περιγράψουμε σχηματικά το *πώς εξελίσσεται μια σχέση* (στα πρώτα της τουλάχιστον βήματα) (Moser, 1994):

Οι άνθρωποι προσεγγίζουν ο ένας τον άλλον εάν αισθάνονται «κοντά» από άποψη γεωγραφική, κοινωνικο-πολιτισμική (πολλές φορές αυτό το καταλαβαίνουν από το ντύσιμο) και εάν βέβαια βρίσκουν ο ένας τον άλλον αρκούντως ελκυστικό (ιδίως βέβαια

³¹ Έχει μάλιστα βρεθεί ότι λευκοί αμερικανοί προτίμησαν να συνεργαστούν με μαύρους που είχαν ίδιες απόψεις με τις δικές τους παρά με λευκούς με αντίθετες απόψεις, κάτι που εξηγεί και τις προκαταλήψεις ως προερχόμενες από το ότι νομίζουμε ότι οι άλλοι έχουν πολύ διαφορετικές απόψεις από τις δικές μας (βλ. μεταξύ άλλων Stein & συνεργ., 1965, Rokeach, 1968).

στις ερωτικές σχέσεις). Στη συνέχεια, επικοινωνώντας, ανακαλύπτουν εάν έχουν ίδιες απόψεις και ίδιες ή αντίστοιχες ανάγκες. Εάν κάτι τέτοιο, όντως, συμβαίνει τότε ο καθένας φαντάζεται ότι:

- θα έχει ευχάριστες και ενδιαφέρουσες ανταλλαγές με τον άλλον
- ο άλλος αντίστοιχα αισθάνεται την ίδια έλξη.

Σημαντικό ρόλο παίζει η αποκάλυψη του εαυτού στον άλλο, έτσι ώστε οι δύο παρτενέρ να «βαθαίνουν» τρόπον τινά τη σχέση. Όταν αυτή η σχέση εδραιωθεί, τα άτομα έχουν την τάση να αντιλαμβάνονται ολοένα και περισσότερο τις ομοιότητες και τα οφέλη που προκύπτουν από αυτήν, και να υποβαθμίζουν τις διαφορές και τις αρνητικές όψεις.

Σε γενικές γραμμές και σε θεωρητικό επίπεδο, μπορούμε να κάνουμε ένα διαχωρισμό σε τρεις τύπους έλξης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στην πραγματική ζωή τα πράγματα είναι τόσο σαφώς διαχωρισμένα:

- Η *ερωτική έλξη*, η οποία παραπέμπει σε αυτήν που ωθεί τα άτομα να επιθυμούν τη σεξουαλική επαφή, την αμοιβαία δέσμευση και κάποιο βαθμό αποκλειστικότητας.

- Η *σεξουαλική έλξη*, η οποία περιορίζεται στην επιθυμία για σεξουαλική επαφή. Μπορεί να οδηγήσει στην ερωτική έλξη (και σχέση), αλλά όχι απαραίτητα. Πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι κάθε σεξουαλική έλξη προϋποθέτει και μια ερωτική ατμόσφαιρα ή και οικειότητα, έστω κι αν συχνά τα υποκείμενα δεν διακρίνουν το «ερωτικό» από το «σεξουαλικό».

- Η *φιλική έλξη* συνίσταται στο ότι βρίσκουμε κάποιον συμπαθητικό, θέλουμε να τον γνωρίσουμε καλύτερα, να περνάμε χρόνο μαζί του και να κάνουμε πράγματα με αυτόν. Ενώ από την ιδέα της φιλίας συνήθως απουσιάζει το σεξουαλικό στοιχείο, στην περίπτωση της φιλίας μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας, αυτό το στοιχείο μπορεί να εμφανιστεί (ή να αναδυθεί στη συνείδηση, εάν αρχικά δεν ήταν συνειδητοποιημένο)³².

Για να προχωρήσουμε στην παρουσίαση της σχέσης του ζευγαριού χρειάζεται να θυμηθούμε τη συζήτηση περί σεξουαλικότητας που έγινε στο προηγούμενο κεφάλαιο και την οπισθοχώρηση, στη σύγχρονη Δυτική κοινωνία της παραδοσιακής τάξης των πραγμάτων, λαμβάνοντας υπόψη ότι στη Δύση σήμερα (και ίσως για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία):

- η γονιμότητα είναι μειωμένη, περιορισμένη και «ελεγχόμενη» (αντισύλληψη),
- η διαφορά των φύλων αποδίδεται σε ευρύτατο επίπεδο αναπαραστάσεων στη βιολογία,

³² Αυτή η «δραστηριότητα» της σεξουαλικότητας στο πλαίσιο της φιλίας αντανακλάται και στα ευρήματά μας. Αναλυτικότερα βλ. Κεφάλαιο IV του παρόντος.

- αναδύεται η σεξουαλικότητα ως ένας αυτόνομος τομέας γνώσης και πρακτικής,
- αναδύονται νέες (υπό συνεχή εξέλιξη, άρα συχνότατα αυτοσχεδιαζόμενες) στάσεις και συμπεριφορές ως προς τις ανθρώπινες σχέσεις γενικά, την αγάπη και τον έρωτα ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα, την οικειότητα, μια πιο «πολυμορφική» σεξουαλικότητα κ.ά.,
- αλλάζουν συνεπώς και παράλληλα οι θεσμοί του γάμου, της οικογένειας και του ζευγαριού, καθώς και τα πρότυπα, οι αναπαραστάσεις και οι πρακτικές που σχετίζονται με τη συγκρότηση του εαυτού και την ατομική πραγμάτωση (των γυναικών, αλλά και των ανδρών) εντός και εκτός αυτών³³.

Πώς φτάνουμε από την έλξη και τον έρωτα, στη συζυγική αγάπη; Πώς εξελίσσεται το ζευγάρι και η σεξουαλικότητά του; Σήμερα η αμοιβαιότητα στον έρωτα και την αγάπη μεταξύ άνδρα και γυναίκας φαίνεται κάτι το αυτονόητο. Δεν ήταν όμως πάντα έτσι.

Στα Ηθικά Νικομάχεια ο Αριστοτέλης μας λέει ότι δεν μπορεί να υπάρξει απόλυτα ισορροπημένη και αμοιβαία φιλία (εδώ ας την ταυτίσουμε με την αγάπη) παρά μεταξύ ίσων, συνεπώς όχι μεταξύ συζύγων, εφόσον ο άνδρας εξ ορισμού είναι ανώτερος. Υπάρχει στην καλύτερη περίπτωση εκείνο το είδος φιλίας που στηρίζεται στην υπεροχή του ενός έναντι του άλλου, στο ότι ο ένας δίνει και αγαπιέται και ο άλλος παίρνει και αγαπά.

Σημαντική και «πρωτοπόρα» προσπάθεια συγκρότησης μια αμοιβαίας αγάπης αποτελεί ο *αυλικός έρωτας* (12^{ος} αιώνας), που εξυμνήθηκε από τους τροβαδούρους και τους ζογκλέρ στους πύργους των φέουδων της μεσημβρινής κυρίως Γαλλίας. Πρόκειται για έναν άπελπι ρομαντικό έρωτα που έχει ως αντικείμενο την απρόσιτη εξιδανικευμένη γυναίκα (Κυρία-πυργοδέσποινα), στην οποία πλέον πρέπει να συμπεριφέρεται κανείς με ευαισθησία και λεπτότητα, στην υπηρεσία της οποίας πρέπει κανείς να μπει ψυχή τε και σώματι – σε αντίθεση με το σύζυγό της που δεν είναι παρά ένας χονδροειδής αφέντης-πολεμιστής (και με τον οποίο είναι παντρεμένη για λόγους κοινωνικούς και οικονομικούς). Πρόκειται συνεπώς για έναν έρωτα εκτός γάμου, όπου η ανισότητα των φύλων πρέπει να εξισορροπείται από την κοινωνική ανισότητα: ο εραστής είναι κοινωνικά κατώτερος και πρέπει να την υπηρετεί.

³³ Στους δείκτες απομάκρυνσης από το «παραδοσιακό» και εξιδανικευμένο κανονιστικό οικογενειακό μοντέλο ο Chaumier (2001) περιλαμβάνει την αναγνώριση και την αύξηση των διαζυγίων, την ανασκευή και το μοίρασμα του συστήματος των ρόλων και των καθηκόντων στο ζευγάρι, τη χειραφέτηση των γυναικών και την είσοδό τους στην αγορά εργασίας, τη μείωση της γονιμότητας και την αύξηση των αντισυλληπτικών μεθόδων, τη μείωση των γάμων, την αναγνώριση και νομιμοποίηση της συμβίωσης χωρίς γάμο και της συμβίωσης προσώπων ανεξαρτήτως φύλου, ανάδυση νέων οικογενειακών μορφών (μονογονεϊκές, πολυγονεϊκές, ανασυντεθιμένες, πολύ-πυρηνικές...), αμφισβήτηση της πατρικής αυθεντίας και του ονόματος, τεράστια αύξηση των εργένηδων, αναγνώριση της ένωσης και του γάμου των ομοφυλόφυλων, αιτήματα σχετιζόμενα με τη γονεϊκότητα των ομοφυλόφυλων κ.ά.

Πρόκειται για ένα συναίσθημα και έναν έρωτα που πρέπει να αποδεικνύουν την «καθαρότητα» τους ως προς τη σεξουαλική πραγμάτωση (τουλάχιστον σε μία πρώτη φάση, και μέσα μάλιστα από δοκιμασίες, όπως ο «σεβασμός» απέναντι στην Κυρία μετά από μία νύχτα μαζί της). Παρακολουθούμε εδώ τη συγκρότηση μιας γυναίκας που από αμοιβή του πολεμιστή, υπηρέτρια του αφέντη και μάνα του παιδιού του γίνεται (εξιδανικευμένο) αντικείμενο σεβασμού με ιδιαίτερη προσωπικότητα και το δικό της κοινωνικό και συμβολικό χώρο δράσης και επιρροής. Έχουμε επίσης τα πρώτα βήματα της αντίθεσης μεταξύ ενός χώρου του γάμου και ενός χώρου εκτός αυτού (όπου μπορεί καλύτερα να ανθίσει ο έρωτας και η επιθυμία), καθώς και της διαλεκτικής μεταξύ του συναίσθηματος και της επιθυμίας. Η διαλεκτική αυτή αντανακλάται και στην καχυποψία του χριστιανισμού απέναντι στο συναίσθημα και την σεξουαλικότητα (αναζήτηση ηδονής): όσο κι αν οι σύζυγοι θεωρούνται ίσοι, ο πρώτος χριστιανικός γάμος (13^{ος} αιώνας), δεν αποτελεί πλαίσιο ατομικής πραγμάτωσης μέσα από τη σχέση και τη συγκρότηση του ζευγαριού (όπως περίπου φανταζόμαστε τα πράγματα σήμερα), αλλά μόνο νόμιμο (και αποκλειστικό) πλαίσιο αναπαραγωγής.

Βαθμιαία, έως τις μέρες μας, η αγάπη μεταξύ των συζύγων καθίσταται ανεκτή, δυνατή, ευκαταία, ωστόσο αποτελέσει την ίδια την αιτία της αμοιβαίας επιλογής: περί τον 18^ο αιώνα η αγάπη αρχίζει να γίνεται όχι μόνο κάτι που περιμένουμε να αναπτυχθεί μέσα στο γάμο, αλλά η αιτία του γάμου (Burguière, 1986) και άρα παύει να αφορά μόνο το εξωσυζυγικό πλαίσιο, ενώ μόνον τον 20^ο αιώνα, η Εκκλησία θεμελιώνει επίσημα το γάμο στην αγάπη και καθιστά τη σεξουαλικότητα έκφρασή της (Bozon, 2002).

Η διεργασία που περιγράφουμε σχετίζεται στενά με μία άλλη, ευρύτερη διεργασία, αυτή που συγκροτεί το πεδίο της *οικειότητας*, τον *ιδιωτικό χώρο*. Στα σπίτια της μεσαιωνικής και της κλασικής περιόδου της Δύσης, η έννοια διαφορετικών χώρων με διαφορετική λειτουργία (σαλόνι, μπάνιο, υπνοδωμάτια...) ή χώρων που θα μπορούσε κάποιος να απομονωθεί δεν υπήρχε σχεδόν καθόλου. Τα μέρη που οι άνθρωποι κοιμόντουσαν είχαν και πολλές άλλες χρήσεις, ήταν μέρη όπου κινούνταν και άλλοι άνθρωποι. Συγκινήσεις και σωματικές λειτουργίες (μεταξύ των οποίων ό,τι σχετίζεται με την τροφή, την απέκκριση και φυσικά με τη σεξουαλικότητα) δεν αποτελούσαν τόσο όσο σήμερα αντικείμενο αυστηρής κωδικοποίησης και «ντροπής», εκφραζόντουσαν πολύ πιο ελεύθερα, δεν ήταν «ταμπού» ούτε και μόνη αποκλειστικότητα των ενηλίκων (Elias, 1939, Agiès, 1973).

Καθώς συγκροτείται ο ιδιωτικός χώρος, παραδείγματος χάριν, ένα σπίτι οργανωμένο σε δωμάτια με αποκλειστικά ιδιωτική χρήση και σε άλλα με χρήση πιο «δημόσια» (ή που δίδεται ένα είδος παράστασης, για να χρησιμοποιήσουμε μια γκοφμανική ορολογία),

δημιουργείται και το άδυτο, το δωμάτιο του γονεϊκού ζευγαριού, ναός της νόμιμης σεξουαλικότητας. Βαθμιαία η σεξουαλικότητα (οι εκφάνσεις της και οι πρακτικές της) ιδιωτικοποιείται, γίνεται μύχια και κρυφή, ανήκει στον τομέα αυτού που εκφράζεται με επιφυλάξεις και μισόλογα, κάτω από κάποιο πέπλο μυστηρίου και που απαιτεί ένα ιδιαίτερο, προβληματικό συχνά, τρόπο εισαγωγής, εκμάθησης, μύησης, για τους μικρότερους. Το ζευγάρι «ανθεί», συνεπώς, στο δικό του ιδιωτικό, οικείο, υποκειμενικό και διυποκειμενικό χώρο και σε αντίθεση με την δημόσια σφαίρα ύπαρξης και ζωής (Luhmann, 1982), σφαίρα των ανώνυμων και απρόσωπων «γραφειοκρατικού» τύπου σχέσεων.

Σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση του σύγχρονου ζευγαριού έχουν διαδραματίσει η βιολογία και η σεξολογία. Μέχρι τον 18^ο αιώνα περίπου, και σε συμφωνία με τις αναπαραστάσεις του φύλου και της αναπαραγωγής που ίσχυαν από την αρχαιότητα (βλ. π.χ. Αριστοτέλης, Γαληνός), άνδρες και γυναίκες διέφεραν «ποσοτικά» μεταξύ τους –με τις γυναίκες να θεωρούνται περίπου ως «ατελείς» άνδρες και να τοποθετούνται σε μια πιο χαμηλή ιεραρχική θέση-. Η συγκρότηση της γυναικείας και της ανδρικής ταυτότητας ήταν κυρίως ζήτημα κοινωνικής θέσης και πολιτισμικού ρόλου, και όχι διαφορετικού σώματος –όπως αναφέραμε και παραπάνω ένας άνδρας που δεν έχει τη «σωστή» συμπεριφορά κινδυνεύει να «εκθηλυθθεί».

Με τη βιολογία προάγεται ένα μοντέλο δύο τελείως διαφορετικών μεταξύ τους φύλων που κατατάσσονται όχι πλέον κάθετα (ιεραρχικά), αλλά οριζόντια (Laqueur, 1992). Εφευρίσκονται λέξεις που περιγράφουν διαφορετικές μεταξύ τους ανατομίες και φυσιολογίες, ανακαλύπτονται οι μηχανισμοί που προΐστανται της τεκνοποιίας, οι διαφορετικές τους σχέσεις με τον οργανισμό, εν ολίγοις η σεξουαλική διαφορά (διαφορά είδους, που εδράζεται στη φύση, και όχι διαφορά βαθμού), με όλες της τις πολλαπλές επιπτώσεις, κυρίως ψυχολογικές.

Είναι σημαντικό να πούμε ότι η βιολογία (ιδιαίτερα στα πρώτα βήματα της ανάπτυξης και συγκρότησής της) χρησιμεύει ως άλλοθι είτε για να νομιμοποιήσει την κατώτερη θέση των γυναικών (από τη φύση προορισμένες στην τεκνοποιία, στη μόνη μητρική και οικογενειακή ύπαρξη και συνεπώς στη μη συμμετοχή στα κοινά κ.λ.π.), είτε για να προαγάγει πιο προοδευτικά μοντέλα, όπως π.χ. ότι οι διαφορές ανδρών και γυναικών είναι τέτοιου βαθμού που δεν μπορεί να υπάρξει ιεράρχηση (άρα θα έπρεπε εξ ορισμού να υπάρχει ισότητα) και εκτός αυτού τα ιδιαίτερα τους ψυχοκοινωνικά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να προσδώσουν στις γυναίκες έναν «εκπολιτιστικό» ρόλο (σε αντίθεση με την ανδρική ανταγωνιστικότητα, επιθετικότητα κ.λ.π.).

Παράλληλα, από τον 19^ο κίολας αιώνα, ο περί σεξουαλικότητας λόγος σταματά να εξαρτάται αφενός από τη μεταφυσική, αφετέρου από την ίδια την αναπαραγωγή, και μπορεί τώρα να αυτονομηθεί, αντιστοιχώντας στη μόνη «δίψα για μάθηση» (Foucault, 1976). Ιατρική, ψυχολογία, ψυχιατρική, παιδαγωγική ορίζουν το κανονικό και το φυσιολογικό έξω από ηθικά κριτήρια και προάγουν μια υγιεινή του ατομικού και κοινωνικού σώματος. Με την ίδια κίνηση που εστιάζουν σε κάθε είδους «περιθωριακές» συμπεριφορές (αυνανισμός, ομοφυλοφιλία, σαδομαζοχισμός και κάθε είδους «διαστροφές»), τις «αποδραματοποιούν», τις εντάσσουν στη σεξουαλικότητα και βαθμιαία μεταλλάσσουν το πεδίο του αυστηρά «φυσιολογικού». Τα *Τρία δοκίμια για τη σεξουαλικότητα* του Freud (1905) αποτελούν εδώ κομβικό σημείο μιας αναγνώρισης της (έστω και «διεστραμμένης») σεξουαλικότητας ως αναζήτησης της ηδονής και όχι πλέον ως ικανοποίησης του ενστίκτου της αναπαραγωγής.

Ένας άλλος σημαντικότατος τομέας που έχει επηρεάσει τις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών σχετίζεται με τον *έλεγχο των γεννήσεων*. Είναι σημαντικό να έχουμε υπόψιν ότι οι κοινωνίες μας έχουν περάσει από τη λεγόμενη *δημογραφική μετάβαση*: από μία μακρόχρονη περίοδο υψηλής γονιμότητας και θνησιμότητας (με μηδενική αύξηση πληθυσμού) σε μια περίοδο χαμηλής γονιμότητας και θνησιμότητας. Καταλαβαίνουμε ότι αυτή η μετάβαση (με ό,τι άλλο σημαίνει για τη δομή ενός πληθυσμού και τις ζωές των ανθρώπων) δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς βαθιές αλλαγές στον τρόπο που σχετίζονται άνδρες και γυναίκες και, κυρίως, στον τρόπο με τον οποίο, ρητά ή άρρητα, ελέγχουν την τεκνοποιία· αντιστοιχεί, συνεπώς, σε σημαντικές μεταλλάξεις σε επίπεδο οικονομικό, κοινωνικό, ψυχολογικό κ.λ.π. (δηλαδή, σε ζητήματα που αφορούν τον τρόπο ζωής, την υγιεινή, την εκπαίδευση, τις σχέσεις με τη θρησκεία και την εκκοσμίκευση κλπ..

Σε πολλές βορειοευρωπαϊκές χώρες μία «πρώτη αντισυλληπτική επανάσταση» ήταν στα ήθη για πολλούς αιώνες, μέσω κυρίως της καθυστέρησης του γάμου και πρακτικών του τύπου «διακοπή συνουσίας». Η δεύτερη όμως (και σίγουρα κατεξοχήν) αντισυλληπτική επανάσταση (Leridon, 1987) δεν στηρίζεται μόνο στην (ανδρική κυρίως) πειθαρχία, αλλά στη μαζική διάδοση μεθόδων επιστημονικών, πλήρως ιατρικοποιημένων, τις οποίες φέρνουν στο προσκήνιο οι γυναίκες από τη δεκαετία του '60. Έτσι, όχι μόνον η εμπιστοσύνη και το αίσθημα ελέγχου των ίδιων των γυναικών αυξάνεται, αλλά και οι νέες γενιές αποτινάζουν το φόβο της ανεπιθύμητης εγκυμοσύνης που βάραινε στη σεξουαλικότητα των προηγούμενων.

Σημαντικότερη είναι η αντιστροφή που επιτελείται εδώ στον τρόπο θεώρησης της *γονιμότητας*: ο φόβος της εγκυμοσύνης και της απόκτησης ενός ανεπιθύμητου παιδιού (καθώς και η μοιρολατρική αποδοχή ενός ή περισσότερων «παραπάνω» παιδιών) παραχωρεί τη θέση του στη *θέληση απόκτησης* ενός παιδιού (ή περισσότερων). Αυτά τα «παιδιά της επιθυμίας» (Leridon, 1995) εντάσσονται στο σχέδιο ζωής των γονέων (σε συνάρτηση με άλλους σημαντικούς τομείς της ζωής, π.χ. αναφορικά με τις σπουδές, την εργασία κ.λ.π.) και αποτελούν προϊόν πολλαπλών επιλογών (αναφορικά με τη στιγμή, με τη χρονική απόσταση μεταξύ τους κ.λ.π.).

Με την εξαίρεση συνεπώς των σεξουαλικών σχέσεων που στοχεύουν στην τεκνοποιία, και ανεξάρτητα από το αν οι δύο παρτενέρ αποτελούν ή όχι «θεσμοθετημένο» ζευγάρι, κάθε επαφή συνεπάγεται την προστασία. Δεν χρειάζεται πια ιδιαίτερη σκέψη για να μπει κανείς στην αντισύλληψη, ενώ είναι η διακοπή της που είναι προϊόν απόφασης. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της σημερινής σεξουαλικότητας είναι, λοιπόν, η *μη γονιμότητα* και χαρακτηριστικό γνώρισμα της έλευσης του παιδιού είναι η καθαρά ανθρώπινη (και όχι πλέον θεϊκή) προέλευσή του, εφόσον είναι προϊόν επεξεργασμένης ανθρώπινης επιθυμίας, δηλαδή απόφασης.

Πλέον πρόσφατο και επίσης καθοριστικό βήμα στο διαχωρισμό ανάμεσα στη σφαίρα της σεξουαλικότητας και τη σφαίρα της τεκνοποιίας αποτελεί η ιατρικά υποβοηθούμενη τεκνοποιία (τεχνητή γονιμοποίηση και «παιδί του σωλήνα»). Έστω κι αν αφορά μια μειονότητα, ο συμβολικός ρόλος αυτής της αναπαραγωγής χωρίς σεξουαλικές σχέσεις είναι μεγάλος, καθώς αντανακλά σε επίπεδο κοινωνικού φαντασιακού ένα είδος παντοδυναμίας της τεχνικής επί της φύσης και της σεξουαλικότητας.

Βλέπουμε λοιπόν, καθώς τα κομμάτια του παζλ γίνονται περισσότερα, την ιδέα του ζευγαριού να απομακρύνεται από τη μόνη θεσμική επιβολή και να εμπλουτίζεται από μια ιδέα «υποκειμενικότητας»: από ένα γάμο ως συμβόλαιο κοινωνικό και οικονομικό (που άρα ελάχιστα εμπλέκει τα συναισθήματα μεταξύ των συζύγων), από μια σεξουαλική συνάντηση ήδη θεσμοθετημένων συζύγων με μόνο σκοπό την τεκνοποιία, κατευθυνόμεστε προς ένα μοντέλο γάμου «από έρωτα» (και όχι από συνοικέσιο – για να θυμηθούμε λίγο αυτές τις ωραίες εκφράσεις) που αρχίζει και επιβάλλεται στη Δύση από τις αρχές του 20ού αιώνα. Ο γάμος αυτός δεν προκύπτει μέσα από κάποιες διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε δύο οικογένειες, αλλά φέρει τη σφραγίδα μιας προσωπικής επιλογής δύο ατόμων που ερωτεύτηκαν και αγαπιούνται, που αυθόρμητα αποτελούν ζευγάρι (de Singly, 1987, Bozon, 1991α).

Αυτόν το «γάμο χωρίς ζευγάρι» (είναι η παλιά, ολοένα και πιο δύσκολο πια να την κατανοήσουμε εμείς οι «μοντέρνοι», προσέγγιση ενός καθαρά θεσμικού γάμου, δηλαδή γάμου που το ζευγάρι δεν συγκροτήθηκε από έρωτα), διαδέχεται το «ζευγάρι χωρίς γάμο». Σ' αυτό τον γάμο που τείνει να χάνεται (ή που επιστρέφει μεταλλαγμένος) μπορούμε να δούμε πολλά από τα στοιχεία που βοηθούν στην κατανόηση των εξελίξεων στο χώρο των σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες: για να πάρουμε το παράδειγμα της Γαλλίας, ο αριθμός των γάμων έχει οπισθοχωρήσει σημαντικά, οι γάμοι γίνονται σε πολύ μεγαλύτερη ηλικία και από άτομα που έχουν ήδη συγκατοικήσει και συχνά είναι ήδη γονείς, ενώ τέλος οι γάμοι είναι ιδιαίτερα «εύθραστοι» - 40% από αυτούς καταλήγουν σε διαζύγιο.

Η οπισθοχώρηση του γάμου δεν σημαίνει όμως και οπισθοχώρηση του ζευγαριού: απλά ένας μεγάλος αριθμός ζευγαριών, πολλά από τα οποία έχουν παιδιά, ζουν εκτός γάμου – περίπου τα μισά παιδιά στην Γαλλία γεννιούνται εκτός γάμου (Bozon, 2002)³⁴.

Όπως κι αν έχει, αυτό που μας ενδιαφέρει αρχίζει να διαγράφεται: Το «υποκειμενικό» ζευγάρι συγκροτείται από μία προσωπική συνάντηση που περιέχει «υποκείμενα», που δίνουν μεγάλη σημασία το καθένα στη δικιά του επικράτεια και στα δικά του ενδιαφέροντα (de Singly, 1996), και κυρίως που «αποδίδουν» μεγάλη σημασία στη σεξουαλικότητα για τη θεμελίωση, την παγίωση και τη διατήρηση της σχέσης (Bozon, 1991β, 1998).

Η εξάρτηση που συνέδεε γάμο και σεξουαλικότητα τείνει να αντιστραφεί: από τη θεσμοθέτηση ενός γάμου που δίνει δικαίωμα στη σεξουαλικότητα περνάμε στη σεξουαλική ανταλλαγή που αποτελεί την κινητήρια δύναμη της συγκρότησης του ζευγαριού. Θα μιλήσουμε μετά και για τις άλλες σημαντικές διαστάσεις στη συγκρότηση αυτού του ζευγαριού. Αλλά για να μείνουμε στη σεξουαλικότητα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η σεξουαλική δραστηριότητα (με τον υποκειμενικό και διυποκειμενικό της χαρακτήρα) αποτελεί την ίδια την έκφραση της αμοιβαίας τάσης των μελών για να ενωθούν το ένα με το άλλο, καθώς και την καλύτερη «εγγύηση» για τη θεσμοθέτηση του ζευγαριού.

Έτσι, κάθε σημερινό ζευγάρι πρέπει να έχει μια «ικανοποιητική» σεξουαλική ζωή, και κάθε ζευγάρι με προβληματικές σεξουαλικές σχέσεις ή χωρίς καθόλου σεξουαλική ζωή είναι «ύποπτο» για κάθε είδους σχεσιακά προβλήματα. Επιμένουμε στη διαπροσω-

³⁴ Μολαταύτα το θέμα του αν στην οπισθοχώρηση του γάμου που περιγράφουμε εδώ πρέπει να βλέπουμε κατ' ανάγκην και μια έκφραση της «αποθεσμοποίησης» της κοινωνίας και της «ευθραστοποίησης» του κοινωνικού δεσμού παραμένει ανοιχτό: η οικογένεια οδεύει προς μια άλλη, εμπλουτισμένη, εξίσου δυνατή και αλληλέγγυα, μορφή (Attias-Donfut, 2001) ή αποτελεί ασταθή και προσωρινή συνάντηση ατόμων που θα συνεχίσουν κάπου αλλού και κάπως αλλιώς τις τροχιές τους (Dortier, 2001);

πική διάσταση της σεξουαλικής «παθολογίας» και υγιεινής: δεν πρόκειται για ατομικά προβλήματα, έστω κι αν αμυντικά, αρνούμενο τη διυποκειμενική διάστασή τους, το κάθε μέλος μπορεί να επιχειρήσει να τα αποδώσει μόνον στον άλλο ή μόνον στον εαυτό του.

Η σημασία της *διυποκειμενικής διάστασης* στη σεξουαλική «επικοινωνία» και «συνεννόηση» ως προς τη συγκρότηση του ζευγαριού φαίνεται και από τη διεύρυνση του ρεπερτορίου των σεξουαλικών πρακτικών και κυρίως από τον ολοένα και αυξανόμενο ρόλο της *σεξουαλικής αμοιβαιότητας*, που συνεπάγεται πολύ περισσότερα προκαταρκτικά, χάδια, αμοιβαίο αναντισμικό, και πρακτικές στοματικού έρωτα (Bozon & συνεργ., 1993), έστω κι αν σε πολλούς άλλους τομείς της ζωής του ζευγαριού υπάρχει μεγαλύτερη διαίρεση των αρμοδιοτήτων και των καθηκόντων (Glaude & de Singly, 1987, Brousse, 1999). Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι όχι μόνον οι σημερινοί νέοι περνάνε πιο γρήγορα στις σεξουαλικές σχέσεις (από τη στιγμή που «βγαίνουν μαζί»), αλλά ότι αυτό το πέρασμα εδραιώνει και ενδυναμώνει τη σχέση μέσα από μία *βαθμιαία και σχετικά αργή* αμοιβαία γνωριμία και «γνώση» (Kaufmann, 1993).

Και ποιος είναι ο σκοπός των σεξουαλικών σχέσεων; Η ευχαρίστηση, η ατομική ηδονή, ο οργανισμός (κυρίως των γυναικών, αφού των ανδρών είναι δεδομένη), που μπορεί και πρέπει, αν όλα γίνονται «σωστά» μεταξύ των παρτενέρ σε ένα επικοινωνιακό και σχεσιακό επίπεδο, να είναι αμοιβαία. Από τον Kinsey (Kinsey & συνεργ., 1948, 1953) και τους Masters & Johnson (1971), το ζήτημα της σεξουαλικότητας μετατοπίζεται από τη σεξουαλική κανονικότητα στην προαγωγή και την παραγωγή του οργανισμού. Κανονική (σωστή και θεμιτή) είναι πλέον η σεξουαλική λειτουργία και πρακτική που οδηγεί σε οργανισμούς – αφορμή ή/και λύση κάθε προβλήματος ζευγαριού, που πλέον θεωρείται *ενωμένο δια μέσου της ευχαρίστησης* (pleasure bond), σε ένα είδος σώφρονος και ήπιου ηδονισμού, σε ένα είδος «τεχνολογίας των οργανισμών».

Αλλά ας ξαναγυρίσουμε στο ζευγάρι, για να ασχοληθούμε με ένα άλλο τομέα στο πλαίσιο του οποίου αυτό συγκροτείται μέσα από μία *συνάντηση υποκειμενικότητας*. Είπαμε ότι ο γάμος από έρωτα αντιστοιχεί στην έλευση του ατόμου, των επιλογών του και της πραγμάτωσής του μέσα από αυτές. Να υπενθυμίσουμε το διπλό ρόλο της θρησκείας και του ατομικισμού σ' αυτή την εξέλιξη: το χριστιανικό καθήκον να αγαπιόμαστε επειδή υπάρχει γάμος αντικαταστάθηκε από το ρομαντικό όνειρο να παντρευτούμε επειδή αγαπιόμαστε (επειδή ο ένας προτιμά τον άλλον και τον επιλέγει). Σ' αυτό το μοντέλο, που αποτελεί το προϊόν ενός *μείγματος θρησκευτικής κληρονομιάς και ρομαντικού ιδεώδους*, συνυπάρχουν οι επιταγές αφοσίωσης στον άλλο και πραγμάτωσης του εαυτού μέσα από το συναισθηματικό πεπρωμένο (έρωτα, αγάπη).

Είναι γεγονός (και ανεξάρτητα από το εύρος πραγματικής ύπαρξης του μοντέλου αυτού) ότι το μήνυμα αγάπης για πολλά χρόνια απευθυνόταν κυρίως στις γυναίκες, εφόσον οι άνδρες δεν εξαντλούσαν στην αγάπη την ύπαρξή τους. Όποια κι αν είναι η αλλοτρίωση που ενυπάρχει σε κάθε συγχώνευση (Cooper, 1972), η αφοσίωση (στο σύζυγο, τα παιδιά, την οικογένεια) αφορούσε κυρίως τις γυναίκες, οι οποίες και έπρεπε να «θυσιάστουν» για τους άλλους σε ένα είδος «μεταφυσικού κανιβαλισμού» (Atkinson, 1974). Δεν είναι παρά με τη βαθμιαία είσοδο των γυναικών στην επίσημη και δημόσια κοινωνική και στην επαγγελματική ζωή, καθώς και με την οικονομική και σεξουαλική τους αυτοδιάθεση που η ατομικότητά τους αναγνωρίζεται, μέσα στην οικογένεια και έξω απ' αυτήν. Σταδιακά, το μοντέλο του *συγχωνευτικού έρωτα* διαδέχεται το μοντέλο του *σχάσιμου έρωτα* (*amour fissionnel* - Chaumier, 1999), στο πλαίσιο του οποίου δίδεται ολοένα και περισσότερος χώρος στη διεκδίκηση και την επιβεβαίωση και των δύο ατομικότητων, δηλαδή και των δύο ατόμων – υποκειμένων της ιστορίας τους, που υπάρχουν ολοένα και περισσότερο για τον εαυτό τους.

Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι το ζευγάρι υιοθετεί ένα είδος σχέσης όπου δεν υπάρχει συγχώνευση, σύγχυση ατομικότητων, αλλά ένωση δύο ζώων που ανοίγει σε μια τρίτη, επίσης αυτόνομη, ιστορία, αυτήν του ζευγαριού, σύμφωνα με το μοντέλο $1+1=3$ (Caillé, 1991). Πρόκειται για ένα ζευγάρι που δεν αποτελεί την αφετηρία για την ατομική πραγμάτωση, αλλά που τρέφεται από την ατομική πραγμάτωση, η οποία όμως συμπεριλαμβάνει την αναφορά στον εξωτερικό κόσμο.

Εάν το συγχωνευτικό ζευγάρι ανοιγόταν στον εξωτερικό κόσμο μέσα από μια τυποποιημένη κοινωνικότητα ή μέσα από σεξουαλικές εξωσυζυγικές σχέσεις που (συχνά) δεν περιελάμβαναν την συναισθηματική επαφή, το σχάσιμο ζευγάρι καλείται να διαχειριστεί τη μόνιμα υπάρχουσα ένταση μεταξύ του *εμείς* και της ευρύτερης ομάδας, των *άλλων*, του τρίτου: γι' αυτό και οι σχέσεις σ' αυτό το ζευγάρι συνεπάγονται την ισότητα, την εμπιστοσύνη και την πιο φιλική συνεννόηση μεταξύ ανδρών και γυναικών (είναι «ελεύθεροι και μαζί», De Singly, 2000), καθώς επίσης και το ανανεωτικό άνοιγμα σε ό,τι τα αυτόνομα μέλη φέρνουν από έξω (σε μια διάσταση κοινωνική, αλλά και συναισθηματική), χωρίς να απειλούνται από τον «εγωισμό» ούτε και να το απειλούν με «διάλυση».

Είναι ευνόητο ότι ένας τέτοιος επανορισμός του ζευγαριού και των ορίων του συμβαδίζει με την καθολικά διαπιστωμένη «μετάλλαξη» ή «αναστάτωση» που ζούμε στο γενικότερο επίπεδο των (ανδρικών και γυναικείων) ταυτοτήτων και γενικότερα του κοινωνικού δεσμού.

Για να καταλάβουμε τον τρόπο με τον οποίο οργανώνονται σήμερα οι σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών, πρέπει να λάβουμε οπωσδήποτε υπόψη τις ανακατατάξεις στον τομέα των ιδεών και των πρακτικών που σχετίζονται με ό,τι αφορά την οικογένεια, το γάμο, το ζευγάρι και την τεκνοποιία.

Να παρατηρήσουμε καταρχάς ότι η ιδέα που προΐσταται σήμερα του γάμου δεν είναι πια αποκλειστικά και μόνο η τεκνοποιία, ούτε και η κοινωνική και η οικονομική σύναψη κάποιας συμφωνίας. Ο γάμος όντως αποτελούσε ένα συμβόλαιο και η αγάπη ανάμεσα στους συζύγους δεν προβλεπόταν, όπως δεν προβλεπόντουσαν σεξουαλικές σχέσεις με στόχο την ηδονή, αλλά με μόνο στόχο την τεκνοποιία. Βαθμιαία, όπως είδαμε, η αγάπη κατέληξε να αποτελεί την ίδια την αιτία σύναψής του, κάτι που συνεπάγεται αμοιβαία επιλογή των συζύγων και συναισθηματική καταξίωσή τους μέσα σ' αυτόν. Γι' αυτό και μπορούμε να μιλήσουμε για ένα είδος «υποκειμενικού» και «διυποκειμενικού» ζευγαριού σήμερα, δηλαδή ζευγαριού που αποτελείται από ανθρώπους με «εξατομικευμένες διαδρομές», που προέρχεται από τις ατομικές επιλογές, και που βασίζεται στη θέληση των ατόμων αυτών να συνεχίσουν να έχουν ένα κοινό χώρο, κάτι που συνεπάγεται διαπραγματεύσεις και βέβαια προβλήματα (όπως προκύπτει από τον αριθμό των διαζυγίων, των μονογονεϊκών ή των ανασυντεθειμένων οικογενειών κ.λ.π.).

Σίγουρα πάντως, αυτό το ζευγάρι δεν είναι «συγχωνευτικό» (όπως αυτό που βασίζεται στο ρομαντικό πρότυπο της αγάπης αλλά έχει ως κύριο θύμα τη γυναίκα που θυσιάζει περισσότερο την κοινωνική ύπαρξη στο βωμό της οικογένειας), αλλά «σχάσιμο»: συνεπάγεται πολύ περισσότερο την ισότητα και την εμπιστοσύνη μεταξύ ατόμων που συγκροτούν ένα «εμείς», αλλά που είναι ανοιχτά στις εξωτερικές επιρροές και αισθάνονται ελεύθερα.

Ανεξάρτητα από το πόσο κρατάνε οι γάμοι σήμερα, οι άνθρωποι συνάπτουν σχέσεις και φτιάχνουν ζευγάρια. Σ' αυτά τα σημερινά ζευγάρια, στη συγκρότηση και τη διατήρησή τους, η σεξουαλικότητα παίζει ένα τελείως καινοτόμο ρόλο. Για να το πούμε απλά, η σχέση εξάρτησης που κάποτε συνέδεε γάμο και σεξουαλικότητα έχει αντιστραφεί: κάποτε ο γάμος επέτρεπε τη σεξουαλική δραστηριότητα, σήμερα η σεξουαλική ανταλλαγή αποτελεί την κινητήρια δύναμη και τη βασική γλώσσα κάθε σχέσης. Ανεξάρτητα από το κατά πόσον αυτή η μοντέρνα σεξουαλικότητα τείνει να καταστεί μία ορθολογική επιχείρηση παραγωγής οργασμών, αυτό που ενδιαφέρει στο πλαίσιο της συζήτησής μας είναι η επαναφορά του διυποκειμενικού στοιχείου: η δύναμη που ωθεί τον κάθε παρτενέρ προς τον άλλον, η αμοιβαιότητα που τους κρατάει δεμένους μαζί εκφράζεται από τη σεξουαλική ανταλλαγή. Όπως σε όλους τους άλλους τομείς, έτσι και εδώ, γυναίκες και άνδρες

πρέπει να είναι ίσοι – οι έρευνες αναφέρονται σε ένα είδος *συμμετρικότητας* και *αμοιβαιότητας* στις σεξουαλικές σχέσεις, όπου ο καθένας πρέπει να δώσει στον άλλον τουλάχιστον τόση ηδονή όση θα πάρει απ' αυτόν³⁵.

Σημαντικό παράγοντα στη συγκρότηση της σημερινής σεξουαλικότητας παίζουν δύο ακόμη, γενικότερης τάξεως φαινόμενα (Bozon, 2002, Chapelle, 2002).

Το πρώτο αφορά την ολοένα και μεγαλύτερη διαφοροποίηση και εξατομίκευση των συζυγικών και συναισθηματικών διαδρομών των ατόμων: αύξηση της περιόδου κατά την οποία τα άτομα είναι σεξουαλικά ενεργά (νωρίτερη είσοδος στη σεξουαλική ζωή και αργότερη έξοδος απ' αυτήν), σχετική μείωση των περιόδων που τα άτομα δεν έχουν παρτενέρ (παρά την αύξηση των χωρισμών και των διαζυγίων), συγκρότηση περισσότερων ζευγαριών απ' ό,τι παλαιότερα. Όλα αυτά αποτελούν ένα είδος πλαισίου πιο «ανοιχτής» σεξουαλικής ζωής, μέσα από συζυγικές και συναισθηματικές βιογραφίες πιο πολύπλοκες, πιο διαφοροποιημένες, αλλά και πιο «θραυσματοποιημένες».

Το δεύτερο έχει να κάνει με την *υποβάθμιση των απόλυτων κανόνων* και επιταγών σε ό,τι αφορά τη σεξουαλικότητα. Οι νέοι ελέγχονται πολύ λιγότερο, δεν υπάρχουν πια «αμαρτίες», δεν υπάρχουν πια «παρά φύσιν» πρακτικές, όπως δεν υπάρχει ξεκάθαρη και ρητή σεξουαλική μύηση ή κοινωνικοποίηση. Υπάρχουν βέβαια ορισμένοι κανόνες που τακτοποιούν και ερμηνεύουν κάποια πράγματα, αλλά όλα «εξαρτώνται» από την κατάσταση, τις συζητήσεις, την παρέα, τους παρτενέρ, «αυτά που γίνονται»... Μέχρι και ο κλασικός κανόνας *αμοιβαίας και ταυτόχρονης* ηδονής έχει καταστεί πιο χαλαρός, εφόσον έχουμε ανοιχτεί στα συναισθήματα και την ηδονή του καθενός και κυρίως βέβαια στην γυναικεία ηδονή, η οποία μπορεί να «ζητηθεί» και την οποία οι άνδρες μπορούν πλέον να «ακούσουν»... Όλα αυτά σημαίνουν ότι τα ίδια τα δρώντα υποκειμένα τείνουν να βιώνουν και να κατανοούν τη σεξουαλική τους συμπεριφορά περισσότερο μέσα από τα σχεσιακά συμφραζόμενα παρά συναρτήσει απόλυτων αρχών.

Ας έρθουμε τώρα στη σεξουαλική ζωή του θεσμοθετημένου ζευγαριού (Bozon & Villeneuve-Gokalp, 1994). Φαίνεται ότι τα πρώτα χρόνια της κοινής ζωής, η σεξουαλική δραστηριότητα είναι έντονη, αποκλειστική, αφιερωμένη στη συγκρότηση του ζευγαριού, σύμφωνη με τη συναισθηματική κατάσταση των μελών και με τη διαθεσιμότητά τους (δεν υπάρχουν παιδιά). Αργότερα, με την παρουσία των παιδιών, την επένδυση σε ρόλους γονεϊκούς και επαγγελματικούς, η δραστηριότητα αυτή μειώνεται, όπως εξάλλου μειώνεται η σημασία της στη ζωή του ζευγαριού, καθώς και η βαρύτητα των εξωσυζυγι-

³⁵ Αναφερθήκαμε στο θέμα αυτό αναλυτικότερα και στο Κεφάλαιο Ι. Για πιο εκτεταμένη ανασκόπηση αυτών των ερευνών, καθώς και για τις βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Ντάβου & συνεργ., ό.π..

κών σχέσεων. Καθώς λοιπόν τα άτομα τείνουν να επενδύουν περισσότερο την ατομική τους ζωή, η σεξουαλική δραστηριότητα μεταβάλλεται σε ένα είδος «τελετουργικού επικύρωσης» της σχέσης.

Στο βαθμό που, όπως είπαμε, οι χωρισμοί και τα διαζύγια πληθαίνουν, αυξάνεται και το ποσοστό των ατόμων που ξαναρχίζουν μια ζωή ζευγαριού ή που περνάνε από μία φάση σχεσιακής μοναξιάς. Η τελευταία μπορεί να αντιστοιχεί σε διαφοροποιημένα είδη οργανώσεων: χωρίς παρτενέρ, με σταθερή μη συζυγική σχέση, με πολλές παροδικές σχέσεις (κάτι που ποικίλλει πολύ και με το πολιτισμικό περιβάλλον).

Αλλάζει τέλος ιδιαίτερα και η «σεξουαλική γήρανση», καθώς η σεξουαλική ζωή επιμηκύνεται, κάτι που συνδέεται με την αύξηση του προσδόκιμου ζωής χωρίς έντονα προβλήματα υγείας και με αυτόνομη κοινωνικότητα, καθώς και με τη σαφή βελτίωση του στάτους της τρίτης ηλικίας, η οποία μπορεί έτσι να επωφεληθεί από τη διεύρυνση του ιδεώδους της νεότητας.

Πώς ανακατατάσσονται και επαναδιατυπώνονται οι σχέσεις ανδρών και γυναικών στη σύγχρονη σεξουαλικότητα; Σε ορισμένα πεδία υπάρχει μια προσέγγιση των σεξουαλικών τους εμπειριών και σε άλλα η ασυμμετρία παραμένει (Bozon, ό.π.).

Πιο αναλυτικά, αναφορικά με την προσέγγιση, να παρατηρήσουμε πρώτα ότι υπάρχει επιμήκυνση της σεξουαλικής ζωής, από την οποία επωφελούνται κυρίως οι γυναίκες: μικρότερος έλεγχος επί της σεξουαλικής συμπεριφοράς της γυναίκας, μείωση της ηλικίας της σεξουαλικής μύησης και της πρώτης επαφής στις γυναίκες (κάτι που επιτρέπει στους άνδρες να έχουν νεότερες σεξουαλικές συντρόφους). Επίσης, όπως είπαμε, υπάρχει μεγαλύτερη αμοιβαιότητα και ικανοποίηση και για τους δύο παρτενέρ, οι οποίοι πλέον δηλώνουν ότι γενικά οι σεξουαλικές ανάγκες των δύο φύλων είναι όμοιες και ότι άνδρες και γυναίκες μπορούν να έχουν ευτυχισμένες περιστασιακές σχέσεις.

Ως προς την ασυμμετρία, αυτή εκδηλώνεται κυρίως στον τρόπο με τον οποίο άνδρες και γυναίκες εντάσσονται στη σεξουαλικότητα και βιώνουν τις εμπειρίες τους:

- Οι γυναίκες φαίνεται να εσωτερικεύουν τις κοινωνικές προσμονές (που ενίοτε παραμένουν έντονες) οι οποίες «βαραίνουν» επί της σεξουαλικής δραστηριότητάς τους και τείνουν να καταδικάσουν κάθε εμπειρία που δεν επενδύθηκε συναισθηματικά και ερωτικά με αποτέλεσμα να θεωρούν «σχέση» μόνον ό,τι «μέτρησε», ό,τι «είχε σημασία».

- Αναφορικά με την «πρώτη φορά» οι άνδρες αναφέρονται περισσότερο στην επιθυμία, την έλξη ή την περιέργεια, ενώ οι γυναίκες στο κριτήριο της αγάπης και της τρυφερότητας (βέβαια παραμένει σημαντική και για τους δύο, με όλο το άγχος του «κατορθώματος» που βαραίνει περισσότερο τους άνδρες).

- Μιλάνε επίσης περισσότερο για τις εμπειρίες τους και γενικά προσπαθούν να πραγματοποιήσουν ένα είδος σύνθεσης ανάμεσα στη σεξουαλική δραστηριότητα, τη συναισθηματική σύνδεση και τη συζυγική σχέση (σύνθεσης που καθίσταται προβληματική στο υπάρχον πλαίσιο αυτονόμησής τους).

- Η εγκατάσταση στη ζωή του ζευγαριού είναι κοινωνικά πιο «ειρηνευτική» και «εξημερωτική» για τους άνδρες, αλλά πιο «απομαγευτική» για τις γυναίκες. Οι τελευταίες τείνουν περισσότερο να «απαντούν» σε έναν πιο «δραστήριο» και «απαιτητικό», σεξουαλικά, άνδρα, κάτι που συμβαδίζει με την υψηλή διαφοροποίηση των συζυγικών ρόλων και των γονεϊκών καθηκόντων που χαρακτηρίζει τα λιγότερο «φρέσκα» ζευγάρια.

Συχνά, έως κάποιο βαθμό, φαίνεται ότι οι άνδρες εξακολουθούν να γίνονται αντιληπτοί ως ενεργά υποκείμενα, ενώ οι γυναίκες ως αντικείμενα κατάκτησης ή ως υποκείμενα που πρέπει να ρυθμίζουν με κάποιο τρόπο την επιθυμία που προκαλούν (διοχετεύοντας τη σε ένα μόνον ερωτικό ή συζυγικό δίαυλο). Παραμένει επίσης (έστω κι αν, όπως είπαμε, έχει οπισθοχωρήσει) ένα είδος κοινωνιο-σεξουαλικής ασυμμετρίας μεταξύ τους: η αξία ενός άνδρα μετράται με τις «κατακτήσεις» του, μιας γυναίκας με την «επιφυλακτικότητα» της ως προς το να κατακτηθεί. Τέλος, η σύγχρονη σεξολογία αφορά τα προβλήματα της επιθυμίας για τους άνδρες και τα προβλήματα του οργασμού για τις γυναίκες – επανερχόμαστε σε έναν πιο «ενεργητικό» ορισμό του άνδρα, ως εάν ο ρόλος της γυναίκας να περιορίζεται κυρίως στη συναισθηματικότητα.

Όπως κι αν έχει, άνδρες και γυναίκες τρόπον τινά ενώνονται μέσα από τις σύγχρονες ιδεολογικές αντιφάσεις, αντιθέσεις και εντάσεις που δομούν τις σεξουαλικές τους εμπειρίες: ψάχνουν τη διάρκεια, αλλά θέλουν τον αυθορμητισμό της επιθυμίας, επιζητούν την αμοιβαιότητα, αλλά και την ατομική ηδονή, επιδιώκουν την αποκλειστικότητα, αλλά θα ήθελαν ίσως πολλές σχέσεις, ψάχνουν ένα σύντροφο ζωής, αλλά ταυτόχρονα την ανανέωση των εμπειριών και των σχέσεων. Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι αυτά τα αντίθετα διασχίζουν κάθε άτομο και τα άτομα κάθε φύλου, χωρίς να αφορούν ψυχολογικές ή άλλου τύπου διαφορές μεταξύ τους (όπως καμιά φορά θα ήθελαν οι αγοραίες αναπαραστάσεις περί ανδρικής ή γυναικείας φύσης).

Σε αυτό το σύγχρονο και εξαιρετικά ρευστό και πολύπλοκο πολιτισμικό πλαίσιο, πώς θα ορίσουμε την έννοια της **σχέσης του ζευγαριού**;

Για να υπάρχει *σχέση* και να ορίζεται έως κάποιο βαθμό ως τέτοια από τα άτομα, πρέπει αυτά να αισθάνονται ότι κάτι σημαντικό τα συνδέει και ότι το καθένα έχει με κάποιο τρόπο αναλάβει ορισμένες υποχρεώσεις ως προς το άλλο (έστω κι αν αυτές δεν απορρέουν από κάποια ρητή συμφωνία μεταξύ τους). Το σημαντικό που τα συνδέει εξαρ-

τάται βέβαια από την *ικανοποίηση* που αντλείται από τη σχέση και από τη συνύπαρξη με τον άλλον, καθώς και από την *εξάρτηση* από τη σχέση και τον άλλον (π.χ. πόσο κάποιος αισθάνεται ότι δεν θα μπορούσε να κάνει καλύτερες και πιο ικανοποιητικές γι' αυτόν σχέσεις, πόσο κάποιος φοβάται ούτως ή άλλως τη μοναξιά κ.λ.π.).

Σημαντική είναι εδώ η έννοια της *δέσμευσης*, η οποία εμπεριέχει τις ιδέες της επένδυσης στη σχέση, του σεβασμού της σχέσης και της αποφασιστικότητας για τη συνέχισή της μπροστά σε οποιαδήποτε δυσκολία ή πρόκληση (Johnson, 1982, Rosenblatt, 1977, Michaels & συνεργ., 1986).

Να πούμε αρχικά ότι η δέσμευση παραπέμπει στην *επιθυμία* και στην *πρόθεση* ενός ατόμου να διατηρήσει τη σχέση. Αυτό μπορεί να φαίνεται από πράγματα που λέει αναφορικά με τη σχέση και τη θέση του άλλου στη ζωή του, από πράξεις που εγγυώνται τη συνέχιση της σχέσης και από μια διάχυτη προσδοκία ότι η σχέση θα διατηρηθεί. Στο βαθμό μάλιστα που κάθε σχέση μπορεί να επηρεαστεί και από (αρνητικούς) εξωτερικούς παράγοντες (π.χ. κοινωνικές πιέσεις ή επαγγελματικές φιλοδοξίες) η δέσμευση περιλαμβάνει και ένα είδος ηθικού χρέους να αντισταθεί κανείς στις αντίξοες συνθήκες και να διαφυλάξει ακέραια τη σχέση (Kelley & συνεργ., 1983).

Όπως και με τη φιλία που παρουσιάσαμε παραπάνω, έτσι και για το ζευγάρι έχει προταθεί να καταλάβουμε τη σχέση μέσα από τα οφέλη και τις δαπάνες (κόστος και ανταμοιβή) που τα άτομα νιώθουν ότι έχουν, σε σύγκριση με άλλες εναλλακτικές σχέσεις που φαντασιώνουν (Rusbult, 1980a). Επίσης υπάρχει η άποψη ότι τα άτομα συγκρίνουν τα κέρδη που παίρνουν από τη σχέση με τα κέρδη που εκτιμούν ότι παίρνει ολη σύντροφός τους: όταν εκτιμούν ότι τα οφέλη του άλλου είναι πολύ μεγαλύτερα, αισθάνονται υποβιβασμένα οπότε και θυμώνουν, ενώ όταν θεωρούν ότι τα δικά τους κέρδη είναι πολύ μεγαλύτερα, νιώθουν ενοχή (Walster & συνεργ., 1978).

Εδώ πρέπει να προστεθεί το μέγεθος της *επένδυσης* που ο καθένας νιώθει ότι έχει κάνει στη σχέση. Διότι δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι σε μια σχέση επενδύει κανείς συναισθήματα, ενέργεια, χρόνο κ.λ.π. Μοιράζεται το χώρο του, το χρόνο του, τα υπάρχοντά του, τους φίλους του, εγκαταλείπει ευκαιρίες καριέρας ή άλλες σχέσεις. Αυτές οι επενδύσεις αυξάνουν τη δέσμευση και ευνοούν τη σταθερότητα της σχέσης (έστω κι αν αυτή προσφέρει εδώ και τώρα μέτριες ικανοποιήσεις) (Kiesler, 1971).

Να παρατηρήσουμε, επίσης, ότι εάν το κάθε άτομο αισθάνεται την ανάγκη της δέσμευσης, ταυτόχρονα, ιδιαίτερα μάλιστα σήμερα, αισθάνεται και την ανάγκη να μην χάσει τίποτα από την ανεξαρτησία του (να αισθάνεται ελεύθερο σε κάποιες άλλες σημαντικές του σχέσεις, δραστηριότητες και αποφάσεις). Αυτή η ανάγκη για *αυτονομία* μπορεί

να παραμένει ενεργή ακόμα και όταν μια σχέση είναι ικανοποιητική για ένα άτομο και αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς της ύπαρξής του και της προσωπικής του ταυτότητας. Πολύ συχνά οι σχέσεις πρέπει να βρουν μια ισορροπία ανάμεσα στις δύο αυτές πολύ φυσικές τάσεις, *τη δέσμευση και την αυτονομία*. Γι' αυτό και η αναζήτηση ικανοποίησης από τη σχέση και η επένδυση σ' αυτήν δεν θα έπρεπε να καταλήγουν να γίνονται έμμονη ιδέα για τα εμπλεκόμενα στη σχέση άτομα και να τα «πνίγουν».

Ας έρθουμε σε μια άλλη έννοια χρήσιμη στην κατανόηση των στενών συναισθηματικών σχέσεων και κυρίως των σχέσεων ζευγαριού, την έννοια της *οικειότητας* (Erikson, 1968, Babcock & συνεργ., 1993, Cantos & συνεργ., 1994, Fletcher, 2002). Αυτή παραπέμπει σε στιγμές έντονης αλληλεπίδρασης (στο επίπεδο των συναισθημάτων, των συγκινήσεων ή των δραστηριοτήτων), στην εγγύτητα (στο παρελθόν ή στο παρόν), στην αλληλεξάρτηση, στην αμοιβαία εμπιστοσύνη, κατανόηση και υποστήριξη. Περιλαμβάνει τόσο τη σεξουαλική διάσταση της σχέσης, όσο και μια διάσταση που αναφέρεται στην αγάπη (μαζί με την προσκόλληση και τη φροντίδα) (Rubin, 1970, 1973, Sternberg & Soriano, 1984).

Η οικειότητα, συνεπώς, συνδυάζει την ιδέα της ικανοποίησης με την ιδέα της μετουσίωσης: έτσι, κάτι το ερωτικό-αγαπησιάρικο είναι δυνατόν να ανιχνευτεί στο πλαίσιο κάθε είδους ανθρώπινης σχέσης. Απαραίτητες βέβαια προϋποθέσεις είναι το μοίρασμα των ενδόμυχων σκέψεων και συναισθημάτων, η εγγύτητα, η δυνατότητα διαπραγματεύσης, αλλά και η ισότητα και η αυτονομία, έτσι ώστε μέσα από το συναισθηματικό πάρεδωσε τα άτομα να συγκροτούν με ένα θετικά επενδεδυμένο «εμείς», αλλά να αισθάνονται ταυτόχρονα ανοιχτά στις εξωτερικές επιρροές και εν πολλοίς ελεύθερα (Chaumier, ό.π., Caillé, 1991, De Singly, ό.π., Giddens, ό.π.).

Μοιάζουν όλα αυτά λίγο ιδανικά; Δεν θα έπρεπε να ξεχνάμε ότι σπάνια δύο άνθρωποι μοιράζονται την ίδια ακριβώς άποψη για το τι σημαίνουν όλες αυτές οι ωραίες λέξεις στις οποίες αναφερθήκαμε και σπάνια τις βιώνουν με τον ίδιο τρόπο. Όμως *η επικοινωνία και η αμοιβαία κατανόηση* μπορούν να διευρύνουν το πεδίο συνάντησης απόψεων και βιωμάτων και να βελτιώσουν τα πράγματα.

Η έννοια της οικειότητας αποκτά ένα πρόσθετο νόημα στο πλαίσιο της *θεωρίας του συναισθηματικού δεσμού* και των ερευνών που αφορούν την αγάπη και τον έρωτα ως μια διαδικασία ανάπτυξης συναισθηματικού δεσμού μεταξύ δύο ενηλίκων. Σύμφωνα με τη θεωρία του συναισθηματικού δεσμού (Bowlby, 1973, 1980), η αγάπη και ο δεσμός αγάπης μεταξύ των δύο ενηλίκων αντανακλά τους πρώτους δεσμούς που ενώνουν τον ενήλικα με το παιδί. Η οικειότητα, όπως και η δέσμευση που αναπτύσσουν τα άτομα στις στε-

νές διαπροσωπικές τους σχέσεις, έχουν τρόπον τινά «προετοιμαστεί» στις σχέσεις και τους δεσμούς που είχαν δημιουργήσει κατά την πρώιμη περίοδο της ανάπτυξής τους. Η οικειότητα στη θεωρία του συναισθηματικού δεσμού εμπεριέχει την ανάγκη του ανθρώπου για έναν σταθερό δεσμό αγάπης, ασφάλειας και φροντίδας, όπου το οικείο μπορεί να προέρχεται μέσα από την αναπαραγωγή του ρόλου και των προτύπων των αλληλεπιδράσεων που βίωσαν τα άτομα στους πρώτους δεσμούς τους (στη σχέση τους, δηλαδή, με τους γονείς τους ή παρατηρώντας και βιώνοντας τη σχέση ανάμεσα στους γονείς τους) (Fletcher, ό.π., Leibowitz, 1983, Feeney & Noller, 1990).

Δεδομένων όλων των παραπάνω, το ερώτημα μας αφορά το πώς βιώνουν οι άνδρες και οι γυναίκες, σήμερα, τη σχέση και την επικοινωνία τους στο πλαίσιο της ετερόφυλης συνύπαρξης. Μας ενδιαφέρει να, επίσης, να δούμε τι από όλα όσα καταγράφει η διεθνής βιβλιογραφία ισχύει στις κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες της δικής μας χώρας;

4. Λίγα λόγια για την ερευνητική μέθοδο³⁶

Από όσα αναπτύχθηκαν έως εδώ, γίνεται φανερό ότι αυτό που μας ενδιέφερε στο ερευνητικό πρόγραμμα που εκπονήθηκε ήταν η καταγραφή της αναπαράστασης (και κατ' επέκτασιν, έως ένα βαθμό και της βιωμένης εμπειρίας) ανδρών και γυναικών στην Ελλάδα, σήμερα, αναφορικά με την επικοινωνία τους με το άλλο φύλο, μέσα σε τρία σχεσιακά πλαίσια που χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς βαθμούς οικειότητας και δέσμευσης: στο πλαίσιο της εργασίας, της φιλίας και του ερωτικού δεσμού. Ανάμεσα στους στόχους μας ήταν να εντοπίσουμε:

(α) τον τρόπο που κατανοούν τα υποκείμενα τον εαυτό τους αναφορικά με το φύλο τους (ως «άνδρας» ή «γυναίκα», αναλόγως),

(β) τον τρόπο που κατανοούν το άλλο φύλο, και

(γ) τον τρόπο που βιώνουν τις διαφυλικές σχέσεις βάσει της έως σήμερα εμπειρίας τους.

Η σεξουαλικότητα και το συναίσθημα, η έκφραση και διαχείρισή τους στο πλαίσιο των διαφυλικών σχέσεων, δεν αποτέλεσαν αυτοτελές αντικείμενο της έρευνας αλλά υπεισέρχονται αυτομάτως και αναπόφευκτα εξαιτίας της φύσης του ερευνητικού αντικει-

³⁶ Αναλυτικότερα για την ερευνητική μέθοδο που χρησιμοποιήθηκε, συμπεριλαμβανομένης της διαδικασίας, των συμμετεχόντων και του υλικού βλ. Ντάβου & συνεργ., (2004).

μένου και συνεπώς αναζητήσαμε στοιχεία γι' αυτές τις λειτουργίες στον αυθόρμητο λόγο των συμμετεχόντων. Με αυτό το κριτήριο, διαμορφώθηκαν και οι άξονες που αποτέλεσαν τους οδηγούς συνέντευξης³⁷ στα τρία πλαίσια που εξετάζουμε (στην εργασία, στη φιλία και στο ζευγάρι).

Στη βιβλιογραφία, τα φαινόμενα που μελετήσαμε περιγράφονται κυρίως μέσα από κοινωνιολογικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις ή από εμπειρικές (ποσοτικές κυρίως και περιγραφικές) καταγραφές για την αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων, του αριθμού των ατόμων που ζουν μόνα, αλλά και την αύξηση των ετερόφυλων φιλικών σχέσεων, τη μειωμένη παρουσία των γυναικών στις ανώτερες θέσεις εργασίας κλπ. Αυτό που απουσιάζει σε μεγάλο βαθμό είναι η καταγραφή του τρόπου με τον οποίο *βιώνουν* αυτές τις μετατροπές οι άνδρες και οι γυναίκες σήμερα – πώς τις αισθάνονται, τι συνείδηση έχουν γι' αυτές και για τις επιπτώσεις τους, τι σκέφτονται γι' αυτές, πώς τις εντάσσουν στην καθημερινότητά τους, πώς διαπραγματεύονται τις εντάσεις και τις εναρμονίσεις τους με το άλλο φύλο μέσα σε σχέσεις λιγότερο ή περισσότερο συνεργατικές, ανταγωνιστικές κ.λ.π.

Για να καλύψουμε αυτό το κενό, διερευνήσαμε την εμπειρία των ίδιων των υποκειμένων μέσα από το δικό τους λόγο όπως αρθρώνεται σε μια συνέντευξη βάθους. Βεβαίως, η αφήγηση του βιώματος στο πλαίσιο μιας ερευνητικής συνέντευξης φιλτράρεται από τον τρόπο με τον οποίο το άτομο ερμηνεύει τα πράγματα, αλλά ταυτοχρόνως η αφήγηση συγκροτεί και τις ερμηνείες. Τα στοιχεία που μας δίνει μια ερευνητική συνέντευξη βάθους δεν είναι το ίδιο το βίωμα του υποκειμένου, αλλά η αναπαράστασή του γι' αυτό, δηλαδή ένα σύνθετο σύστημα εμπειριών, απόψεων και συναισθημάτων μέσω των οποίων τα υποκείμενα, δηλαδή οι άνδρες και οι γυναίκες σήμερα στην Ελλάδα, κατανοούν τον εαυτό τους, το άλλο φύλο, και τις σχέσεις τους, σε τρία διαφορετικά πλαίσια: (α) στον επαγγελματικό χώρο, (β) στο πλαίσιο της φιλίας, και (γ) στο προσωπικό πλαίσιο της σχέσης του ζευγαριού.

Οι αναπαραστάσεις βρίσκονται στη βάση της ανθρώπινης επικοινωνίας, καθώς από αυτές ορίζονται οι κοινοί κώδικες που οδηγούν τους ανθρώπους σε αλληλεπικαλυπτόμενα νοήματα και στην αλληλοκατανόηση. Η βασικότερη μέθοδος για να μελετήσει κανείς τις αναπαραστάσεις είναι μέσα από την καταγραφή και την ανάλυση του λόγου του υποκειμένου, μέσω ερευνητικών συνεντεύξεων βάθους³⁸. Ιδιαίτερος δε όταν τα ζητήματα

³⁷ Για τους ειδικούς οδηγούς συνέντευξης σε κάθε σχεσιακό πεδίο βλ. Παράρτημα Ι.

³⁸ Για τη σημασία των ποιοτικών μεθόδων όταν το αντικείμενο της αναζήτησης είναι η εις βάθος ερμηνεία και κατανόηση ψυχολογικών διεργασιών και ζητημάτων ανθρώπινης επικοινωνίας και ιδιαίτερα για τα

που διερευνώνται είναι «ευαίσθητα» και προσωπικά, ο ερευνητής σχεδόν δεν έχει άλλες μεθοδολογικές επιλογές από τις αμιγώς ποιοτικές (Raymond, 1993). Οι ποιοτικές μέθοδοι έχουν (σε αντιδιαστολή με τις ποσοτικές) τα δικά τους κριτήρια τόσο για τον έλεγχο της αξιοπιστίας όσο και για την επιλογή των συμμετεχόντων (Creswell, 1998, Richardson, 1996, Banister & συνεργ., 2003).

Στο πρόγραμμά μας, οι συμμετέχοντες επιλέχθηκαν με συνδυασμό δύο μεθόδων: της «τυπικής περίπτωσης» και της «πολλαπλής μεταβλητότητας» (Lindlof, 1995), ενώ ο αριθμός των συμμετεχόντων ορίστηκε από τον «πληροφοριακό κορεσμό»³⁹, ο οποίος επιτεύχθηκε ύστερα από 35 εις βάθος συνεντεύξεις, των οποίων η διάρκεια κυμάνθηκε από 90 έως 150 λεπτά. Το μαγνητοφωνημένο υλικό είχε συνολική διάρκεια 60 ωρών περίπου και η συστηματική θεματική ανάλυση έγινε επί των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων.

Δεδομένου ότι οι κοινωνικές μετατροπές που περιγράψαμε πιο πάνω συντελούνται στη χώρα μας κατά την τελευταία κυρίως τριακονταετία, θεωρήσαμε ως «τυπική περίπτωση» κάθε ενήλικο άτομο, άνδρα ή γυναίκα, ενεργό στην κοινωνική ζωή που βρίσκεται ηλικιακά σε οποιοδήποτε σημείο του χρονολογικού φάσματος των τελευταίων 30 ετών, δηλαδή από τα μέσα της δεκαετίας του '70 έως σήμερα. Η «πολλαπλή μεταβλητότητα» χρησιμοποιήθηκε για το φύλο και την ηλικιακή κατηγορία εντός της ευρύτερης περιόδου της *ενήλικης ζωής*, η οποία ορίζεται από την αναπτυξιακή ψυχολογία κατά προσέγγιση από τα 20 έως τα 65 έτη⁴⁰.

Οδηγηθήκαμε σε αυτές τις μεθόδους επιλογής των συμμετεχόντων επειδή εικάσαμε (από τις ήδη υπάρχουσες έρευνες και παρατηρήσεις) ότι τα άτομα στην ηλικιακή κατηγορία της μέσης ενήλικης ζωής (46-55 ετών) υπήρξαν οι κατ' εξοχήν μάρτυρες της θεματικής μεταβολής των κοινωνικών ρόλων των φύλων, έχοντας όμως βαθιά ριζωμένες τις «παλιές αξίες και συνήθειες», ενώ αντίθετα, όσοι διανύουν το πρώτο στάδιο της ενηλικίωσης (25-35 ετών) βρίσκονται σε συνθήκες πολύ διαφορετικές από αυτές των γονιών

πλεονεκτήματα της ερευνητικής συνέντευξης βάθους βλ. ενδεικτικά Βοσνιάδου (1997), Κυριαζή (1998), Lindlof (1995), Maisonneuve (2001), Mishler (1996).

³⁹ Για τις επεξηγήσεις των όρων βλ. ειδικά στον Lindlof (ό.π.) σσ. 124-131. Ο πληροφοριακός κορεσμός ελέγχεται όταν οι κύριες θεματικές ενότητες και τα ζητήματα που ανακύπτουν από την ανάλυση των συνεντεύξεων αρχίζουν να επαναλαμβάνονται μεταξύ των συμμετεχόντων, πράγμα που σημαίνει ότι τα συγκεκριμένα ευρήματα χαρακτηρίζουν με ικανό βαθμό εγκυρότητας και αξιοπιστίας, τουλάχιστον εκείνες τις κατηγορίες των ανδρών και γυναικών που έχουν κοινά χαρακτηριστικά με τους συμμετέχοντες στην έρευνα.

⁴⁰ Μολονότι η χρονολογική ηλικία δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στο στάδιο της ψυχοκοινωνικής ωρίμανσης του ατόμου, η αναπτυξιακή ψυχολογία, λαμβάνει υπόψη ευρείες ηλικιακές κατηγορίες εντός του φάσματος από τα 25 έως τα 65 έτη, που περιλαμβάνουν κρίσιμα συμβάντα στη ζωή του ατόμου (όπως π.χ., ο γάμος, η γονεϊκότητα, ο θάνατος των γονέων, η ενηλικίωση των παιδιών κλπ.) ως χρήσιμους δείκτες για την μελέτη της ενήλικης περιόδου της ζωής. Βλ. ενδεικτικά Kimmel (1974).

τους, και τα πρότυπα των ρόλων και της συμπεριφοράς που υιοθέτησαν μέσω των ταυτίσεων με τους γονείς τους κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής τους, όχι μόνον δεν είναι πλέον λειτουργικά, αλλά ίσως και ορισμένες φορές να συγκρούονται με τις σύγχρονες απαιτήσεις του κοινωνικού ρόλου του φύλου. Τέλος, όσοι διανύουν το δεύτερο στάδιο της ενήλικης ζωής (36-45 ετών) βρίσκονται ακριβώς στο επίκεντρο του στροβίλου των μετατροπών, παλινδρομώντας αβέβαια ανάμεσα στο «παλιό» και στο «καινούριο»⁴¹.

Η προσέγγιση των συμμετεχόντων έγινε αρχικά μέσω τρίτων με ένα γενικό ερώτημα αναφορικά με το αν διατίθενται να συμμετάσχουν σε μια έρευνα για τις σχέσεις των φύλων. Όταν η απάντηση ήταν καταφατική, ένας ερευνητής τους τηλεφώνουσε και τους ενημέρωνε ότι η συμμετοχή τους απαιτεί διαθεσιμότητα μέγιστης διάρκειας περίπου τριών ωρών, στην οποία θα κληθούν να συζητήσουν το υπό διερεύνηση θέμα. Για την προσέγγιση του συνολικού δείγματος έως την επίτευξη του πληροφοριακού κορεσμού χρησιμοποιήθηκε η «μέθοδος της χιονοστιβάδας»⁴².

Μετά την έγκρισή τους, οι συμμετέχοντες προσεγγίστηκαν με ραντεβού σε δικό τους χώρο ή εάν το προτιμούσαν, στο χώρο του Εργαστηρίου Ψυχολογικών Εφαρμογών και Σχεδιασμού, για τη διεξαγωγή της συνέντευξης, η οποία μαγνητοφωνήθηκε.

Η συνέντευξη διεξάχθηκε «εφ' όλης της ύλης», ώστε να συλλεχθούν δεδομένα και για τα τρία σχεσιακά πλαίσια που μας ενδιαφέρουν (ζευγάρι, φίλια, εργασία) σε μία ή δύο συναντήσεις (ανάλογα με την επιθυμία και την αντοχή του κάθε συμμετέχοντα), μέγιστης συνολικής διάρκειας περίπου δύομισι ωρών. Επιλέξαμε τη συγκεκριμένη διαδικασία, γιατί θεωρούμε τα τρία σχεσιακά πλαίσια αλληλένδετα, αλλά και γιατί αυτό θα έδινε στο συμμετέχοντα αφενός τον απαιτούμενο χρόνο να κινηθεί σύμφωνα με ότι έχει για κείνον ιδιαίτερη προσωπική σημασία και αφετέρου την ευκαιρία να εμβαθύνει στα βιώματα και τις εμπειρίες του.

Υπό αυτή την έννοια, οι συνεντεύξεις που διεξάχθηκαν ήταν ένας συνδυασμός *αφηγηματικής* και *ημιδομημένης* συνέντευξης. Αφηγηματικής, γιατί οι συμμετέχοντες καλούνταν εξαρχής να μιλήσουν συνολικά για τη σχέση και την επικοινωνία τους με το άλ-

⁴¹ Το προφίλ των συμμετεχόντων παρουσιάζεται στο Παράρτημα II.

⁴² Αυτή η μέθοδος επιλογής δείγματος έχει, όπως όλες εξάλλου οι ερευνητικές τεχνικές, τα δικά της μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα. Βασικό μειονέκτημα είναι η «αυτο-επιλογή» των συμμετεχόντων, Εφόσον κάθε συμμετέχων συστήνει άλλους μεταξύ των γνωριμιών του, αναπόφευκτα το δείγμα «αυτο-επιλέγεται» βάσει κοινών αξιών και τρόπων ζωής, με αποτέλεσμα να χάνουμε ως προς το «εύρος» της γενίκευσης των αποτελεσμάτων. Ωστόσο, βασικός στόχος της ποιοτικής έρευνας δεν είναι η γενίκευση, αλλά η εις βάθος κατανόηση της επιλεγμένης κατηγορίας ανθρώπων. Από αυτή την άποψη, η «αυτο-επιλογή» μετατρέπεται στην ποιοτική έρευνα σε πλεονέκτημα, γιατί εξασφαλίζει την ομοιογένεια, τουλάχιστον όσον αφορά τα κοινωνικο-ψυχολογικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων. Αναλυτικότερα για τα παραπάνω βλ. ενδεικτικά Creswell (ό.π.), Lindlof (ό.π.), Richardson (ό.π.), Banister & συνεργ. (ό.π.).

λο φύλο με μια γενική προτροπή του τύπου: «Θα ήθελα να μου μιλήσετε για τη σχέση σας με τους/τις άνδρες/γυναίκες γενικά. Με ενδιαφέρει να καταλάβω πώς σχετίζονται σήμερα οι άνδρες/γυναίκες, τι δίνουν, τι παίρνουν, τι περιμένουν από μία σχέση. Τι τους/τις ευχαριστεί, τι τους/τις δυσκολεύει, τι τους/τις φοβίζει..... Με ενδιαφέρει κάθε είδος σχέσης μεταξύ άνδρα και γυναίκας, αλλά κυρίως με ενδιαφέρουν οι σχέσεις του ζευγαριού, των φίλων και των συναδέλφων. Θέλω να ακούσω την εμπειρία σας, όχι τις απόψεις σας. Δηλαδή, πώς έχετε βιώσει εσείς μέχρι σήμερα τέτοιου είδους σχέσεις... Μπορείτε να αρχίσετε από όποιο είδος σχέσης θέλετε. Ό,τι σας έρχεται πρώτο στο νου».

Ο συμμετέχων μπορούσε, λοιπόν, να ξεκινήσει και να προχωρήσει από ό,τι και όπως ήθελε, αλλά ο ερευνητής είχε κατά νου έναν οδηγό συνέντευξης σχεδιασμένο από πριν, αναφορικά με κάθε ένα σχεσιακό πλαίσιο, ώστε να βοηθηθεί να κρατήσει τη συνέντευξη εντός θέματος και να αντλήσει τις πληροφορίες που θα οδηγούσαν σε μια σχετικώς ολοκληρωμένη εικόνα για κάθε επιμέρους σχεσιακό πλαίσιο. Συνεπώς, κάθε συμμετέχων έδωσε μία αναλυτική εις βάθος συνέντευξη για όλα τα θέματα που μας ενδιέφεραν.

Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και η ανάλυση των ευρημάτων έγινε βάσει του απομαγνητοφωνημένου υλικού. Η μέθοδος της ανάλυσης στηρίχθηκε εν μέρει στη θεωρία της τεκμηρίωσης (grounded theory) (εφόσον, ορισμένα από τα ερευνητικά ζητούμενα προ-διαμορφώθηκαν από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας) και εν μέρει στην ερμηνευτική φαινομενολογική προσέγγιση⁴³.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν παρουσιάζονται τα κυριότερα ευρήματα του ερευνητικού προγράμματος, αναφορικά με τα τρία υπό διερεύνηση σχεσιακά πλαίσια.

⁴³ Βλ. αναλυτικότερα Cresswell (ό.π.), καθώς επίσης και Madill & συνεργ. (2005).

Κεφάλαιο III.

Για τις Σχέσεις στο Εργασιακό Πλαίσιο

1. Εικόνες του εαυτού και του άλλου: τα στερεότυπα είναι στερεότυπα...

Παρόλες τις αλλαγές στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού, που περιγράψαμε αναλυτικά στο Κεφάλαιο II.1, ο παλαιός καταμερισμός της εργασίας και των ρόλων, φαίνεται να έχει αφήσει τα κατάλοιπά του στις αντιλήψεις των ατόμων για τη θέση των δύο φύλων μέσα στο χώρο της εργασίας, όπως φαίνεται στα αποσπάσματα που ακολουθούν:

«Λοιπόν με το που πήγα σε αυτόν τον χώρο... εγώ περισσότερο με άντρες στο παρελθόν σχετιζόμουν, εντάξει και με γυναίκες.... Αλλά εκεί πέρα ήμουν ο εργοδότης. Εγώ ο ίδιος. Εδώ τώρα είμαι ένας εργαζόμενος. Κι έχω να κάνω με συνάδελφους. Αυτές ήταν πελάτισσες, έχουν άλλη εργασιακή σχέση. Εδώ τώρα είναι... ε, συνάδελφοι και μάλιστα, επειδή εγώ ασ πούμε με το PC, για παράδειγμα, δεν είχα καμία σχέση βρέθηκα τώρα να μπω σε μια εταιρεία όπου έπρεπε να μου δείξουν και αυτό το πράγμα.... Έχω να κάνω με αυτό τώρα ότι, ναι, είναι άνθρωποι, απλά είναι άνθρωποι του αντίθετου φύλου. Κι είναι δύσκολο...» (Πάρης, 43).

«...όταν θέλω μια βοήθεια από ένα συνάδελφο, ασ πούμε, σε ένα ταξίδι που ήτανε μεικτό το γκρουπ, άνδρες και γυναίκες, ζήτησα από τις γυναίκες να κρατάνε σημειώσεις και όχι από τους άνδρες. Από τους άνδρες ζητάω πιο ανδρικές δουλειές. Τα στερεότυπα είναι στερεότυπα.» (Ελεάννα, 51)

Οποιαδήποτε αλλαγή στην κατανομή των εργασιακών ρόλων φαίνεται πράγματι να προσβάλλει την ουσία της ύπαρξης, την ίδια την ταυτότητα των ατόμων. Εξελίξεις τις οποίες οι άνδρες φαίνεται να βιώνουν περισσότερο τραυματικά:

«και με τις κοπέλες που ένιωσα πιο χαλαρά ... ήταν εξαιτίας του Διονύση. Σαν να μπήκα μέσω του Διονύση.. ένιωσα πιο ανθρώπινα, να γελάσω ή να δείξω κάτι... ή να βγάλω το κομπολόι μου ξέρω γω. Και να παίζω με το κομπολόι που δεν το έκανα. [εκείνη τη στιγμή το βγάζει από την τσέπη του και παίζει]. ... επειδή τον είδα κι είχε ένα κομπολόι [και έπαιζε]... (Πάρης, 43)

Η ένταξη της διάστασης του φύλου στις εργασιακές σχέσεις αποφεύγεται. Ειδικότερα, οι γυναίκες φαίνεται να έχουν έναν επιπλέον λόγο να αρνούνται την επίδραση του φύλου στην εργασία. Έχουν προσπαθήσει πολύ να μπουν στην αγορά εργασίας, έχουν ήδη, οι μεγαλύτερες σε ηλικία, προσπαθήσει σκληρά να εδραιωθούν και να μπουν μέσα στο «παιχνίδι της εξουσίας». Αισθάνονται ότι το φύλο τους, όχι μόνο δεν τις βοήθησε σε αυτή τους την προσπάθεια αλλά πολλές φορές τους δημιούργησε και προβλήματα, για αυτό και προτιμούν να το παραβλέπουν. Στρατηγική την οποία φαίνεται να υιοθετούν ως μια κίνηση «καλής θελήσεως» σε αντάλλαγμα της προσδοκώμενης παραδοχής και αποδοχής τους, ως «ικανές», από τους άνδρες συναδέλφους τους.

«Δεν με βοήθησε ποτέ το φύλο να σταθώ , να επιβιώσω. Πάντα το άφηνα απ' έξω αυτό. Ήμουν πολύ φοβισμένη. Δεν πίστευα στον εαυτό μου. Φοβόμουν ότι δεν έχω τις δυνάμεις, τις δυνατότητες, ότι δεν είμαι επαρκής.» (Βάλια, 49)

Στα παρακάτω αποσπάσματα διαφαίνεται η δυσκολία απαγκίστρωσης από ό,τι παραδοσιακά θεωρείται «γυναικείο» και «ανδρικό», καθώς και η δυσκολία του κάθε φύλου να απεκδυθεί στο χώρο της δουλειάς, τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού φύλου που δεν είναι «αποτελεσματικά», (όπως π.χ. η παραίτηση και η παθητικότητα στις γυναίκες, «τα κλάματα»), αλλά και να αποδεχθεί στο άλλο φύλο, χαρακτηριστικά που δεν είναι «παραδοσιακά δικά του» (όπως το να έχει πάρει μια γυναίκα «πολύ σοβαρά» τον επαγγελματικό της ρόλο).

«...έχω στο μυαλό μου αυτό το αρχέτυπο, «γυναίκα αυτό άντρας» αυτό. [γέλια] Ωραία μαζί κλπ. Οπότε μερικές γυναίκες οι οποίες έχουν πάρει πολύ σοβαρά το ρόλο τους με απωθούνε. Ακόμη και επαγγελματικά δεν μπορώ να συνεργαστώ πολύ μαζί τους.» (Αποστόλης, 36)

«Είναι σαφές ότι υπήρξαν κάποιες περιπτώσεις όπου άφησα το γυναικείο κομμάτι να βγει... όταν το ένιωσα και μου το εξέφρασαν κιόλα, το έβαλα στα πόδια, παρόλο που δεν θα ήθελα να το κάνω (κλαίει)...Ίσως έμαθα ότι αυτό το κομμάτι (το γυναικείο) πρέπει να το βάζω πίσω, να βγάζω ουδέτερα χαρακτηριστικά για να επιβιώνω στο χώρο τον επαγγελματικό...» (Ελεάννα, 51)

«...κάποιος είχε νεύρα με ένα άσχετο θέμα και όταν του είπα κάτι, έκανε απόπειρα να μου πετάξει μια καρέκλα. Έβαλα τα κλάματα στη δουλειά για πρώτη φορά. Αν στη θέση μου ήταν ένας άνδρας δεν θα είχε κάνει αντίστοιχη κίνηση, γιατί ένας άνδρας θα τον πλάκωνε στο ζύλο. Ένιωσα μειονεκτικά που ήμουν γυναίκα

εκείνη τη στιγμή. Πήγα κλαίγοντας στον προϊστάμενό μου.... Οι άνδρες θα είχαν πιαστεί στα χέρια, ενώ εγώ τι θα μπορούσα να είχα κάνει; Να «πιαστώ στα χέρια»; (Βάσια, 28)

Ως αποτέλεσμα, ορισμένοι, κυρίως οι γυναίκες προσπαθούν να «ουδετεροποιηθούν» συναισθηματικά, καταπνίγοντας ιδιαίτερα ό,τι σχετίζεται με την ταυτότητα του φύλου. Ο επαγγελματικός χώρος είναι *σοβαρός*, δεν επιδέχεται συναισθηματικές αποχρώσεις και υποκοριστικά. Το συναίσθημα έχει χώρο μόνον στο σπίτι. Σε αυτή τη *σχάση*, οι άνδρες είναι ιστορικά πιο εξασκημένοι από τις γυναίκες και αυτό εκφράζεται καθαρά στο λόγο τους σε κλασικές αντιστιζεις όπως «ορθολογισμός / ανορθολογισμός», «λογική / συναίσθημα», «εργασία / παιχνίδι», «επαγγελματικός χώρος / σπιτάκι»:

«Θέλω στο χώρο της δουλειάς να είναι μόνο δουλειά. Δεν θέλω να τα μπερδεύω, θέλω να τα διαχωρίζω. Θα με επηρέαζε και στο αποτέλεσμα της δουλειάς μου και στην καθημερινότητα... Θέλω αυτοί που δουλεύουν μαζί μου να με ξέρουν όχι ως γυναίκα, αλλά ως εργαζόμενη και ως Αλίκη Ε[πώνυμο].» (Αλίκη, 36)

«...ο επαγγελματικός χώρος για μένα είναι επαγγελματικός χώρος. Επιτελείς μια εργασία και μετά πας στο σπιτάκι σου και κάνεις όλα τα υπόλοιπα που έχεις να κάνεις συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεων.Πέρα από τα ανεκδοτάκια που είναι για να χαλαρώσεις και να γελάσεις και να ξελαμπικάρεις εντάξει τίποτα άλλο... Πολλές φορές [η γυναίκα] θα παρασυρθεί και πάει ... πιο πολύ στο συναισθηματικό.» (Δημοσθένης, 38)

2. Συνεργασία: προς μια μεταμόρφωση της οικειότητας;

Προφανώς εξαιτίας της επιταγής για παραγωγικότητα, παρατηρείται μια τάση προς μερική «άρνηση» της σεξουαλικότητας, μέσω της «απόκρυψης» ορισμένων χαρακτηριστικών του φύλου, τόσο στον Εαυτό όσο και στον Άλλο, που δεν είναι πρόσφορα στο πλαίσιο του εργασιακού χώρου. Φαίνεται πως για τους άνδρες αυτή η διαδικασία είναι δυσκολότερη, γι' αυτό ίσως προτιμούν να συνεργάζονται με ομόφυλους. Αντίθετα, οι γυναίκες φαίνεται πως διευκολύνονται να απαρνηθούν διάφορες «γυναικείες» ιδιότητες και να υιοθετήσουν «ανδρικές» όταν συνεργάζονται με άνδρες, ίσως μέσω μιας ταύτισης με ό,τι (ορθολογικό, διεκδικητικό κλπ.) θεωρείται αποδεκτό στον εργασιακό χώρο.

«Πάνω στη δουλειά με την μέχρι τώρα εμπειρία μου δε νομίζω ότι κάνει διαφορά το φύλο, όχι.» (Δάφνη, 25)

«...υπάρχουν πράγματα που τα προσέχω στη δουλειά μου. Δεν πάω ποτέ προκλητικά ντυμένη. Γενικά δεν θα προκαλέσω ποτέ σε ερωτικό επίπεδο τον άλλο. Θα τον προκαλέσω πάνω στη δουλειά. Εκεί θα το βγάλω πολύ έντονα. Δεν είμαι ιδιαίτερα διαχυτική. Ενώ σαν άνθρωπος είμαι. Δεν έχω κάνει εύκολα φιλίες στη δουλειά μου με άντρες.» (Λίτσα, 36)

«Τα πάω καλά με τους άντρες, γιατί φέρομαι «αντρικά». Αν είμαι «γυναικουλίτσα», δεν θα πάω πουθενά... στη δικιά μου δουλειά, βλέπω πτώματα, δολοφονημένους... Είναι ο μόνος τρόπος να επιβιώσω.» (Αναστασία, 34)

«Συνεργάζομαι με άνδρες και γυναίκες πολύ καλά. Έχω παρατηρήσει ότι οι γυναίκες είναι λίγο πιο πονηρές, ενώ οι άντρες λίγο πιο αυθεντικοί [αλλά] με έναν άνδρα ο ανταγωνισμός είναι αθέμιτος, με μια γυναίκα θεμιτός. Για να στερεωθείς σε μια επαγγελματική σχέση πρέπει να περάσεις από διάφορες δοκιμασίες και οι γυναίκες μας κοιτάνε πιο ύπουλα.» (Μαριάνθη, 37)

«[οι γυναίκες] με κουράζουνε αισθάνομαι κουρασμένος. Πράγμα που οι άντρες ίσως επειδή είναι και στο φυσικό τους χώρο είναι πολύ πιο υπεράνω... είναι πιο ήρεμοι, πιο .. ξέρεις δεν...ναι δεν τα παίρνουν τόσο σοβαρά τα πράγματα. Τα πράγματα! Είναι επαγγελματίες αλλά εντάξει θα το βρούμε, ξέρεις. Η γυναίκα είναι πιο... έχει πιο υπερβάλλοντα ζήλο .. ειδικά αυτή που θέλει να κάνει σταδιοδρομία. Που έχουν αρχίσει πλέον να γίνονται αρκετές. ...πιστεύω ότι με έναν άντρα είναι πιο εύκολο να μιλήσω τη γλώσσα του επιχειρείν, επειδή το αντρικό μυαλό είναι ίσως πιο μαθηματικό ή και αυτό, δηλαδή αντιλαμβάνονται τα οικονομικά επιχειρήματα πολύ πιο εύκολα από μια γυναίκα. Και οι δύο έχουν τις γνώσεις του πανεπιστημίου, τις γνώσεις τις μαθηματικές αλλά σε επίπεδο, στο επίπεδο του επιχειρείν εκτιμώ πιο πολύ την άποψη του άντρα. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εκτιμώ την άποψη της γυναίκας απλά την εκτιμώ σε άλλα πράγματα.» (Αποστόλης, 36)

«...αλλιώς μου βγαίνει με τον άντρα αλλιώς μου βγαίνει με τη γυναίκα η συζήτηση» (Λεωνίδα, 47)

«...επειδή ξέρω ότι οι πιο πολλές γυναίκες σε αυτά τα περιβάλλοντα είναι ανταγωνιστικές μ' αρέσει να δουλεύω πιο πολύ με άντρες...» (Αποστόλης, 36)

«Προτιμώ να συνεργάζομαι με άντρες, είναι πιο χαλαρά. Και αν σου αρέσει κιόλας η γυναίκα...αν κάνεις κάτι μετά πώς θα γυρίσεις στη δουλειά. Μπορεί να μπλεχτείς προσωπικά.» (Γρηγόρης, 26 ετών)

«...υπάρχει το παράθυρο, βλέπω κάτω. Εκεί υπάρχει σεξουαλικότητα γιατί περνάνε τουρίστριες. Από το παράθυρο είμαι πιο κοντά στη σεξουαλικότητα απ' ό,τι στο γραφείο μου.» (Δημοσθένης, 38)

Ωστόσο, η «άρνηση» της σεξουαλικότητας συντελείται μόνον μερικώς. Μια πτυχή της διατηρείται, και τίθεται στην «υπηρεσία» της συνεργασίας και από τα δύο φύλα. Ορισμένες φορές, μέσω του φλερτ:

«Οι άντρες όπως και οι γυναίκες θέλουν να συνεργάζονται με άτομα του άλλου φύλου, γιατί κάνουν και την «τσαχπινιά» τους, λένε και ένα συγγνώμη μετά και είναι ο.κ. —ένα είδος φλερτ-. Βέβαια αυτό είναι κάτι που δεν τον κάνουν όλοι, αλλά έχει να κάνει με το χαρακτήρα του καθενός.» (Βάσια, 28)

«Υπάρχει αυτό το “αιώνιο φλερτ”. Δεν με ενοχλεί από αυτό. Μάλλον κάνει τη δουλειά μου πιο ευχάριστη.» (Σόνια, 43)

«...ναι με τους άντρες είμαι λίγο πιο έτσι, πιο μαλαγάνα. Δηλαδή θα το παίξω έτσι λίγο πιο ναζιάρια, λίγο πιο τέτοιο, οπότε δεν έχω ποτέ πρόβλημα... ε, με τις γυναίκες είμαι λίγο πιο σκληρή...» (Κέλλυ, 26)

«...χαίρομαι να δουλεύω με γυναίκες. Περισσότερο μιλάω με γυναίκες. Για να ξαναγυρίσω στην αρχή, χαίρομαι να είμαι με τις γυναίκες. Συζητάμε, να κάνουμε. Δηλαδή αυτό το ερωτικό που υπάρχει, έτσι, το φλου, έτσι κάπου είτε από μέρους μου είτε από μέρους τους με το βλέμμα ή τέτοιο για μένα είναι κάτι που μου δίνει. Το 'χω ανάγκη, όπως κι εκείνες το 'χουν ανάγκη. Αυτό πιστεύω. Γιατί ο έρωτας είναι ζωή. Τώρα εντάζει ο έρωτας δεν είναι μόνο στο κρεβάτι, ο έρωτας είναι να αντιμετωπίζεις ερωτικά την κάθε κατάσταση με την έννοια της αναγέννησης και της, πώς να στο πω ρε παιδί μου, της δύναμης που αντλείς μέσα από μια κατάσταση ή κάπως έτσι.» (Λεωνίδα, 47)

Και άλλες φορές μέσω μιας *τρυφερότητας*, η οποία, ωστόσο, εξακολουθεί να δεσμεύεται από τα κοινωνικά αποδεκτά χαρακτηριστικά του φύλου. Οι γυναίκες γίνονται «μητρικές» και οι άνδρες «προστατευτικοί»:

«Είχα πάντα καλύτερες σχέσεις με τους άνδρες στον εργασιακό χώρο... οι οποίοι επιδιώκανε τη σχέση ως «αυτιά» [εννοεί να τους ακούς]... Έρχονταν και μου

έλεγαν τις βλακειές που κάνανε. Που γκομενίζανε, που κάνανε διάφορα.» (Δήμητρα, 46)

«Είμαι ζεστή ευγενική, κάνω καλά τη δουλειά μου.» (Σόνια, 43)

«Με τις γυναίκες στο γραφείο πρέπει να είμαι πιο προσεκτικός στον τρόπο που τους μιλάω, για να μην αισθανθούν ότι τις μειώνω. Είμαι πιο μαλακός ...» (Κυριάκος, 29)

Στα παραπάνω αποσπάσματα γίνεται φανερή η κοπιαστική προσπάθεια ανδρών και γυναικών να μεταμορφώσουν τη σεξουαλικότητά σε ένα είδος οικειότητας, όπως την περιέγραψε ο Giddens, με στόχο τη βελτίωση της επικοινωνίας και των σχέσεων.

Προφανώς, η «μεταμόρφωση» είναι ευκολότερη στις σχέσεις που γίνονται αισθητές ως *ισότιμες*. Όταν παρεμβαίνουν θέματα ιεραρχίας, τα πράγματα δυσκολεύουν, ιδιαίτερα όταν την υψηλή θέση κατέχει μια γυναίκα. Πρόκειται για μια «αντιστροφή της εξουσίας» που δημιουργεί αμηχανία και αδεξιότητα και στις δύο πλευρές, αφού «τα στερεότυπα είναι στερεότυπα».

«κοίτα να δεις... ίσως έχω ένα απωθημένο... η προηγούμενη διευθύντριά μου μου έκανε τη ζωή πάρα πολύ δύσκολη.» (Αποστόλης, 36)

«η διευθύντρια του προσωπικού είναι μια γυναίκα πολύ έξυπνη αλλά είναι ένα άτομο το οποίο δεν έχει τρόπους, δηλαδή απότομη. Ναι από διοίκηση η γυναίκα δεν έχει καμία σχέση, κι έχει σπουδάσει διοίκηση επιχειρήσεων. Με αποτέλεσμα ότι έκανε να το απαιτεί με έναν τρόπο που να σε μειώνει, είναι σαν να σου έλεγε «βρε βλάκα». Δεν στο 'λεγε ποτέ με λόγια, αλλά ο τρόπος της αυτό πάντοτε έδειχνε.» (Πάρης, 42)

«...ίσως και ο άντρας νιώθει λίγο άβολα να έχει γυναίκα προϊστάμενη και η γυναίκα νιώθει ότι είναι δύσκολο να παίζει ένα παραδοσιακά αντρικό ρόλο. Το αντίθετο είναι πιο συνηθισμένο άρα και πιο εύκολο. Τώρα στο ίδιο εργασιακό επίπεδο δεν υπάρχει καμία διαφορά.» (Μάκης, 31 ετών)

«Οι γυναίκες είναι έτσι γιατί...Υπάρχουν παλιά κόμπλεξ (γέλιο) κάτι κουβαλάνε, κάποια κόμπλεξ που κουβαλάνε τα βγάζουν μ' αυτό τον τρόπο.» (Μάρω, 45).

Πάντως, όπως φαίνεται, η όποια «καταστολή» της σεξουαλικότητας στο χώρο της εργασίας δεν είναι πλέον τόσο αυτονόητη όσο στο παρελθόν. Από τη στιγμή που τα δύο

φύλα συνυπάρχουν «το ερωτικό παίζει παντού» (όπως λέει και ο Λεωνίδας, 47), αφού ακόμη και η «κόντρα» μεταξύ ανδρών είναι ένα παιχνίδι, «...γιατί γίνεται πάλι παρουσία γυναικών».

3. Συγκρούσεις: Ο ερωτισμός στην υπηρεσία της άμβλυνσης

Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα που προκύπτει από την ανάλυση του υλικού μας είναι ότι και τα δυο φύλα βρίσκουν πολύ δυσκολότερες τις συγκρούσεις με ομόφυλους.

Για τους άνδρες:

«[η σύγκρουση μεταξύ αντρών]...βγαίνει πιο έντονα...στυλώνουμε τα πόδια...και πολύ πιο δύσκολα ερχόμαστε σε κάποια μέση λύση.» (Θοδωρής, 47)

«...οι γυναίκες είναι περισσότερο ειλικρινείς και λιγότερο δήθεν ενώ με τους άντρες παίζει πιο πολύ ανταγωνισμός, να αποδείξει ότι είναι πιο πάνω. Και όχι σε θέματα καθαρά εργασιακά.» (Μάκης, 31)

«...οι σχέσεις μου ήταν καλύτερες με τις γυναίκες από ότι με τους άνδρες υπαλλήλους. Γιατί αντιλαμβανόντουσαν πολύ καλύτερα αυτό που λέω εγώ συναδελφική αλληλεγγύη.» (Άρης, 25)

«...όταν είναι άντρας μπορεί να κάνουμε την κόντρα ...» (Λεωνίδας, 47)

Για τις γυναίκες:

«Η δυσκολία έγκειται στο αν κάτι δεν πάει καλά, οι γυναίκες μεταφέρουν τη σύγκρουση σε προσωπικό επίπεδο, με «χτυπήματα κάτω από τη ζώνη». Με πόσους ή ποιους έχεις πάει...Τι έχεις κάνει στη ζωή σου, κλπ. Δύσκολα θα έλεγα ότι έχω γυναίκα πραγματική φίλη –την έχω πατήσει.» (Αναστασία, 34)

«...λένε το εξής ότι όταν είναι πολλές γυναίκες μαζεμένες σε ένα χώρο γίνεται μπάχαλο. Επικρατούν καυγάδες, κόντρες, κι αυτά ξεκινάνε από το ποια είναι η πιο όμορφη πια είναι η πιο καλή πια είναι η πιο έτσι πια είναι η πιο...» (Λίτσα, 36)

«Οι άντρες δεν έχουν αυτό το πονηρό. Μια γυναίκα μπορεί όταν φύγεις να σου πει χίλια δύο. Είναι η αντιπαλότητα που έχουν οι γυναίκες. Ο ανταγωνισμός. Είναι διαφορετικός ο τρόπος συμπεριφοράς. Οι άντρες έχουν πιο αγνά συναισθήματα.» (Ελενα, 48)

«...οι γυναίκες σε βλέπουν πιο ανταγωνιστικά στη δουλειά.....με τις γυναίκες είμαι λίγο πιο σκληρή.» (Κέλλυ, 26)

«Είναι σαν το καράτε: πιο εύκολο να αγωνίζομαι με τους άντρες γιατί πίστευα ότι μπορούσα να αφεθώ και να τα δώσω όλα στη μάχη με τον άντρα [...] Η ήττα από άντρα είναι πιο νομιμοποιημένη γιατί η “κοινωνία θέλει τον άντρα πιο δυνατό”.» (Μαριλένα, 43)

Η βιαιότητα που το κάθε φύλο αποδίδει στον «ίδιο του τον εαυτό» επιδέχεται ίσως πολλές και διαφορετικές ερμηνείες, στις οποίες δεν θα επεκταθούμε εδώ, γιατί κάτι τέτοιο θα ξεπερνούσε τους στόχους μας. Αυτό που αξίζει ιδιαίτερη προσοχή είναι πως από τη σύγκρουση με τον «εαυτό» τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες, φαίνεται να αντέχουν και να διαχειρίζονται καλύτερα τη σύγκρουση με τον «άλλο».

Καθοριστικό ρόλο στη διαχείριση της σύγκρουσης φαίνεται πως παίζει ο *ερωτισμός*. Η σαγήνη και η έλξη, όπως εξάλλου φάνηκε και πιο πάνω, επιστρατεύονται για την άμβλυνση των συγκρούσεων στις ετερόφυλες εργασιακές σχέσεις. Βλέπουμε, λοιπόν, εδώ, για άλλη μια φορά την εκδήλωση μιας «πλαστικής» σεξουαλικότητας όπως την ονόμασε ο Giddens (ό.π.). Από τις παραδοσιακές σχέσεις εξουσίας-υποταγής και τα δύο φύλα επιστρατεύουν τη σεξουαλικότητα και τον ερωτισμό προς όφελος μιας «οικειότητας» που κατευνάζει και αμβλύνει τις συγκρούσεις και διευκολύνει την επικοινωνία:

«Με τις γυναίκες η σύγκρουση είναι πιο καλυμμένη. Στη σχέση αντρών και γυναικών υπάρχει ο ερωτισμός [...] Έχει να κάνει με το φύλο.» (Μαριλένα, 43)

4. Οι περιπέτειες της σεξουαλικότητας και της επιθυμίας

Έχει ήδη διαφανεί έως εδώ, η προσπάθεια και των δύο φύλων να επαναπροσδιορίσουν τη ταυτότητα και τη θέση τους στο πλαίσιο της εργασιακής τους συνύπαρξης. Πρόκειται για ένα εγχείρημα αρκετά κοπιαστικό που επιστρατεύει μηχανισμούς όπως η *άρνηση*⁴⁴ (μέσω της προσπάθειας να συμπεριφέρονται ως άφυλες υπάρξεις) ή η *αντιδραστική διαμόρφωση*⁴⁵ (κυρίως με τις γυναίκες να περνούν από την υποτακτικότητα στην επιθετικότητα και, γενικώς, σε «ανδρικά» χαρακτηριστικά που υπόσχονται επαγγελματική επιτυχία), αλλά και πιο δημιουργικούς μηχανισμούς όπως η *μετουσίωση*⁴⁶, μέσω της οποίας ο ερωτισμός αξιοποιείται για τον εμπλουτισμό της επικοινωνίας και των σχέσεων.

Ωστόσο, κάτω από αυτούς τους μηχανισμούς που επιστρατεύονται προς εξισορρόπηση των σχέσεων, σε επίπεδο ατομικού ψυχισμού γίνεται φανερή η κοπιαστική προσπάθεια να *διατηρηθεί η ατομική ταυτότητα* με όλα τα ενσώματα και έμφυλα χαρακτηριστικά της, έστω και στο παρασκήνιο. Γυναίκες και άνδρες καταφεύγουν στην ομόφυλη συναναστροφή, για να «ανακουφιστούν» από την προσπάθεια που ενέχει η ετερόφυλη συνύπαρξη και να «ξαναβρούν» τις «συνήθειες» του φύλου τους:

«Νομίζω πιο δύσκολα με τις γυναίκες κάνεις παρέα. Καλά είναι, αλλά προτιμώ πάντα άντρες. Είναι άλλη φάση και η πλάκα και ο χαβαλές και η παρέα και η συνεργασία. Με τις γυναίκες αν είσαι και πολύ στενά μαζί είναι και ερωτικό. Παρέα κάνεις πιο εύκολα με άντρες.» (Γρηγόρης, 26 ετών)

«...το φύλο παίζει ρόλο στο πόσο θα συνδεθώ. Με γυναίκες συνδέομαι στενότερα, γιατί νιώθω πιο άνετα να κάνω περισσότερα πράγματα π.χ. να πάω ένα γυμναστήριο, να πιω έναν καφέ. Και με τον άνδρα μπορώ να κάνω το ίδιο, αλλά με τις γυναίκες «ανοίγομαι» πιο εύκολα. Γενικά με γυναίκες «τσακάνομαι» και πιο εύκολα και «ανοίγομαι» και πιο εύκολα. Με τον άνδρα συνεργάτη το να ανοιχτώ πολύ και να κάνω πολλά πράγματα μαζί, φοβάμαι μην παρεξηγηθεί ότι είναι φλερτ.» (Βάσια, 28)

⁴⁴ Ψυχική διεργασία με την οποία το υποκείμενο τη στιγμή ακριβώς που διατυπώνει σκέψεις επιθυμίες και συναισθήματα που του ήταν μέχρι τότε αποθηκευμένα επιμένει να αμύνεται απέναντι σε αυτό αρνούμενο να αναγνωρίσει ότι του ανήκουν. Αναλυτικότερα βλ. Laplanche & Pontalis (1986).

⁴⁵ Ψυχική στάση με την οποία υιοθετούνται προσανατολισμοί που αντιτίθενται στην αποθηκευμένη επιθυμία ως αντίδραση στην επιθυμία αυτή. Αναλυτικότερα βλ. Laplanche & Pontalis, ό.π.

⁴⁶ Ψυχική διεργασία βάσει της οποίας δραστηριότητες φαινομενικά άσχετες προς τη σεξουαλικότητα έχουν ελατήρια που σχετίζονται με τη σεξουαλική ενόρμηση, κυρίως καλλιτεχνική δραστηριότητα και διανοητικές αναζητήσεις. Αναλυτικότερα βλ. Laplanche & Pontalis, ό.π.

Ορισμένες φορές η μετουσίωση δεν είναι αποτελεσματική και ο έλεγχος της σεξουαλικότητας ξεφεύγει. Συχνά η ύπαρξη ερωτικής επιθυμίας θεωρείται αναζωογονητική, δηλαδή ένα «παιχνίδι» που είναι και θεμιτό και μπορεί να χρησιμοποιηθεί θετικά, αλλά ορισμένες φορές τα όρια είναι δυσδιάκριτα:

«Τώρα τον απολαμβάνω [τον ερωτισμό] γιατί τον οριοθετώ. Είναι μια κινητήρια δύναμη που εμπνέει, αρκεί να μη φύγεις σε άλλες σφαίρες, ειδικά σε σχέσεις με άντρες που είναι παντρεμένοι. Είναι στοιχείο ενός παιχνιδιού, ζωογόνο, φέρνει ενέργεια, όταν λειτουργεί μες την πραγματικότητα. Περνάς μια δοκιμασία και πρέπει να οριοθετηθείς: ο άλλος δεν είναι άντρας μου, είναι φίλος μου και δε χρειάζεται να με αποδέχεται εντελώς.» (Μαριλένα, 43)

«Εξαρτάται τι υπάρχει πίσω, αυτό λίγο έτσι με... ταρακουνάει, αν υπάρχουν παιδιά, αν υπάρχει οικογένεια, και πώς γίνεται και με τι τρόπο γίνεται [...] φτιάχνονται... ωραίες καταστάσεις, αν το πάρεις έτσι» (Μάρω, 45)

«Και υπάρχει ε... δεν ξέρω τώρα, γαμώτο, γιατί στην πραγματικότητα νομίζω ότι είναι πάρα πολύ δύσκολο να διαχωρίσεις την...ε... είναι πολύ δύσκολο να διαχωρίσεις το πότε ένα πράγμα σταματάει να είναι παιχνίδι και αρχίζει να γίνεται κάτι απ' τα υπόλοιπα, δηλαδή θεωρώ φυσικό κατά μία έννοια το ότι οι άνθρωποι, μέσα σε ένα εργασιακό χώρο που περνάνε πάρα πολλές ώρες μαζί, είναι... θεμιτό ρε παιδί μου, είναι... πιθανό αν θες, να δημιουργήσουν μια ερωτική σχέση. Η ερώτηση, και εκεί είναι το στοιχείο που διαχωρίζει την... δυστυχώς έχεις να κάνεις μόνο με την πρόθεση. Δηλαδή αυτό που πραγματικά διαχωρίζει κάτι το οποίο θα μπορούσε να συμβεί κοινή συναινέσει μεταξύ δύο ανθρώπων και να αποτελεί μέρος της ζωής τους και κάτι το οποίο στη μία περίπτωση ορίζεται ως παρενόχληση και στην άλλη περίπτωση ορίζεται ως χρήση, δεν μπορείς να το κρίνεις παρά μόνο εκ των υστέρων. Δηλαδή τη στιγμή που δημιουργείται... Ούτε επίσης είμαι της άποψης ότι πρέπει να γίνουμε τελείως politically correct, και άρα να μπαίνεις στον εργασιακό σου χώρο και να μη λες ποτέ τίποτα το οποίο να μπορεί να θεωρηθεί δυναμικά αστείο σεξουαλικού περιεχομένου γιατί αυτό μετά μπορεί να... μου φαίνεται παράνοια» (Τάκης, 38)

«Δεν μπορείς να λες στους ανθρώπους 'αφήστε τη σεξουαλικότητά σας στο βεστιάριο'. Ναι, δε γίνεται, τελικά. Η ερώτηση είναι πώς μπορείς, με δεδομένο ότι αυτό είναι μέρος της ανθρώπινης διάστασης, έτσι; να κόψεις από κει και πέρα τη χρηστική του ή την... ή την εξουσιαστική του... Δηλαδή αυτό που θα μπορούσαμε

να θεωρήσουμε ε... παρενέργειες αυτής της συμπεριφοράς, με την ιατρική έννοια, ανεπιθύμητες ενέργειες...» (Τάκης, 38)

«...δεν θέλω να σχολιάζεται κάτι αρνητικά μέσα στην εταιρεία...ε, ποτέ δεν θα 'κανα κάτι με συνάδελφο, ακόμη κι αν μου άρεσε. Υπάρχουν και συνάδελφοι που μου αρέσουν, δεν κάνω κάτι μαζί τους. Τέλος!» (Κυριάκος, 29)

5. Προς μια ιδανική εργασιακή σχέση

Η εργασιακή σχέση είναι ιδανική όταν υπάρχει επικοινωνία, κατανόηση, όταν τα άτομα μπορούν να πάρουν πρωτοβουλίες και όταν δεν χρειάζεται να προσποιούνται ή να προσέχουν τη συμπεριφορά τους. Πώς εμπλέκεται σε αυτές τις παραμέτρους η έμφυλη ταυτότητα του ατόμου;

«Δεν έχω πρόβλημα. Αρκεί να μπορώ να τα πάω καλά με τον άλλο, να υπάρχει επικοινωνία. Δεν είναι ότι περιμένω άλλα από τους άντρες και άλλα από τις γυναίκες. Απλώς αν δουλέψω με μια γυναίκα μπορεί να μην μπορέσω να συζητάω τόσο πολύ όσο με έναν άντρα. Μπορεί με έναν άντρα να μπορώ να συζητήσω πιο πολλά θέματα» (Γεράσιμος, 25 ετών)

Είναι ενδιαφέρον ότι και τα δύο φύλα επιζητούν την ετερόφυλη συνύπαρξη και παρά τους ρευστούς και μονίμως διαπραγματευόμενους όρους αυτής της συνύπαρξης, εντέλει την αντιμετωπίζουν με μια μάλλον αισιόδοξη κατάφαση και με τη γενική αίσθηση ότι έχουν να κερδίσουν από το άλλο φύλο. Η συνύπαρξη φαίνεται πως «τονώνει», «χρωματίζει» και γλυκαίνει τη ρουτίνα της καθημερινότητας της εργασίας, ακριβώς γιατί κρατάει ζωντανή και δρώσα την επιθυμία:

«Καλύτερα που υπάρχουν και τα δύο φύλα στην ομάδα μας, γιατί έτσι κρατούνται οι ισορροπίες, το ένα φύλο συμπληρώνει το άλλο – δεν υπερισχύει του άλλου. Αν υπήρχαν μόνο γυναίκες ή μόνο άνδρες θα ήταν μονότονο.» (Μαριάνθη, 37)

Η προσπάθεια για μια ζωντανή και αρμονική συνύπαρξη προέρχεται και από τις δύο πλευρές, μολονότι, όπως είδαμε, αρκετά στερεότυπα είναι ακόμη βαθιά ριζωμένα. Οι άνθρωποι όμως τα παλεύουν. Στις περισσότερες περιπτώσεις με καλή διάθεση και μέσα

από την αποδοχή και την προσπάθεια κατανόησης του άλλου, μολονότι η ετερόφυλη οικειότητα και εμπιστοσύνη μόλις που αρχίζουν να αναπτύσσονται.

Σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη στη βιβλιογραφία, το υλικό μας δεν έδειξε ότι οι άνδρες απειλούνται από τη γυναικεία παρουσία εντός των χώρων εργασίας, παρά μόνον ίσως όταν αυτές βρίσκονται σε ανώτερη ιεραρχικά θέση, πράγμα το οποίο συμβαίνει, όχι γιατί απειλείται η δικιά τους θέση ή ο δικός τους εργασιακός ρόλος, αλλά κυρίως γιατί δεν είναι εξοικειωμένοι με αυτή την τάξη πραγμάτων. Αντίθετα, οι άνδρες αισθάνονται ότι η γυναικεία παρουσία ζωντανεύει την καθημερινότητά τους. Από τη δική τους πλευρά, οι γυναίκες φαίνονται να πειραματίζονται συνεχώς με τους τρόπους με τους οποίους θα αξιοποιήσουν το μερίδιο της «εξουσίας» που τους καταχωρήθηκε, και ορισμένες φορές, παλινδρομούν αδέξια ανάμεσα στους «παραδοσιακούς» και τους «νέους» ρόλους.

Μολονότι, και τα δύο φύλα (και ιδιαίτερα οι γυναίκες) για να συνυπάρξουν αρμονικά καταφεύγουν πολλές φορές σε άφυλες πρακτικές, προσπαθώντας να ουδετεροποιήσουν «απειλητικές» για την παραγωγικότητα συγκινήσεις, τόσο η σεξουαλικότητα όσο και τα διάφορα συνοδευτικά συναισθήματα παραμένουν λίγο-πολύ ζωντανά και εκδηλώνονται με τρόπους που συχνά απαλύνουν τις συγκρούσεις και ευνοούν την επικοινωνία.

Η άρνηση της θηλυκότητας είναι πιο συχνή στις γυναίκες, απ' ό,τι η άρνηση της αρρενωπότητας στους άνδρες, και αυτό είναι αναμενόμενο, αφού ο εργασιακός χώρος ήταν κυρίως χώρος ανδρικός. Από το να «μετατρέψουν» το φύλο του χώρου (πράγμα αδύνατον), πολλές γυναίκες καταφεύγουν στη δική τους «μεταμφίεση», αφού αισθάνονται ότι η θηλυκότητα ως συνδεδεμένη με το «ασθενές φύλο» θα σταθεί εμπόδιο στην επαγγελματική τους ανέλιξη. Και ενώ οι γυναίκες «αρρενοποιούνται» κατ' ουσίαν για να συναγωνιστούν τους άνδρες, αντίθετα, εκείνοι όταν «αποδυναμώνουν» την αρρενωπότητά τους είναι κυρίως για να «προστατέψουν» τις γυναίκες (να μην τις πληγώσουν).

Να μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι ιστορικά οι γυναίκες είναι «εκπαιδευμένες» στην καταπίεση της εκδήλωσης συναισθημάτων συναφών με τη σεξουαλικότητα, πράγμα που κάνει ευκολότερη την κατάπνιξή τους. Αντίθετα, οι άνδρες που υπήρξαν πιο ελεύθεροι στην έκφραση της σεξουαλικότητας, έστω και μέσα από την *ars erotica*, ασχολούνται περισσότερο και πιο ανοικτά με την αναζήτηση των ορίων. Και ενώ οι γυναίκες τείνουν να καταστέλλουν, να αρνούνται ή να απωθούν την επιθυμία τους, οι άνδρες προσπαθούν απλώς να την ελέγξουν, διερευνώντας τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο φλερτ, τον ερωτισμό και ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί παρενόχληση.

Οι άνδρες σήμερα δεν φαίνεται να υποφέρουν τόσο από την «κατεστραμμένη αρρενωπότητα»⁴⁷ που υποστήριξε ο Goldberg, όσο από την ανάγκη εξεύρεσης νέων ορίων ένταξης της αρρενωπότητάς τους στον εργασιακό χώρο, έχοντας απέναντί τους τις γυναίκες. Και οι γυναίκες, έχοντας κουραστεί από την πολυδιάσπαση και την υπερβολική δύναμη που προσπάθησαν να επιδείξουν για να τα βγάλουν πέρα με αυτή τη νέα ισότητα⁴⁸, μοιάζουν να «μαλακώνουν» και να προσπαθούν να διαπραγματευθούν τις σχέσεις τους. Πάντως, και τα δύο, φύλα, όπως προκύπτει από το λόγο τους επιδίδονται σε μια αδιάκοπη προσπάθεια να αυτοπροσδιοριστούν και να οριοθετηθούν, τόσο απέναντι στον εαυτό τους όσο και απέναντι στον άλλο, υπό το φως της σύγχρονης εργασιακής πραγματικότητας. Σε γενικές γραμμές, ο λόγος τους δεν είναι ανταγωνιστικός ή συγκρουσιακός. Ίσως μερικές φορές εκφράζει απορία ως προς το τι ακριβώς είναι ή θέλει το άλλο φύλο, αλλά πάντως με μια απόχρωση συμπάθειας και κατάφασης.

⁴⁷ Βλ. Κεφ. Ι του παρόντος και αναλυτικότερα Ντάβου & συνεργ. (2004).

⁴⁸ Βλ. επίσης Κεφ. Ι του παρόντος και αναλυτικότερα Ντάβου & συνεργ. (2004).

Κεφάλαιο IV.

Για τις Σχέσεις Φιλίας

1. Μια νέα μορφή φιλίας: η ετερόφυλη

Όπως εξηγήσαμε και στο Κεφάλαιο II πιο πάνω, **φιλία** είναι η εκούσια σχέση μεταξύ δυο ατόμων, η οποία εμπεριέχει αμοιβαία αποδοχή, επιθυμία για συναναστροφή, οικειότητα, εμπιστοσύνη, ψυχολογική (και υλική) υποστήριξη, αλληλεξάρτηση, διαχρονικότητα και δεν εδραιώνεται λόγω κοινωνικής σκοπιμότητας, συγγένειας ή σεξουαλικής έλξης.

Μέχρι πρόσφατα, η φιλία μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας θεωρείτο ανέφικτη και ανύπαρκτη, εφόσον παρέπεμπε στην ύπαρξη κάποιας μορφής ερωτικής-σεξουαλικής έλξης ή και σχέσης. Αυτό προφανώς εξηγεί και τα λίγα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα σχετικά με τη φιλία μεταξύ ανδρών και γυναικών, τα οποία αρχίζουν να εμφανίζονται μόνον κατά τη δεκαετία του '80.

Τα τελευταία 50 χρόνια παρατηρείται μια σημαντική κοινωνική εξέλιξη σχετική με το θέμα αυτό. Η ετερόφυλη φιλία αρχίζει να γίνεται μια αποδεκτή δυνατότητα, αλλά και μια βιωμένη πραγματικότητα για ένα σημαντικό αριθμό ατόμων. Σε έρευνα που έγινε στη δεκαετία του '50 το ποσοστό των ανδρών που δήλωσαν ότι έχουν φιλική σχέση με γυναίκες ήταν σχεδόν μηδαμινό (Merton, 1954). Όμως 40 χρόνια αργότερα 40% των ανδρών που συμμετείχαν σε σχετική έρευνα συμπεριέλαβαν και μία ή περισσότερες γυναίκες μεταξύ των στενών τους φίλων ενώ το διπλό ποσοστό (80%) αποδέχτηκαν τη δυνατότητα της ετερόφυλης φιλίας (Maisonneuve & Lamy, 1993). Παρόμοιο είναι και το εύρημα πρόσφατης έρευνας στην Ελλάδα: 72% των νέων δηλώνουν ότι έχουν στενούς φίλους του αντίθετου φύλου (Τεπέρογλου & συνεργ., 1999).

Οι παράγοντες που συνέβαλαν στην αλλαγή αυτή είναι λίγο-πολύ οι ίδιοι που διαφοροποίησαν τις σχέσεις των φύλων γενικώς. Η αλματώδης είσοδος των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, η μετεξέλιξη των κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων και η ύφεση των σχετικών στερεοτύπων φαίνεται ότι συνετέλεσαν στη μείωση της απόστασης μεταξύ αν-

δρών και γυναικών και στην αύξηση του χρόνου λειτουργικής συνύπαρξής τους, δημιουργώντας έτσι τις βάσεις για την καλλιέργεια φιλικών μεταξύ τους σχέσεων.

2. Οι δυσκολίες της σχέσης: διαχείριση της ερωτικής έλξης

Όπως έδειξε το υλικό μας, μια πρώτη δυσκολία προέρχεται από το συγκερασμό του διαφορετικού «μοντέλου» περί φιλίας που είχαν οι άνδρες και οι γυναίκες.

Η διαφορά του φύλου αποτελεί για τον κάθε άνθρωπο θεμελιώδες στοιχείο οργάνωσης και κατανόησης της καθημερινής εμπειρίας. Φαίνεται λοιπόν καταρχάς ότι άνδρες και γυναίκες αποτελούν «διαφορετικούς κόσμους»: ψυχοσύνθεση, ευαισθησία, αντίληψη και βίωση της καθημερινότητας, ενδιαφέροντα, δραστηριότητες, τρόποι έκφρασης των συναισθημάτων και κώδικες επικοινωνίας, όλα αυτά είναι για τα υποκείμενά μας διαφορετικά σε άνδρες και γυναίκες.

Προφανώς, η όποια διαφορετικότητα των δύο φύλων αντανακλά και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη φιλία οι άνδρες μεταξύ τους και οι γυναίκες μεταξύ τους. Επιβεβαιώνοντας τα ευρήματα παρόμοιων ερευνών, διαπιστώσαμε κι εμείς διαφορές ανάμεσα στο «ανδρικό» και στο «γυναικείο» μοντέλο φιλίας: Η «ανδρική» φιλία περιλαμβάνει αλληλεπιδράσεις που εκτείνονται σε περισσότερα θέματα και είναι πιο επιφανειακές και λειτουργικές, ενώ η «γυναικεία» πιο εκφραστικές και μύχιες.

Σύμφωνα με τους περισσότερους από τους συμμετέχοντες, οι άνδρες είναι πιο «κλειστοί», «επικοινωνούνε λιγότερο» και λένε λιγότερες «λεπτομέρειες» αναφορικά με τα συναισθήματά τους και με τις «ανθρώπινες σχέσεις», ενώ από την άλλη πλευρά οι γυναίκες είναι πιο πρόθυμες και πιο ικανές για την επικοινωνία, μπαίνοντας «πιο πολύ στις λεπτομέρειες της ανθρώπινης φύσης», μέσω της «διαίσθησης» και της «αντίληψής» τους.

Για να το πούμε πιο απλά: οι πρώτοι επικοινωνούν κυρίως «πλάι-πλάι» ενώ οι δεύτερες «πρόσωπο με πρόσωπο».

Πού όμως οφείλεται αυτή η δυσκολία των ανδρών για συναισθηματικό άνοιγμα με τους φίλους τους; Υπάρχουν απόψεις που υποστηρίζουν ότι αυτό οφείλεται στους πολιτισμικούς κανόνες που απαιτούν από τον άνδρα να μην εκφράζει ελεύθερα τη συναισθηματική (και τη σωματική) οικειότητα: η αποκάλυψη, δηλαδή, των συναισθημάτων και των ενδοατομικών προβληματισμών μεταξύ ανδρών συχνά αξιολογείται ως ένα μη «αρρενωπό» χαρακτηριστικό. Από την άλλη όμως υπάρχουν θεωρήσεις που διατείνονται ότι

οι άνδρες έχουν διαφορετικούς, λιγότερο έκδηλους αν και όχι λιγότερο αυθεντικούς τρόπους έκφρασης των συναισθημάτων τους και της οικειότητας προς τους φίλους τους.

Συγχρόνως όμως, αυτές οι (όποιες) διαφορές του ανδρικού και γυναικείου μοντέλου φιλίας δεν φαίνονται πλέον τόσο απόλυτες. Μερικοί λένε ότι «τα πράγματα τείνουν να ομογενοποιούνται, τα τελευταία χρόνια», ενώ διαφαίνεται από το λόγο άλλων ότι η ανδρική και η γυναικεία σφαίρα ύπαρξης δεν είναι πλέον και τόσο απομακρυσμένες η μία από την άλλη. Δηλαδή και οι άνδρες δείχνουν να επιζητούν το συναισθηματικό άνοιγμα και οι γυναίκες την προσέγγιση μέσα από κοινές δραστηριότητες.

Αυτό δείχνει ότι αν και άνδρες και γυναίκες βίωσαν και βιώνουν τις ομόφυλες φιλίες τους με διαφορετικό τρόπο, όταν επιλέγουν να εμπλακούν σε μια ετερόφυλη φιλική σχέση αναζητούν ένα «κοινό τόπο», μία «επιφάνεια διεπαφής» με τον ετερόφυλο άλλο· σε αυτόν τον «κοινό τόπο» οι άνδρες φαίνεται να εκμεταλλεύονται και να απολαμβάνουν περισσότερο την «πρόσωπο με πρόσωπο» ενώ οι γυναίκες την «πλάι-πλάι» επικοινωνία.

Μια δεύτερη δυσκολία προκύπτει από τη διαχείριση της σεξουαλικής-ερωτικής έλξης. Για τα περισσότερα άτομα η σεξουαλική έλξη που ρητά ή άρρητα ενυπάρχει σε κάθε σχέση άνδρα και γυναίκας «απειλεί» την ετερόφυλη φιλία, την θέτει υπό αμφισβήτηση. Κάποιοι θεωρούν ότι αυτή η έλξη ακυρώνει την έννοια της φιλίας οπότε και θεωρούν ότι άνδρες και γυναίκες δεν μπορούν ποτέ να είναι φίλοι.

«Δεν νομίζω ότι υπάρχουν αληθινές φιλίες γυναίκας με άντρα. Επειδή υπάρχει και η φύση, δεν νομίζω ότι ξεπερνιέται η φύση.» (Δήμητρα, 45 ετών)

«Δεν μπόρεσε ποτέ η σεξουαλική έλξη να καταπολεμηθεί. Ακόμα και αν υπήρξε μια φορά και εκδηλώθηκε, από τη στιγμή που υπήρξε είναι δύσκολο να δεις τον άλλο ως φίλο μετά.» (Αλίκη, 35 ετών)

«Μπορεί να υπάρχει φιλία ως ένα βαθμό αλλά μετά αλλάζει το πράγμα. Ειδικά όταν περνάς πολύ χρόνο μαζί. Πάντα ο ένας από τους δύο θα θέλει κάτι παραπάνω.» (Γεράσιμος, 25 ετών)

Κάποιοι άλλοι (οι περισσότεροι) αποδέχονται ότι μπορεί να υπάρξει ετερόφυλη φιλία, αλλά θέτουν άμεσα ένα θέμα διαχείρισης της σεξουαλικής έλξης έτσι ώστε η σχέση με τον ετερόφυλο άλλο να «ξεκαθαρίσει». Ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι 20-30% των ανδρών και 10-20% των γυναικών αποδέχονται την ύπαρξη σεξουαλικής έλξης σε κάποιες ετερόφυλες φιλίες τους, ενώ περίπου οι μισοί από αυτούς θεωρούν τη σωματική έκφραση αυτής της έλξης ως μια αποδεκτή μορφή οικειότητας. Ωστόσο, τα περισσότερα άτομα που κάποια στιγμή βιώνουν σεξουαλική έλξη για τον ετερόφυλο φίλο/η αποφεύ-

γουν την εκδήλωσή της, θεωρώντας ότι αυτό το ενδεχόμενο θα απειλούσε τη συνέχιση της φιλικής τους σχέσης. Κύριος λόγος για τον οποίο η σεξουαλική έλξη απωθείται είναι διότι η έκφρασή και η πραγμάτωσή της (δηλαδή η σύναψη σεξουαλικής σχέσης) θέτει σε κίνδυνο τη φιλία εφόσον παραπέμπει σε συναισθήματα και πρακτικές αποκλειστικότητας και κτητικότητα. Επιπρόσθετα, στο νου των υποκειμένων η σεξουαλική έλξη και σχέση, βασιζόμενες στην ενστικτώδη και «ζωώδη» σεξουαλική επιθυμία, δεν «ταιριάζουν» με την φιλία, η οποία αναπαρίσταται ως πιο «καθαρή» και «αγνή» σχέση.

Το θέμα της έλξης συνεπάγεται εν ολίγοις τη συνύπαρξη δύο αλληλοαποκλειόμενων σχεσιακών πλαισίων: του φιλικού και του ερωτικού-σεξουαλικού, κάτι που συνήθως προκαλεί σύγχυση στα άτομα. Ωστόσο, εάν και όταν η σεξουαλική έλξη αναδυθεί, τα άτομα καλούνται να την διαχειριστούν.

Στη διαδικασία *διαχείρισης της έλξης* συναντούμε τα εξής σχήματα:

A. Η επιλογή του φίλου ή της φίλης βασίζεται ακριβώς στην *απουσία* σεξουαλικής έλξης. (Δηλαδή, «*Επιλέγω για υποψήφιους ετερόφυλους φίλους άτομα που δεν με ελκύνουν σεξουαλικά*»):

«Για τους άντρες φίλους μου δεν νιώθω ερωτική επιθυμία. Κάποιες φορές βάζω τον εαυτό μου να φανταστεί πως θα ήταν κάποια ερωτική συνένωση μαζί τους και το βρίσκω πολύ αηδιαστικό. Δεν τους επιθυμώ καθόλου ερωτικά, όχι επειδή είναι φίλοι, αλλά επειδή δεν μου αρέσουν ως άντρες.» (Βάσια, 28 ετών)

«Αν η σχέση είναι ακραιφνώς φιλική οφείλεται σε κάποιους παράγοντες όπως ας πούμε μπορεί να είναι η κοπέλα του κολλητού σου ή μπορεί να είναι άσχημη παράδειγμα, από κει και πέρα το πως στήνεται αυτή η σχέση είναι θέμα προφανώς και των δυο.» (Άρης, 25 ετών)

B. Το σεξουαλικό στοιχείο *υπερβαίνεται «νοητικά»* (και η μονόπλευρη ή αμοιβαία επιθυμία για σεξουαλική σχέση παύει να υφίσταται) με στόχο τη διατήρηση της καθαρότητας της σχέσης ή/και της αποφυγής της σύγχυσης των σχεσιακών πλαισίων (του φιλικού και ερωτικο-σεξουαλικού). Μπορούμε να θεωρήσουμε, δηλαδή, ότι τα άτομα υπακούουν σε ένα σενάριο φιλίας από το οποίο αποκλείεται κάθε πραγμάτωση ερωτικής-σεξουαλικής σχέσης, ή ότι τα σενάρια σεξουαλικότητάς τους δεν περιλαμβάνουν σεξουαλική συνένωση με φίλους.

«Γενικάκοίτα να δεις κάτι. Οι μόνες περιπτώσεις που εγώ, δεν μου περνάει καθόλου απ' το μυαλό (η σεξουαλική επιθυμία / σκέψη), είναι περιπτώσεις όπως ο

Δημήτρης ας πούμε. Που τον γνώρισα ως έτερον ήμισυ της Ντίνας (η οποία είναι στενή φίλη της). Δεν θα μου πέρναγε ποτέ απ' το μυαλό να κάνω κάτι με το Δημήτρη.» (Δήμητρα, 45 ετών)

«Γιατί όταν είναι και γυναίκα η άλλη απέναντί σου, όταν έχεις πιει και έχεις και διάθεση και αυτά, ε, εντάξει...έρχεται και το σεξουαλικό... τι υπερισχύει? Υπερισχύει η φιλία, ότι θα χαλάσεις μια φιλία? Αλλά πιστεύω αυτούς που έχεις κρατήσει για πραγματικούς φίλους και είναι λίγοι, τους σέβεσαι κιόλας.» (Μανόλης, 45 ετών)

Γ. Το ερωτικό-σεξουαλικό στοιχείο υπερβαίνεται «σωματικά». Η σεξουαλική ένταση κάποια στιγμή εκτονώνεται μέσα από κάποια ή κάποιες σεξουαλικές συννευρέσεις ενώ στη συνέχεια «υποχωρεί», επιτρέποντας την επικράτηση του φιλικού πλαισίου.

«Εμένα αυτό που μου έχει συμβεί είναι να είμαι φίλος με μια κοπέλα και κάποια στιγμή να της το δείχνω, να της το λέω «ξέρεις κάτι, μου αρέσεις». Και παραξενεύτηκε, έκανε οτιδήποτε ξερωγώ, της φάνηκε περίεργο, δεν το περίμενε –υποτίθεται - αλλά τελικά εκτός από φιλική, δημιουργήθηκε και μια ερωτική σχέση, εντελώς ερωτική όμως. Τίποτε έτσι παραπάνω. Ε, αυτό κράτησε περιστασιακά για κάνα χρόνο και συνεχίζουμε να 'μαστε μόνο φίλοι. Δεν έχει αλλάξει κάτι, τουλάχιστον από τη μεριά μου. Όπως την έβλεπα, έτσι τη βλέπω. Έχω σταματήσει να τη βλέπω ερωτικά. Δεν την βλέπω καθόλου ερωτικά και εντάξει όλα είναι καλά (παύση). Δεν ξέρω αν είναι το καλύτερο, αλλά ξέρω ότι είναι μια σχέση που θα κρατήσει. Τουλάχιστο το φιλικό κομμάτι θα κρατήσει. (Κυριάκος, 29 ετών)

«Δε μπορεί να υπάρξει στενή φιλία χωρίς σεξ. Πάντα υπάρχει έλξη. Ακόμη και η συναναστροφή μπορεί να είναι αρκετή για να δημιουργηθεί σεξουαλική ένταση. Όταν εκτονωθεί πλήρως το σεξουαλικό τότε παραμένουμε μόνο φίλοι. Πάντα εκτονώνεται κάποια στιγμή.» (Φαίη, 43 ετών)

Δ. Η σεξουαλική έλξη, η έκφραση και η πραγμάτωσή της, εντάσσονται στη φιλία. Για (μερικά μόνον) υποκειμένα τα δύο πλαίσια (σεξουαλικό και φιλικό) μπορούν με κάποιο τρόπο να συνυπάρχουν. Στη λιγότερο συχνή αυτή περίπτωση η (έστω και σποραδική) πραγμάτωση του σεξουαλικού στοιχείου δεν είναι αρκετή για να οριστεί η σχέση ως αμιγώς σεξουαλική ή ερωτική. Μια τέτοια σχέση, αν και δεν διέπεται από τα τελετουργικά και δεν εμπεριέχει το σύνολο των στοιχείων που χαρακτηρίζουν μια ερωτική σχέση,

μπορεί, εκτός από τη σεξουαλική επαφή και τον ερωτισμό, να περιέχει τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν τη φιλία (επικοινωνία, ανταλλαγή, οικειότητα, αποδοχή...).

«Κάποια στιγμή μοιραία αυτό γίνεται, δηλαδή δεν θυμάμαι ποτέ κάποιον που να ήταν από την αρχή μέχρι το τέλος σκέτος φίλος και να μην έγινε και κάτι μεταξύ μας. (...) Μπορεί κάτω από άλλες συνθήκες να μη σου περνούσε ποτέ από το μυαλό, αλλά με τη συναναστροφή και με αυτή τη ζεστασιά μετά τη συναναστροφή μπορεί να 'ρθει κι αυτό.» (Φαίη, 43 ετών)

«Εξαρτάται, αν είναι μια κατάσταση τραβηγμένη απ' τα μαλλιά που να είναι προβληματική ή απλώς είναι παιχνιδάκι. Το πώς το διαχειρίζομαι. Ναι το έχω συζητήσει, το συζητάω μαζί του. Αλλά πιθανά να μην το συζητάω και πολύ ξέρεις κόφτο, το κόφτο του το λέω, τον βρίζω, του φωνάζω, του λέω διάφορες χαζομαρούλες, αλλά ναι, ίσως να το χρειάζομαι κιόλας. Έτσι αυτά τα αστεϊάκια. Ναι, την επιβεβαίωση... Μεταξύ αστείου και σοβαρού γίνεται όλη αυτή η κατάσταση. Αλλά γίνεται. Δεν είναι ένας λόγος να κόψω τη σχέση μου μαζί του ασ πούμε. Γιατί υπάρχουνε άλλα ζητήματα που μας συντηρούν σε αυτή τη σχέση.» (Δήμητρα, 45 ετών).

Δεδομένα διαφόρων ερευνών δείχνουν ότι το ζήτημα της σεξουαλικής έλξης στην ετερόφυλη φιλία φαίνεται να έχει κάπως μεγαλύτερη βαρύτητα για τους άνδρες. Φαίνεται ότι οι άνδρες παρουσιάζουν μια αμφιθυμική στάση απέναντι στις γυναίκες φίλες τους διότι γι' αυτούς η εικόνα της γυναίκας ταλαντεύεται ακόμα ανάμεσα στο σεξουαλικό αντικείμενο και τον κοινωνικό σύντροφο. Ενδεχομένως αυτό οφείλεται στο ότι ο κοινωνικός ρόλος του άνδρα τον θέλει «κυνηγό». Επιπλέον οι άνδρες, ίσως επειδή είναι λιγότερο έμπειροι από τις γυναίκες στην έκφραση λεκτικής και σωματικής οικειότητας, συχνά παρερμηνεύουν την έκφραση τέτοιας οικειότητας από την πλευρά μιας φίλης ως μήνυμα σεξουαλικής έλξης (και απαντούν ανάλογα).

3. Συγκρίσεις και οφέλη της ετερόφυλης φιλίας

Αναφερόμενοι στην ετερόφυλη φιλία, οι συμμετέχοντες, συχνά, την *συγκρίνουν* με την ομόφυλη φιλία και με την ερωτική-σεξουαλική σχέση. Έτσι περιγράφουν τις στενές

ετερόφυλες φίλιες τους ως σχέσεις που ενέχουν λιγότερο ανταγωνισμό απ' ό,τι οι ομόφυλες και λιγότερη «πόλωση-ένταση» απ' ό,τι οι σχέσεις ζευγαριού.

«Μου αρέσει αυτή η ειλικρίνεια που υπάρχει, δηλαδή δεν υπάρχει ανταγωνισμός που βίωσα με σχέσεις μεταξύ γυναικών.» (Βάσια, 28 ετών)

«Νιώθω μια ευκολία στη φιλία με την κοπέλα. Είναι πιο εύκολο εφόσον δεν υπάρχουν ανταγωνιστικές σχέσεις. Είναι πιο εύκολο.» (Αρης, 25 ετών)

«Η ερωτική σχέση είναι μια πολωτική σχέση, αναγκαστικά απαιτείς πράγματα από το σύντροφό σου, θέλεις αποκλειστικότητα, υπάρχει ζήλια.» (Πάρης, 38 ετών)

«Τους άντρες φίλους μου τους αφήνω να παίρνουν πρωτοβουλίες. Ήδη αναγκάζονται με τις κοπέλες τους να κάνουν πράγματα που δεν τους αρέσουν π.χ. να δουν ρομαντική ταινία σε σινεμά. Και αφού πιέζονται εκεί, στη φιλική τους σχέση τους αφήνω να κάνουν αυτοί ό,τι θέλουν.» (Αναστασία, 34 ετών)

Ας έρθουμε τώρα στα οφέλη. Όταν τα θέματα που άπτονται του ερωτικού-σεξουαλικού στοιχείου έχουν «τακτοποιηθεί», η ετερόφυλη φιλία είναι για τους συμμετέχοντες μια σχέση δυνατή και ενδιαφέρουσα· δείχνουν να επενδύουν θετικά σ' αυτήν και στα ιδιαίτερα *οφέλη* της, δηλαδή, στην καλύτερη γνωριμία του ετερόφυλου άλλου και την βαθύτερη επαφή με τον εαυτό.

- *Γνώση του άλλου φύλου*: Η ετερόφυλη φιλία, με τις δυνατότητες εις βάθος επικοινωνίας και ανταλλαγής που (ως φιλία) παρέχει, φαίνεται ότι μπορεί να αποτελέσει ένα τέτοιο πλαίσιο κατανόησης της «οπτικής» του άλλου φύλου.

«Με τους κολλητούς συζητάω αυτά που συζητάω και με γυναίκες για να κατανοώ και την ανδρική οπτική.» (Φαίη, 43 ετών)

«Η γυναίκα φίλη μπορεί να σε βοηθήσει και σε θέματα όταν έχεις μια κοπέλα που σου αρέσει...οτιδήποτε τέτοιο και το συζητήσετε θα μπορέσει να σου δώσει σκέψεις και ιδέες το οποίο με έναν άντρα δε νομίζω ότι μπορείς να το κάνεις αυτό.» (Κυριάκος, 29 ετών)

- *Βαθύτερη επαφή με τον εαυτό, καλύτερη επαφή με τους άλλους*: Μέσα από την επικοινωνία με τον ετερόφυλο φίλο, δηλαδή κυρίως μέσα από την έκφραση του μύχιου εαυτού που η ετερόφυλη συναισθηματική ανταλλαγή συνεπάγεται, τα άτομα έχουν τη θετι-

κή και εμπλουτιστική εμπειρία ότι γνωρίζουν πτυχές του εαυτού τους για τις οποίες (θεωρούν ότι) έως τότε δεν ήξεραν τίποτα. Οι άντρες κυρίως δηλώνουν ότι με τις γυναίκες φίλες τους μπορούν να «ανοιχτούν», να αποκαλύψουν πράγματα πιο «ευαίσθητα», πιο «πνευματικά» και «συναισθηματικά», κάτι που η κλασική «ανδρική» φιλία δεν ευνοεί.

«Με τις γυναίκες τα κοινά ενδιαφέρονται είναι λιγότερα, επομένως η ανάγκη να χτίσεις άλλες γέφυρες μεταφέρεται από τα κοινά ενδιαφέρονται και πάει στα πιο πνευματικά, πιο συναισθηματικά.» (Αποστόλης, 36 ετών)

«Σε ένα φίλο σου μπορεί να μην πεις κάποια πράγματα που μπορεί να σε ρίχνουν στα μάτια του. Ενώ στη γυναίκα φίλη τα λες.» (Γρηγόρης, 26 ετών)

Από την άλλη βλέπουμε ότι κάποιες γυναίκες επιζητούν την εγκατάλειψη ορισμένων στοιχείων του «κόσμου» τους που τα θεωρούν αρνητικά και τον εμπλουτισμό του με ορισμένα «ανδρικά» στοιχεία :

«Έχω πολλούς φίλους άντρες. Έχω και αντρικά χόμπι, τάβλι, ποδόσφαιρο. Με τους άντρες φίλους μου κάνω διαφορετικά πράγματα απ' ότι με τις γυναίκες φίλες. Πράγματα που δεν είναι «δήθεν» όπως με τις γυναίκες. Οι άντρες δεν πάνε γύρω-γύρω από ένα θέμα. Το λένε στα ίσια.» (Αναστασία, 34 ετών)

«Έχω στενές φιλικές σχέσεις με άνδρες. Είναι ζεστές, φιλικές και άνετες, είναι «τζάμι». Διαφέρουν με τις φίλιες γυναικών γιατί είναι πιο άνετες και δεν υπάρχει περίπτωση να παρεξηγηθούμε ποτέ μεταξύ μας όπως μπορεί να μου συνέβαινε με μια γυναίκα φίλη. Οι άνδρες είναι πιο ειλικρινείς και δεν νοιάζονται στο τι θα πουν ή πώς θα το πουν όπως οι γυναίκες που ορισμένες φορές κρύβουν πράγματα. Βέβαια κάνω και υποχωρήσεις για να κρατήσω τις φίλιες μου με άνδρες. Επειδή έχω συναναστραφεί με πολλές γυναίκες, έχω αντίστοιχα «καεί» και από πολλές γυναίκες.» (Βάσια, 28 ετών)

4. Η φιλία ως εξέλιξη των διαφυλικών σχέσεων

Όπως προέκυψε από την ανάλυση του υλικού μας, η φιλία μεταξύ γυναίκας και άντρα, απαιτώντας μια διαρκή διαχείριση της ετερόφυλης διαφορετικότητας, αλλά και της σεξουαλικής έλξης (είτε αποκλείοντάς την, είτε υπερβαίνοντάς την, είτε εντάσσοντάς την), μέσα σε ένα ισότιμο πλαίσιο, δεν μπορεί παρά να είναι ένα βήμα προς μια βαθύτε-

ρη και λιγότερο πολωτική διαφυλική σχέση και επικοινωνία (ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες γενικότερα και στο ζευγάρι ειδικότερα).

Η επιφάνεια διαφυλικής διεπαφής που αποτελούν οι ετερόφυλες φιλικές σχέσεις καθίσταται έτσι ένας παράγοντας εξέλιξης τόσο των ερωτικών σχέσεων όσο και των σχέσεων ζευγαριού. Κατευθυνόμαστε προς ένα μοντέλο σχέσης, το οποίο απαιτεί το επικοινωνιακό «άνοιγμα» στον ετερόφυλο Άλλο, την υπέρβαση ενός «φυλοκεντρικού» μοντέλου σκέψης και πράξης και την αυτογνωσία ως τρόπο βελτίωσης της καθημερινής ζωής.

Κεφάλαιο V.

Για το Ζευγάρι

1. Γυναίκες και άνδρες: δύο διαφορετικοί κόσμοι ...

Ως **ζευγάρι** ορίζεται ένας άνδρας και μια γυναίκα που:

(α) βρίσκονται (ή βρισκόντουσαν) σε μία σχέση με άτομο του αντίθετου φύλου στο πλαίσιο της οποίας αισθάνονται (ή αισθανόντουσαν) γι' αυτό σεξουαλική έλξη και συναισθηματικό δέσιμο,

(β) περιγράφουν κάποια διάρκεια αυτής της σχέσης μέσα στο χρόνο (αρκετή ώστε να έχουν νιώσει την ύπαρξη κοινού παρελθόντος) και που έχουν φανταστεί ένα κοινό μέλλον (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η σχέση δε θα οδηγηθεί κάποια στιγμή σε τερματισμό),

(γ) περιγράφουν δέσμευση στη σχέση και επένδυση σ' αυτήν: δηλαδή αφενός μια αίσθηση ότι μοιράζονται ενδιαφέροντα, δραστηριότητες, αξίες και αφετέρου μια διάθεση και προσπάθεια διαπραγμάτευσης σημαντικών για τον καθένα και τη σχέση ζητημάτων και συγκρούσεων.

Στη βάση αυτού του ορισμού, η ανάλυση του υλικού έδειξε πως σε γενικές γραμμές ο ετερόφυλος Άλλος αντιπροσωπεύει ένα διαφορετικό κόσμο, ένα άλλο σύμπαν.

«άλλος είναι ένας άλλος κόσμος. Δηλαδή ότι τα δεδομένα δεν είναι ακριβώς δεδομένα και δεν είναι ακριβώς δεδομένα γιατί κατά την άποψή μου όσο κι αν τα πράγματα τείνουν να ομογενοποιούνται, τα τελευταία χρόνια, οι διαφορές στον τρόπο αντιμετώπισης των πραγμάτων είναι ουσιαστικά... είναι μεγάλες. Άρα θέλω να πω ότι το πρώτο πράγμα που χρειάζεται να έχεις, είναι τη διάθεση να καταλάβεις ότι μιλάς όχι απλώς για ένα άλλο πρόσωπο του ιδίου φύλου, δηλαδή ότι δεδομένα σας αρέσουν η πίτσα, η μπάλα και μία σειρά από άλλα πράγματα, δηλαδή ακόμα και οι άντρες που αποτελούν εξαίρεση ρε παιδί μου στη λατρεία του ποδοσφαίρου, μέσα τους υπάρχει ένα είδος γονιδιακής μαλακίας με το ζήτημα (γέλιο) που τελικά σου παίρνει απλώς πολύ λιγότερο χρόνο για να καταλάβεις τι είναι αυτό το παιχνίδι και πώς παίζεται.» (Παναγιώτης, 38)

Πολλές φορές η διαφορά με τον ετερόφυλο Άλλο (και τα συναφή προβλήματα) έρχεται από πολύ παλιά:

«Η πρώτη σοβαρή μου σχέση με το άλλο φύλο ήτανε ας πούμε από πολύ νεαρή ηλικία και ήταν ακριβώς αυτό, ήταν το να μεγαλώνω με μία αδερφή, του αντίθετου φύλου, μέσα στην οικογένεια λοιπόν ε... που ήτανε το αντίθετο φύλο. Αυτό λοιπόν σε πάρα πολλές περιπτώσεις της ζωής μου με έβαζε να βλέπω τα πράγματα από άλλη οπτική γωνία, δηλαδή θέλω να πω ότι μια σειρά από γεγονότα τα οποία αντρικά, παραδοσιακά τα βλέπεις με έναν τρόπο, ζώντας σε τόσο μεγάλη συνάφεια με τη Χ (την αδερφή του), τα αντιμετωπίζα, έβλεπα πώς τα αντιμετωπίζε αυτή, έτσι;» (Παναγιώτης, 38)

«...η πρώτη μου επαφή με το άλλο φύλο ήταν μέσα από τον πατέρα μου και τον αδερφό μου. Νομίζω ότι πολλές από τις δυσκολίες που έχω σήμερα στη σχέση μου με τους άντρες οφείλονται στη σχέση μου με τον πατέρα μου» (Σόνια, 43)

Οι διαφορές αυτές που αισθάνονται και τα δύο φύλα συχνά ανάγονται στη «βιολογία» (γονίδια, φύση, «έτσι είναι το μυαλό της γυναίκας» κ.λ.π.):

«...γιατί είμαι άντρας και έχω στον εγκέφαλό μου [γέλια] στο DNA μου κάποια γονίδια τα οποία καλό θα ήταν να μην υπήρχαν αλλά καλώς κακώς υπάρχουνε, δηλαδή θα ήταν καλώς όπως λέω δεν με ενδιαφέρει το οικονομικό ή το κοινωνικό status του ανθρώπου να μην με ενδιέφερε και αυτό. Γιατί αμέσως-αμέσως θα μεγιστοποιήσω τις δυνατότητες να συμβεί κάτι καλό στη ζωή μου. Πράγμα που μέχρι στιγμής στη ζωή μου δεν το έχω καταφέρει.» (Γιάννης, 34)

«Δεν καταλαβαίνω πάντα τον άντρα μου γιατί δίνω προτεραιότητα σε πράγματα που ενοχλούν εμένα την ίδια. Δεν τον γνωρίζω εντελώς καλά, γιατί είναι άντρας. Εγώ σκέφτομαι όπως μια γυναίκα, άρα εκ των πραγμάτων δεν μπορώ να τον καταλάβω. Είναι άλλοι οι ρόλοι. Και μόνο που μιλάμε για το άλλο φύλο σημαίνει ότι υπάρχουν πράγματα που δεν μπορώ να τα καταλάβω. Οι διαφορές αντρών και γυναικών δε θα μπορέσουν να εξομοιωθούν ποτέ γιατί είναι από τη φύση. Δεν είμαστε ίδιοι, άρα δε μπορούμε να γίνουμε ίσοι αφού μιλάμε για διαφορετικά πράγματα. Ζηλεύω κάποια πράγματα που έχουν οι άντρες και δεν έχουν οι γυναίκες όπως το αντριλίκι τους, δηλαδή είναι ντόμπροι, αυθόρμητοι και πιο αποφασιστικοί, δεν έχουν τη ζήλια όπως οι γυναίκες στην αντρική παρέα. Οι γυναίκες είναι από τη φύση τους πιο ζηλιάρες, πιο κτητικές. Έτσι είναι το μυαλό τους.» (Αλίκη, 35)

Άλλες φορές γίνεται προσφυγή σε ψυχοκοινωνιολογίζουσες ερμηνείες των σχέσεων των φύλων (π.χ. «ρόλου», «κοινωνικοποίηση»):

«Και στα τρία θέματα που συζητήσαμε και στις ερωτικές και φιλικές και στις εργασιακές σχέσεις είναι θέμα ρόλων το φύλο. Ναι μεν είσαι γυναίκα, οι γυναίκες πιο εγκεφαλικές οι άντρες πιο λογικοί αλλά πάντα είναι θέμα ρόλων. Δηλαδή μπορεί μια γυναίκα να παίζει και τη δυναμική να παίζει και το λογικό κι όχι το συναισθηματικό αναλόγως σε τι ρόλο βρίσκεται. Βρίσκεται σε ρόλο φίλης, σε ρόλο γκόμενας, σε ρόλο διευθύντριας ας πούμε σε μια επιχείρηση; Για αυτό δεν είναι τυχαίο που βλέπεις γυναίκες οι οποίες είναι πολύ δυναμικές στη δουλειά τους οι οποίες στην ουσία είναι μόνες τους γιατί δεν μπορούν να γίνουν αυτές οι γατούλες που ζητάει ένας γκόμενος ας πούμε. Δεν είναι τυχαίο αυτό. Δεν μπορούν να παίζουν άλλο ρόλο πέρα από αυτόν που έχουν.» (Κέλλυ, 26)

«Ο άντρας έχει μάθει να είναι κουβαλητής, έτσι είναι η κοινωνικοποίησή του. Ενώ οι γυναίκες κοινωνικοποιούνται με το «να μάθεις γράμματα, να προκόψεις να έχεις μια δουλίτσα... Δε με ενδιαφέρουν τα άπειρα χρήματα, αλλά ένα σταθερό εισόδημα. Να βγάζει ο άντρας περισσότερα.» Έτσι μας έχουν μεγαλώσει. Αναρωτιέμαι αν είναι υγιεινό ν' αλλάζουν τα πράγματα. Στο εξωτερικό, όπου έζησα, υπήρχαν άντρες που δήλωναν οικιακά. Με ζένιζε. Αλλά πιο πολύ με ζένιζε το πώς ήταν οι γυναίκες αυτών των αντρών: πομπώδεις.» (Αναστασία, 34)

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαφορά ανάμεσα στην εικόνα και την πραγματικότητα, τη θεατρικότητα των «παραδοσιακών» ρόλων⁴⁹:

«Είμαι κλασική γυναίκα ελληνίδα. Είμαι πολύ παραδοσιακή. Το σπιτάκι μου και τα παιδάκια μου (όταν θα έχει) Η κλασική Ελληνίδα δείχνει κατώτερη αλλά δεν είναι. Στην ουσία αυτή κάνει πάντα αυτό που θέλει και αφήνει να φαίνεται ότι το κάνει ο άνδρας. Οι άνδρες θέλουν πολύ λίγα πράγματα για να είναι ευχαριστημένοι ενώ οι γυναίκες πολλά. Είναι πολλά τα μικρά καθημερινά πράγματα που τονώνουν τον άντρα και τον κάνουν να νιώθει καλά.» (Αναστασία, 34)

«...οι πιο σκληροί άντρες, δηλαδή οι πιο παραδοσιακοί, ήταν αυτοί τους οποίους η τελευταία γυναίκα μπορούσε να τους χειριστεί και να τους φέρει εκεί που

⁴⁹ Υποθέτουμε ότι εκφράζουν μια προσπάθεια ορισμού του δικού τους Εαυτού και του Άλλου μέσα από μοντέλα που θεωρούν ότι αναγνωρίζουν τη δομή και τη λειτουργία τους, υπαινισσόμενοι κάποια ασάφεια που προσπαθούν να διαχειριστούν.

ήθελε (...) Δηλαδή, αυτό που μαθαίνανε από πολύ νωρίς οι γυναίκες ήταν αυτό, το γεγονός ότι η εικόνα και η αλήθεια είναι δύο διαφορετικά πράγματα.» (Έλενα, 48 ετών)

2. ...όπου όμως τα πράγματα αλλάζουν...

Πάντως οι συνθήκες φαίνεται πως αλλάζουν και τα παλιά πρότυπα αμφισβητούνται:

«Γενικά οι άντρες ζητάνε να περνάνε ευχάριστα, είτε αυτό αναφέρεται σε συζήτηση είτε καθαρά σεξουαλικά. Κι εγώ κατά μία έννοια αυτό ζητάω. Οι γυναίκες ζητάνε το ακριβώς ανάποδο. Ασφάλεια, σιγουριά, κάποιον να τις προστατεύει απ' όλες τις απόψεις, να τις καταλαβαίνει. Ενώ για τον άνδρα μπορεί να είναι καλά όλα αυτά αλλά όχι απαραίτητα. Και έχουν μεγαλώσει οι γυναίκες έτσι, τουλάχιστον στις προηγούμενες γενιές. Δηλαδή βρες ένα καλό παιδί, πλούσιο και εντάξει αν δε σε καταλαβαίνει ο έρωτας θα έρθει μετά. Αλλά τώρα η κατανόηση είναι προαπαιτούμενο. Αλλάζουν οι κοινωνικές συνθήκες. Αλλάζει και η θέση της γυναίκας. Δεν είναι εξαρτημένη οικονομικά. Είναι πιο δυναμική και οι ρόλοι του ερωτικού παιχνιδιού έχουν αντιστραφεί.» (Μάκης, 31 ετών)

«...πολλοί άνθρωποι πιστεύουν ότι οι άνδρες ζητάνε το σεξ και η γυναίκα την επικοινωνία. Για μένα αυτό δεν ισχύει. Δηλαδή ζητάνε εγώ δηλαδή, ζητάω μέσα στη σχέση επικοινωνία και σεξ σε συνδυασμό οπωσδήποτε. Νομίζω ότι και μια γυναίκα το ζητάει αυτό. Δηλαδή δεν νομίζω ότι οι γυναίκες είναι ανέραστες και οι άνδρες φιλήδονοι. Πρέπει να ισχύει αυτό εκατέρωθεν, και από τους δύο. Και νομίζω ότι στη σχέση μου ισχύει μέσες άκρες. Αλλά πολλοί λένε αυτό. Δεν μπορώ να το καταλάβω. Ότι οι άνδρες είναι πιο σεξουαλικοί έτσι πιο πέφτουλες, και οι γυναίκες πιο ήπιες, πιο πολύ την επικοινωνία, τη φιλοσοφία. Για μένα δεν ισχύει αυτό κι ούτε για την κοπέλα μου νομίζω.» (Άρης, 25)

Ενδιαφέρον είναι ότι ο λόγος των συμμετεχόντων δεν εκφράζει στεγανά ανάμεσα στους κοινωνικούς ρόλους που αντιστοιχούν στη διάκριση γυναίκα-σπίτι / άνδρας-δουλειά. Άνδρες και γυναίκες προσπαθούν (όχι πάντα με επιτυχία) να προσαρμοστούν, αλλά και να κατανοήσουν τι ζητάει ο Άλλος:

«Δεν υπάρχει γυναικεία δουλειά ή αντρική. Αυτές είναι γελοιότητες. Βλέπω καμιά φορά στην τηλεόραση να βγαίνουν και να λένε είναι γυναικείες δουλειές. Ποιες είναι γυναικείες δουλειές; Δεν κατάλαβα. Δηλαδή όταν εγώ κάνω ένα παιδί εάν δεν το ξεσκατίσω, δεν το ταΐσω, δεν ετοιμάσω το φαί του, εγώ εγώ όχι η γυναίκα μου, δεν κατάλαβα. Συμμετέχω, συμμετέχω απόλυτα. Παίρνω χαρά παίρνω δύναμη, παίρνω δημιουργικότητα μέσα από την παρουσία του παιδιού; Όχι. Το κάνω μπάνιο; Όχι δεν το κάνω μπάνιο. Εδώ υπάρχουν πατεράδες που το παιδί τους χέζεται, και το αφήνουν χεσμένο μέχρι να έρθει η μάνα του να το καθαρίσει. Δηλαδή τρελαίνομαι. Και έρχεται και στο λέει ο άλλος. Του λες μα πώς; Ε, μα οι άντρες να κάνουν τέτοια; Ρε βλάκα, τι κάνει ο άντρας; Σήμερα εδώ στην ελληνική κοινωνία; Δεν κατάλαβα τι κάνει. Πάει και δουλεύει;» (Λάμπρος, 47)

«Η γυναίκα δεν είχε την αναγνώριση, ήταν για το σπίτι παρόλο που είχε συμβολή σε όλα. Και με τα χρόνια κάποιους αγώνες τους κέρδισαν. Πιστεύω ότι περισσότερο μέσα από την εργασία άρχισε να παίρνει διαφορετική θέση. Είναι πιο δυναμική ως άνθρωπος. Είναι το στήριγμα του άνδρα. Δεν ζητάνε τόσο οι γυναίκες σήμερα. Το βλέπω και στο σχολείο τα αγόρια είναι λίγο σα χαμένα, τα κορίτσια είναι πιο δραστήρια. Οι άντρες ζητάνε στήριγμα. Ζητάνε ολοκλήρωση είτε σαν μητέρες, αυτό περισσότερο. Γιατί για να συζητήσουν, το κάνουν και με τη φίλη τους. Ζητάνε τη μητρότητα, τη συντροφικότητα. Οι άντρες έχουν στόχους, αρχίζουν μόλις γνωρίσουν μια γυναίκα, τι έχει, τι δεν έχει, δουλεύει, ενώ σε μια γυναίκα αν της αρέσει κάτι δεν το εξετάζει αυτό. Οι άντρες θέλουν τα προσόντα, και το προσόν είναι να δουλεύει, το χαρακτήρα δεν τον ζητάνε τόσο. Δεν ψάχνουν σύντροφο ψάχνουν συνέταίρο. Σε μικρότερες ηλικίες η γυναίκα ζητάει ελευθερία, να μην αισθάνεται πνίξιμο. Ο άντρας...δεν το έχουν ξεπεράσει ακόμη αυτό το είμαι άντρας και θα κάνω ό,τι θέλω. Το παραδοσιακό οι γυναίκες δεν το δέχονται πια, ενώ οι άντρες δεν το έχουν ξεπεράσει.» (Έλενα, 48 ετών)

«οι γυναίκες στην εποχή μας ζητάνε. Παλιά οι γυναίκες δε ζητούσαν, ήταν προσαρμοσμένες με την κατάσταση. Σήμερα ζητάνε κατανόηση, να δουλεύουν, να είναι ανεξάρτητες αλλά και με κάποιον μαζί. Γενικά όλες οι γυναίκες τα έχουμε χαμένα - περισσότερο απ' ότι παλιά - γιατί λείπουμε όλη μέρα έξω από το σπίτι και έχουμε απαιτήσεις. Η ανεξαρτησία που ζητούν σήμερα οι γυναίκες δεν μπορεί να συμβαδίσει με τη σχέση. Ούτε οι άντρες ξέρουν τι θέλουν. Έχουν πρόβλημα και οι δύο πλευρές. Δεν ξέρω τι ζητάνε οι άντρες. Μάλλον και οι δύο πλευρές ζητάνε τα

ίδια πράγματα, απλά δεν μπορούν ακόμη, δεν έχουν βρει τον τρόπο να τα ταιριάξουν.» (Μαριάνθη, 37)

«οι γυναίκες βασικά νομίζω δεν ξέρουν τι θέλουν από τις σχέσεις τους. Γιατί χάνονται. Είναι τόσο εγκεφαλικές που... αν έχουν κάτι θα ψάχνουν να βρουν κάτι άλλο. Για αυτό λέω ότι οι γυναίκες είναι έτσι. Για αυτό κι οι γυναίκες που απατούνε. Εγώ το πιστεύω αυτό. Κι απατούν στη σχέση περισσότερο και φεύγουν πιο εύκολα από τη σχέση από ότι οι άντρες. Είναι, χμ, αυτό που λέω ότι ψάχνονται πολύ ότι μπορεί να έχουνε ένα πρόβλημα δεν θα κάτσουν να το συζητήσουν, θα κάτσουν να το συζητήσουν, αλλά αν ο άλλος τους πει ξέρω γω ότι αυτό είναι δεν αλλάζει αυτές θα επιμείνουν, θα επιμείνουν και θα επιμείνουν μέχρι να φύγουν. Δεν θα κάτσουν να σκεφτούν ότι μπορεί να είναι και διαφορετικά. Για αυτό νομίζω και βασανίζονται περισσότερο στις σχέσεις.οι άντρες νομίζω ζητάνε απλά πράγματα. Ζητάνε μια γκόμενα να μην τους πρήξει [γέλια] ζητάνε μια σχέση... κι αυτούς να τους καλύπτει νομίζω αλλά σε απλά πράγματα. Δηλαδή να περνάνε καλά να τους αρέσει αυτή που είναι μαζί και νομίζω ότι δεν θέλουν αυτή την γκρίνια και το φάγμα συνέχεια. Θέλουν να είναι, νομίζω, ότι θέλουν να είναι το πάνω χέρι στις σχέσεις. Αυτό, να είναι ανώτερες από τη γυναίκα, δηλαδή δεν νομίζω ότι ένας άντρας θα έκανε με μια γυναίκα η οποία θα ήταν πάρα πολύ δυναμική και θα ήταν στέλεχος μιας επιχείρησης κι ο άλλος θα ήταν ιδιωτικός υπάλληλος, δεν νομίζω πως θα πήγαινε καλά ένα τέτοιο ζευγάρι.» (Λίτσα, 36)

«δεν ξέρω τι θέλουν οι άνδρες από τις γυναίκες! (...) Καλά είναι πολύ γενικά, δεν μπορείς να βάλεις όλους τους άνδρες σε ένα τσουβάλι και να πεις οι άνδρες θέλουν αυτό οι άνδρες δεν θέλουν αυτό. Αλλά δεν ξέρω πιστεύω ότι στις μεγάλες ηλικίες φοβίζει λίγο, δηλαδή ότι οι άνδρες έχουν ένα φόβο μην εξουσιαστούνε. Αυτό δηλαδή σε αυτό το παιχνίδι φοβούνται. Αυτό πιστεύω ότι τον έχουνε. Οπότε θέλουν λίγο πιο χαλαρές προσωπικότητες σε πρώτο επίπεδο, νομίζω. Δηλαδή έτσι πιο χαλαρή, πιο γιατίσια προσωπικότητα. Πώς να το πω; (Ο γυναίκες) δεν ξέρω τι θέλουν, ειλικρινά δεν ξέρω. Και δεν ξέρω γιατί δεν θεωρώ τον εαυτό μου αντιπροσωπευτικό δείγμα του είδους. Θέλω επικοινωνία. Ακούω γύρω μου.» (Δώρα, 45)

3. ...και η συναναστροφή με το άλλο φύλο οδηγεί στην αυτογνωσία και την αλληλοκατανόηση

Μεγαλύτερη σημασία εδώ δεν έχει η ταύτιση με στοιχεία που θεωρούνται όμοια ή κοινά στους δύο, όσο η αναγνώριση της *συμπληρωματικότητας* που επιτρέπει τον εμπλουτισμό με στοιχεία που μπορεί να θεωρούνται ότι ανήκουν στο ρεπερτόριο συμπεριφορών ή χαρακτηριστικών του άλλου φύλου (όπως π.χ. η επιθετικότητα και ο ανταγωνισμός):

«Από μικρή είχα αγόρια φίλους πράγμα που με βοήθησε να βλέπω τα πράγματα από τη δική τους πλευρά(...) Παλιά οι άντρες μου προκαλούσαν θαυμασμό, κρατούσα μια απόσταση, ένιωθα φόβο απέναντί τους, αντιπροσώπευαν το άγνωστο. Αργότερα, μέσα από τη σχέση με το γιο μου κατάλαβα τους άντρες καλύτερα. Μέχρι τότε θεωρούσα ότι η καλή μου σχέση με τους άντρες βασιζόταν κυρίως στα κοινά που θεωρούσα ότι υπάρχουν ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες. Αρχισα σιγά-σιγά έτσι να γνωρίζω και να δέχομαι τη διαφορετικότητα. Παράδειγμα, ο γιος μου σαν αγόρι είναι πιο ανταγωνιστικός, θέλει να παίζει πολεμικά παιχνίδια. Αυτό με βοήθησε να βγάλω το δικό μου ανταγωνιστικό κομμάτι και να εξοικειωθώ με τον άντρα.» (Μαριλένα, 43)

«Η προσωπική εξέλιξη περνά μέσα από τις σχέσεις με τους άντρες. Τους βλέπω ως συντρόφους, συνοδοιπόρους, έτερον ήμισυ. Ούτε καλύτεροι, ούτε χειρότεροι. Η σχέση με το άλλο φύλο γεννά ένα πεδίο με πολύ ενδιαφέρον. Δεν με ενοχλεί η διαφορετικότητα και η πιθανότητα σύγκρουσης. Αρσενικά και θηλυκά στοιχεία υπάρχουν σε όλους σε διάφορες ποσότητες. Το φύλο παίζει λιγότερη σημασία στη ζωή. Με ενδιαφέρει περισσότερο τι είδους άντρας ή γυναίκα είναι ο άλλος, τι είδους άνθρωπος. Δεν θεωρώ ότι το φύλο καθορίζει τη σχέση πια.(...) Βλέπω μια γενικότερη κίνηση προς το κομμάτι των σχέσεων. Οι κοινωνίες μας πέρασαν από τη μητριαρχία σε πατριαρχική κοινωνία όπου η κοινωνία δομήθηκε με κέντρο τον άντρα. Όμως τις τελευταίες δεκαετίες η γυναίκα άρχισε να βγαίνει έξω από το σπίτι. Η γυναίκα πέρασε σε μια εκδικητική φάση όπου μείωνε τον άντρα για να τον απομυθοποιήσει. Πιστεύω ότι πλέον βαδίζουμε προς μια φάση ισορροπίας. Και οι δύο είμαστε δυνατοί με διαφορετικούς τρόπους. Η δύναμη των γυναικών εκφράζεται εσωτερικά, ενώ των αντρών εξωτερικά. Δε χρειάζεται να πείσουμε τους άλλους ότι είμαστε δυνατές. Προσπαθούμε συνήθως να δηλώσουμε τη δύναμή τους μιμούμενες τους άντρες. Νομίζω ότι πλέον έχουμε περάσει σε μια φάση προσέγγισης του

ενός με το άλλο φύλο. Πλέον είμαστε σε μια φάση unisex. Περνάμε σε εποχή όπου το φύλο δε θα είναι τόσο σημαντικό. Αυτή η προσέγγιση σημαίνει ευελιξία, αντιστροφή των κοινωνικών ρόλων. Βλέπω τη διαφοροποίηση σε πιο εσωτερικό επίπεδο—π.χ. ο πατρικός ρόλος είναι κατά βάση ψυχικός ρόλος. Δε συνδέεται άμεσα με το φύλο, αλλά με ψυχικές ιδιότητες και ως εκ τούτου μπορεί να τον παίζει και γυναίκα. Πιστεύω ότι οι άνθρωποι έρχονται σε μεγαλύτερη επαφή μ' αυτά τα εσωτερικά στοιχεία και δεν περιορίζονται τόσο από κοινωνικούς ρόλους.» (Μαριλένα, 43)

Το διαφορετικό σε φέρνει λοιπόν αντιμέτωπο με τον ίδιο σου τον εαυτό. Μέσα στον καθρέφτη μπορεί να δει κανείς τόσο την ομοιότητα όσο και την συμπληρωματικότητα:

«μου προσφέρει και στην ταυτότητά μου, μου προσφέρει στο ποιος είμαι από που έρχομαι που πηγαίνω, μου δίνει μια σταθερότητα, μου δίνει έναν καθρέφτη μέσα από τον οποίο θα δω εμένα, όχι μόνο έναν καθρέφτη σε σχέση με το ποιος είμαι αλλά και με τις σκέψεις μου και τις ιδέες μου, και χρειάζομαι τον άλλο. (...) Μέσα από αυτές τις αλλαγές, εναλλαγές μέσα από αυτά τα ζευγάρια εμένα με βοήθησε και να γνωρίσω τον εαυτό μου σαν άντρα δίπλα σε μια - γιατί πάντα με έβαζε σε αντιπαράθεση με τη δική μου, πώς να το πούμε, με τις δικές μου συγκρούσεις κατά κάποιο τρόπο, και μου έδωσαν επίσης και ώθηση να προχωρήσω με την έννοια είτε σε σχέση με τις συζητήσεις που κάναμε, είτε σε σχέση με τις ιδέες, έτσι να προχωρήσω επαγγελματικά.» (Λεωνίδα, 47)

4. Θεμελιώδη χαρακτηριστικά και δυσκολίες της σχέσης του ζευγαριού

Οι στενές διαπροσωπικές σχέσεις γενικά και οι ερωτικές σχέσεις – σχέσεις ζευγαριού ειδικότερα, αφενός αποτελούν κεντρικό άξονα στη ζωή των ανθρώπων, αφετέρου δεν είναι εύκολες⁵⁰ ούτε δεδομένες, απαιτώντας «αφοσίωση» και «κόπο» για να διατηρηθούν και να είναι ικανοποιητικές.

⁵⁰ Υπάρχουν κάποιες αναφορές σε μία αρνητική εξέλιξη των σχέσεων: «παλιά ήταν αλλιώς», ενώ σήμερα απουσιάζουν κανόνες και κώδικες που να ορίζουν ποιος είναι τι και τι πρέπει να κάνει (ανδρικότητα, θηλυκότητα σε εμφάνιση και ρόλους) και να ρυθμίζουν τις σχέσεις.

«Θέμα αυτονόητο; Στη σχέση; (ψηθυριστά) Τίποτα δεν είναι αυτονόητο!»
(Μάρω, 45)

«Δηλαδή πέρα από τους γονείς μου και την αδερφή μου που ζούσαμε μαζί αλλά εντάζει αυτές οι σχέσεις επειδή είναι έτοιμες δεν χρειάζεται να καταβάλεις και κάνα κόπο, η σχέση η ερωτική, και η φιλική εντάζει, χρειάζεται πολύ μεγάλος κόπος για να την κατακτήσεις και να την κάνεις σημαντική. Έμαθα κυρίως αυτό. Το πως κατακτάς μια σχέση. Πώς την κάνεις σωστή και καλή και δυνατή. Αυτό δεν το ήξερα πριν από αυτό.» (Άρης, 25)

«Οι σχέσεις είναι πολύ περίεργες γι αυτό σου είπα θέλει υποχωρήσεις. Και ν' ακούς τι λέει και ο άλλος. Να' χεις ανοιχτά αυτιά. Έχει να κάνει και η ηλικία. Όσο μεγαλώνεις αποκτάς τέτοια ιδιοτροπία που δύσκολα κάνεις σχέση. Είναι και η ηλικία και αν δεν έχεις μάθει να συμβιώνεις με κάποιον είναι δύσκολα μετά ξαφνικά να το κάνεις. Και οι γυναίκες και οι άντρες ιδιότροποι.» (Μανόλης, 45)

«Η αλήθεια είναι ότι οι σχέσεις και ιδιαίτερα ανάμεσα στα δύο φύλα είναι μεγάλη ιστορία, είναι πολύ σημαντική, διαρκής, έχει μεγάλο ενδιαφέρον, έχει αγώνα, έχει κόπο κι αφοσίωση, θέλει στόχο, θέλει αφοσίωση, θέλει...αλλά νομίζω ότι είναι το πιο σημαντικό πράγμα στη ζωή μας.» (Θοδωρής, 46)

«...η σχέση η ερωτική και η φιλική εντάζει, χρειάζεται πολύ μεγάλος κόπος για να την κατακτήσεις και να την κάνεις σημαντική» (Άρης, 25)

Χαρακτηριστικά της σχέσης ζευγαριού, όπως εκφράζονται μέσα από το λόγο των υποκειμένων μας είναι:

- η αμοιβαιότητα,
- το μοίρασμα,
- η οικειότητα,
- ο χρόνος ζωής της σχέσης,
- ο χρόνος που οι σύντροφοι αφιερώνουν ο ένας στον άλλο και στη σχέση,
- η δέσμευση
- και μια συνεχής διαδικασία δούναι και λαβείν (για τη διατήρηση της αναγκαίας και επιθυμητής ισορροπίας).

«Βασικά συνεργασία είναι, νοιάζεται ο ένας για τον άλλο σε όλα τα θέματα, όταν υπάρχει βέβαια αρμονία στη σχέση. Να στηρίζεται ο ένας στον άλλο, να υ-

πάρχει εμπιστοσύνη. Και δεν μπορεί ο ένας να δίνει και να μην ξέρει να παίρνει ή να ζητάει μόνο και να μη θέλει να δώσει.» (Έλενα, 48 ετών)

«Μπορεί να είσαι με κάποιον μαζί απλώς και μόνο για τα τυπικά αλλά εγώ όταν λέω ζευγάρι εννοώ να είσαι μαζί ψυχή τε και σώματι.» (Γρηγόρης, 26 ετών)

«Το ζευγάρι το κάνει ο χρόνος. Με το χρόνο ανακαλύπτεις τον άλλο πιο βαθιά, πιο ουσιαστικά και μετά βλέπεις αν όντως μπορεί να είστε μαζί ή είναι κάτι της στιγμής. Τότε γίνεσαι ζευγάρι ουσιαστικό, αλλιώς είναι ερωτικό το ζευγάρι. Στο ζευγάρι το βασικό είναι να σέβομαι τον άλλο, τη δουλειά του, τα χόμπι του, τον τρόπο ζωής του. Να καταλαβαίνεις τον άλλον αν θέλει κάτι που του αρέσει.» (Ντίνος, 49)

«Πρώτα από όλα το ότι μοιράζομαι τα πάντα μαζί του. Από την πιο μικρή λεπτομέρεια μέχρι το πιο σημαντικό που μπορεί να σου συμβεί. [...] Θεωρώ όμως ότι ναι όταν πω ότι ο άνθρωπος αυτός που είναι δίπλα μου είμαι ζευγάρι με αυτόνε θεωρώ ότι μοιραζόμαστε τα πάντα. Δηλαδή ξέρω τα εσώψυχά του και ξέρει τα εσώψυχά μου. Θα τον βοηθήσω στις δύσκολες στιγμές του είτε με να το συζητήσω μαζί του είτε αν θέλεις με τη σιωπή μου και πιστεύω ότι θα κάνει το ίδιο και ο άλλος. Ή μάλλον να μην πω πιστεύω περιμένω να κάνει και ο άλλος το ίδιο. Άσχετα με το αν αυτό συμβαίνει ή όχι.» (Λίτσα, 36)

«Εγώ νομίζω ότι είναι η μικρότερη μονάδα ας πούμε δύο ανθρώπων, αυτό που έλεγε και λίγο η κοινωνιολογία που λέει ότι είναι δύο άτομα, είναι η μικροκοινωνιολογική, είναι ο μικρόκοσμος, είναι το μικρότερο κομμάτι που μπορεί η κοινωνιολογία να επέμβει. Δύο άτομα είναι ένα. Το ζευγάρι είναι η βάση των πραγμάτων για μένα. Είναι πολύ σημαντικό. Σημαίνει μου 'ρχεται τώρα αυτό που σου είπα προηγουμένως, σημαίνει γνώση, σημαίνει εμπειρία, σημαίνει επικοινωνία, σημαίνει... μπορεί να σημαίνει και μοναξιά, μπορεί να σημαίνει, πώς να το πούμε, το αντίθετο της μοναξιάς, συνεύρεση με τον άλλο. Νομίζω ότι είναι το σημαντικότερο που μπορεί να υπάρξει σε μια κοινωνία το ζευγάρι.» (Λεωνίδα, 48)

«Ότι είμαστε σαν ένα σώμα ας πούμε. Αυτό. Ότι είμαστε ένα και το αυτό. Ότι δεν κάνει κανένας τίποτε χωρίς να ενημερώσει τον άλλο. Ότι ό,τι νιώθει θα ήθελε να το νιώθει και ο άλλος αν είναι καλό. Αν είναι κακό θα ήθελε να τον προστατέψει απ' αυτό. Ότι τέλος πάντων κάνουμε πράγματα μαζί. Αυτό σημαίνει.» (Διονύσης, 38)

«Να είσαι με κάποιον, να επικοινωνείς, να περνάς καλά, να κάνεις σεξ αυτά. Να έχεις κάποιον δικό σου. Καλοί και οι φίλοι αλλά είναι αλλιώς. Σε καταλαβαίνει

καλύτερα. Είναι δικός σου άνθρωπος, δεσμεύεσαι περισσότερο. Έχεις κάποιον που του αρέσεις, σ' αγαπάει σε κάνει να αισθάνεσαι καλά.» (Γεράσιμος, 25 ετών)

Ο διαχωρισμός από άλλες σχέσεις πιο επιφανειακές, που τα πράγματα είναι «φλου» είναι εντελώς ξεκάθαρος:

«Πιστεύω ότι είναι ο άνθρωπος που μπορείς να του εμπιστευτείς πολλά πράγματα, είναι ο άνθρωπος που σε καταλαβαίνει, είναι ο άνθρωπος που θα μπορείς να του μιλήσεις και θα ξέρει... μάλλον θα σε κοιτάζει και θα ξέρει τι ήθελες να πεις, ε... είναι ο άνθρωπος που θα' ναι δίπλα σου κι όταν είσαι καλά κι όταν δεν είσαι καλά. Είναι ο άνθρωπος που δεν θα, δεν είναι δηλαδή μαζί σου μόνο για να βγαίνετε, να κάνετε χαβαλέ να πιείτε ένα ποτό κι εντάζει περνάμε καλά και είμαστε ωραία. Είναι ο άνθρωπος που πρέπει να περνάς μαζί του ώρες. Όχι πρέπει, είναι απαραίτητο να περνάς μαζί του ώρες για να μπορέσεις να τον γνωρίσεις και να σε γνωρίσει. Αυτό σημαίνει για μένα ζευγάρι. Ζευγάρι, ας πούμε δεν είναι η γκόμενά μου, ας πούμε. Αυτό δεν είναι ζευγάρι. Αυτό είναι η κοπέλα για να βγεις ένα σαββατόβραδο ξερωγώ ή οτιδήποτε και να πας να διασκεδάσεις. Αν θες να πεις ότι είμαι ζευγάρι για μένα είναι αυτά που σου λέω.» (Κυριάκος, 29)

«Όταν ήμουνα μόνος μου βαριόμουνα κιόλας. Εντάζει μπορεί να είχα κάποιες σχέσεις με κάποιες γυναίκες που μπορεί να βγαίναμε έτσι και τέλος πάντων, αλλά ήτανε φλου. Ήθελα κάτι άλλο κάτι πιο εσωτερικό κάτι πιο επικοινωνιακό...» (Λεωνίδα, 48)

Όλοι σχεδόν οι συμμετέχοντες αναφέρουν το ότι ο έρωτας (με την έννοια του ερωτικού πάθους) καταλαγιάζει μετά από κάποιο χρονικό διάστημα. Είναι τότε δυνατόν η σχέση να μεταλλαχθεί, να «ωριμάσει», να περάσει σε μια πιο νηφάλια φάση (όπου κυριαρχούν η αγάπη και άλλα τρυφερά συναισθήματα). Στην αρχή ο έρωτας χαρακτηρίζεται από την εξιδανίκευση (που βασίζεται στο ναρκισσισμό), ενώ περιλαμβάνει και την επιθετικότητα (που συνδέεται με τη ματαίωση). Η πιο τρυφερή αγάπη επιτρέπει μεγαλύτερη ανοχή για τις ατέλειες του αγαπημένου προσώπου και τη δημιουργία ενός συναισθηματικού δεσμού:

Όμως αυτή η διαδικασία, όπως φάνηκε από τη συστηματική ανάλυση του υλικού και αντανακλάται στα ενδεικτικά αποσπάσματα που ακολουθούν, περιλαμβάνει και μια μεγάλη αγωνία. Σαν να πρέπει να υποχωρήσει η φάση του ερωτικού πάθους για να φανεί η πραγματική ποιότητα της σχέσης. Συχνά, μάλιστα, υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες να

μην οδηγήσει σε κάτι πιο βαθύ. Διακρίνουμε μέσα στην αγωνία αυτή, την επιθυμία των συμμετεχόντων να δημιουργήσουν σχέσεις με λιγότερη μαγεία, ίσως, αλλά που θα προσφέρουν μεγαλύτερη ασφάλεια και ευκαιρίες για οικειότητα. Από την άλλη, ο κίνδυνος που ενυπάρχει σε μια σχέση όπου πλέον δεν υπάρχει η μαγεία του ερωτικού πάθους είναι η φθορά που πιθανώς θα οδηγήσει σε διάλυση της σχέσης.

«...ο τρελός έρωτας περνάει. Και νομίζω ότι περνάει και γρήγορα. Από κει και πέρα αν οι άνθρωποι έχουνε κοινά στοιχεία, ναι, υπάρχει αγάπη, υπάρχει τρυφερότητα και σαφώς καλλιεργούνε και τον ερωτισμό τους. Τώρα να μου πεις ποιος το κάνει αυτό!... Δεν ξέρω, κάποιιοι θα το κάνουνε, δεν μπορεί... Δηλαδή θεωρώ ότι περνάει τέτοιες φάσεις δηλαδή τελειώνει ο έρωτας και μετά πάμε σε μια κατάσταση πιο ισορροπημένη, η οποία, αν έχουν κέφι οι άνθρωποι ρε παιδί μου απέναντι σε αυτό που ζούνε μπορούν να το κάνουν πιο..., μπορούν να το κάνουν έτσι που να έχει ενδιαφέρον. Δηλαδή να έχει τη μέση και πάνω και κάτω.» (Δώρα, 45)

«Γιατί τους πρώτους 6 μήνες αυτό που μετράει είναι ο έρωτας είναι ο ενθουσιασμός, ακόμα γνωρίζεις τον άλλον, το βασικό στους πρώτους 6 μήνες είναι το σεξ, ας πούμε γιατί... είναι ότι γνωρίζεις τον άλλον σαν άνθρωπο σαν σώμα τα πάντα. Ενώ μετά από εκεί ξέρεις ότι μένει κάτι πιο βαθύ. Μετά το χρόνο. Ε, αυτό το ότι νοιάζεσαι τον άλλον νοιάζεσαι τον άλλον και τον θέλεις για αυτό που είναι και όχι για αυτόν που βγαίνεις ραντεβού στις αρχές. Οπότε αν περάσεις, που εγώ νομίζω αυτό το πράγμα δεν έχω περάσει στις σχέσεις, δηλαδή δεν μπορώ να περάσω, να κάνω αυτό το μεταβατικό στάδιο, αν περάσεις αυτό το στάδιο υγιώς, και πεις ότι τον θέλω τον άλλον έτσι όπως είναι και το να περνάμε καλά, άσχετα το αν είμαι φουλ ερωτευμένη αν τον αγαπάω και περνάω καλά, αν το δεχτείς αυτό, ε, τότε περνάει κυλάει η σχέση καλά.» (Κέλλυ, 26)

«Δηλαδή αυτό που λέμε έρωτας κρατάει συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Μπορεί να είναι δύο μήνες, ένας χρόνος δεν ξέρω πόσο. Μετά μπαίνει σε άλλη λογική το θέμα. Μετά αποφασίζεις τι κάνεις. Σε δένουν άλλα πράγματα. Την αγαπάς. Αλλά μπορεί να θες να ξαναζήσεις τον έρωτα, να κάνεις άλλα πράγματα. Αν έχει κάτι να σου πει σαν άνθρωπος μένεις.» (Γρηγόρης, 26)

«...όχι να'σαι ερωτευμένος, γιατί το ερωτευμένος είναι θέμα ημερών, έτους, και πάει λέγοντας...έχει ημερομηνία λήξης. Ο έρωτας είναι που φεύγει. Δεν τον αγαπάς τον άλλον (...) Η αγάπη έρχεται μέσα απ' τον καιρό, μέσα απ' το αύριο. Το βασικό αυτό είναι: μέσα απ' τον έρωτα να μείνει η αγάπη. Κι αν αγαπήσεις κάποιον χωρίς να τον έχεις ερωτευτεί είναι ακόμα καλύτερα γιατί τον έχεις αγαπήσει.

Έχει έρθει το πιο δυνατό. Εγώ θεωρώ την αγάπη πιο δυνατό απ' τον έρωτα. Αν και λένε ότι ο έρωτας είναι πιο δυνατός... ο έρωτας είναι τίποτα...ναι...και πιστεύω ότι η αγάπη είναι πράγμα που σε κάνει να ηρεμείς πιο εύκολα. Στη χαρά είμαστε όλοι μια χαρά. Στη δυσκολία είναι εκεί που δυναμώνει η σχέση. Μέσα από τις δυσκολίες δυναμώνει μια σχέση. (...) Όσες φορές έχω ερωτευτεί δεν έχω αγαπήσει. Με την Α δεν είμαι φουλ ερωτευμένος αλλά την αγαπάω πάρα πολύ. Όταν ξεφούσκωνε ο έρωτας, έφευγε. Μπορεί να μην ξεκινήσεις να αγαπήσεις κάποιον αλλά σου βγαίνει στην πορεία...είσαι μαζί του...δεν είσαι τρελά ερωτευμένος και δε βλέπεις τίποτα...βλέπεις πράγματα. Δεν ξέρω τώρα τι να σου πω. Την Α, την αγαπάω. Γιατί ο έρωτας ο τρελός δεν είναι αγάπη. Ερωτευμένος είναι αυτός που δεν αγαπάει. Είναι μονοκόμματο πράγμα...μονοκόμματα έρχεται, μονοκόμματα πέφτει...αυτή είναι η άποψή μου...βέβαια, μπορεί να αλλάζει κάποτε, αλλά τώρα αυτή έχω. Έτσι όπως τη βλέπω τώρα είναι σωστή γιατί έτσι μου βγαίνει.» (Μανόλης, 45)

Ορισμένες φορές, η ωρίμανση της σχέσης (ως προς τη φάση του ερωτικού πάθους) εμπεριέχει και την παράμετρο της *φιλίας* (ή τουλάχιστον έτσι εκφράζεται η αναγκαιότητα εμπλουτισμού της ερωτικής σχέσης με στοιχεία διανοητικά, πνευματικά κ.λ.π.):

«...επειδή είμαστε ας πούμε, παρά κάτι, παρά 2 μήνες, 4 χρόνια μαζί εντάξει έχει στηθεί μια σχέση... δεν μπορείς να είσαι με κάποιον 4 χρόνια χωρίς να υπάρχουν πάρα-παρά πολύ σημαντικά πράγματα που σου αρέσουν και της αρέσουν. Ναι προφανώς έχουμε ισχυρούς δεσμούς οι οποίοι επεκτείνονται και πέρα από την ερωτική σχέση γίνεσαι με τον άλλον σε μια τέτοια μακροχρόνια σχέση, γίνεσαι οπωσδήποτε φίλος γιατί αν δεν γίνεις φίλος η ερωτική, από ένα σημείο και μετά δεν σε κρατάει μαζί. Δηλαδή δεν υπάρχει νόημα, δηλαδή μπορείς να βρεις και αλλού καλές ερωτικές σχέσεις.» (Άρης, 25)

5. Δέσμευση, αποκλειστικότητα, εξάρτηση: τα γνωρίσματα της σχέσης του ζευγαριού

Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι η αποκάλυψη της βαθύτερης ψυχολογικής ανάγκης των ανθρώπων για *δέσμευση*, σε μια εποχή που τα ποσοτικά δεδομένα (κυρίως αναφορικά με την αύξηση των διαζυγίων) δείχνουν ότι οι σχέσεις είναι μάλλον εύθραυστες. Την

ίδια στιγμή που οι άνθρωποι σχεδόν ταυτίζουν τη δέσμευση με την αγάπη, λύουν με αρκετά μεγάλη ευκολία συγκριτικά με το άμεσο παρελθόν, δεσμούς που αισθάνονται πως δεν παρέχουν τη μέγιστη ικανοποίηση. Αυτό, λοιπόν, που φαίνεται να έχει αυξηθεί μέσα στα χρόνια, δεν είναι τόσο η ανάγκη για ανεξαρτησία (π.χ. σε αντιδιαστολή με την ασφάλεια που παρέχει ο συναισθηματικός δεσμός), όσο η διάθεση για πειραματισμό, σε μια αέναη προσπάθεια ανεύρεσης του «όλο και κάτι καλύτερου». Τα λόγια της Κέλλυς είναι ενδεικτικά:

«...κι έτσι με όποιον είμαι μαζί του, ας πούμε, κι αυτόν τώρα ενώ είμαι καλά περνάω καλά μ' αρέσει περισσότερο από τον προηγούμενο κλπ κλπ, είναι αυτό, ότι λέω ότι μπορεί ας πούμε κάποια στιγμή αν μείνω μαζί... αλλά από συμβατικούς λόγους να πω ότι κάποια στιγμή πρέπει να κάνω παιδιά... εγώ δεν είμαι άνθρωπος που θα πω ότι... μπορεί να έχω 3 κενά με αυτόν τον άνθρωπο, μπορεί να έχω 2 καλά, 3 αρνητικά. Δεν θα χωρίσω για αυτά τα 3 αρνητικά. Θα περιμένω, ίσως να βρω κάποιον άλλον και τότε να χωρίσω. Γιατί δεν μπορώ να μείνω μόνη μου... [αλλά] ... όταν έχεις αυτόν έχεις μόνο αυτόν, δεν έχεις κανέναν άλλον, ότι μοιράζεσαι πολλά πράγματα μαζί του, δηλαδή τον ζεις τον άλλον στην καθημερινότητα, καθότι αυτό ότι κοιμόμαστε μαζί τρώμε μαζί βγαίνουμε μαζί, σπάνια βγαίνει ο ένας χωριστά από τον άλλον. Συζητάμε πολλά πράγματα για κάτι που μας απασχολεί.» (Κέλλυ, 26)

Αυτή η ροπή, μας φέρνει στο νου τη «μεγιστοποίηση της ύπαρξης», όπως την ονομάζει ο Baudrillard (2000, σσ. 86-87) περιγράφοντας τη σύγχρονη καταναλωτική “*fun morality*” που επιτάσσει «...να εκμεταλλευτούμε στο έπακρο όλες τις δυνατότητες για να συγκλονιστούμε, να απολαύσουμε να ικανοποιηθούμε». Ωστόσο, όπως εξάλλου είναι αναμενόμενο, φαίνεται πως καθώς τα χρόνια περνούν, η ψευδαίσθηση της ανεύρεσης του τέλειου μικραίνει και η ανάγκη της ασφάλειας μέσα από τη δέσμευση γίνεται πιο επιτακτική. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετέχοντες είναι πιο έτοιμοι για προσωπικές παραχωρήσεις:

«Ζευγάρι πιστεύω είναι η δέσμευση. Σε ποιο βαθμό συνειδητά έχω επιλέξει να περιορίσω τα όρια του εαυτού μου προκειμένου να συνυπάρξω με κάποιον και να απολαμβάνω μια σχέση συντροφικότητας.» (Βάλια, 48)

«Δεσμεύομαι με αυτόν τον άνθρωπο. Δηλαδή αποφασίζω, έχω αποφασίσει ότι όταν έχω δεσμό με έναν άνθρωπο σημαίνει ότι υπάρχουν πράγματα που έχω δικά μου, που έχω αφήσει απ' έξω κι εκείνος έχει αφήσει απ' έξω, ή τέλος πά-

ντων... σημαίνει ότι έχω μπει σε μια συμφωνία να το πούμε έτσι, όχι συμφωνία με χαρτιά και τέτοια, ότι είμαστε μαζί. Ότι αντιμετωπίζουμε τα πράγματα μαζί. Αυτό δεν σημαίνει... ναι ότι αντιμετωπίζουμε τα πράγματα μαζί, ότι δεν είμαι μόνος μου και για να μην είμαι... εάν ήμουνα... κοίταξε να δεις. Στη ζωή μου έχω περάσει και μόνος μου και μαζί. Είναι μια διαφορετική κατάσταση το μόνος.» (Λεωνίδα, 47)

«Δεν ξενοκοιτάς. Εγώ το 'χω σαν κανόνα αυτό. Όταν είμαι μαζί σου είμαι μαζί σου επειδή σε γουστάρω. Αν γούσταρα δε θα κάναμε οι δυο μας και θα γύρναγα. Όταν λοιπόν αγαπάς κάποιον είσαι μαζί του επειδή τον αγαπάς. Τελείωσε. Το είπες ότι αυτή είναι ωραία γυναίκα δεν αλλάζει κάτι.» (Μανόλης, 45)

6. Οικειότητα και ρουτίνα: μια συνεχής διαπραγμάτευση

Το μοίρασμα της καθημερινότητας είναι άρρηκτα δεμένο με την έννοια της οικειότητας:

«Είναι απαραίτητο να νιώθεις συντροφικότητα, να ενδιαφέρεσαι για την καθημερινότητα του άλλου, να μοιράζεσαι εμπειρίες με το σύντροφό σου ώστε να μην αναγκάζεσαι να απευθύνεσαι σε άλλους. Να μοιράζεσαι και τις ευθύνες και όλα [...]η αγάπη μόνο δε φτάνει. Χρειάζονται κοινοί στόχοι, νοιάξιμο, μοίρασμα της καθημερινότητας, γέλιο, οικονομική σταθερότητα, συντροφικότητα και δημιουργικότητα για να είναι μια σχέση ευτυχισμένη και να διαρκέσει.» (Σόνια, 43)

«Κοίταξε το να μοιράζεσαι μαζί κάποια πράγματα αυτό είναι τελικά έτσι όπως το καταλαβαίνω εγώ το ζευγάρι. Ναι έχεις μια κοινή πορεία όταν αρχίσει και διαβρώνεται αυτό στην ουσία δεν υπάρχει πια το ζευγάρι (...) Δηλαδή τα ζευγάρια τελικά είναι αυτά τα οποία όταν επιστρέφουν έχουν τέλος πάντων αυτόν τον ελεύθερο χώρο για να επιτρέψουν στον άλλο να επικοινωνήσει μαζί τους και να λειτουργήσουν σαν ζευγάρι. Αυτό να μοιραστούνε κάποια πράγματα.» (Παναγιώτης, 43)

Ωστόσο, ενώ η καθημερινότητα την οποία μοιράζεται το ζευγάρι θεωρείται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την εμφάνιση μιας σχέσης, ταυτόχρονα αποτελεί και απειλή, καθώς μπορεί να οδηγήσει σε αποξένωση του ζευγαριού («συνήθεια», «ρουτίνα»):

«...αλλά όταν αρχίζει η καθημερινότητα όταν αρχίζουν οι τριβές...» (Θοδωρής, 46)

«Μια σχέση που έχεις δημιουργήσει μακρόχρονη, σου δημιουργεί συνήθειες. Και τα πράγματα που βλέπεις ότι είναι συμπάθειες, είναι αγάπες κι αυτά είναι συνήθειες. Είναι η συνήθεια που λειτουργεί γιατί έχεις μάθει να λειτουργείς έτσι. Ή θα περάσει καιρός ή δε θα το συνειδητοποιήσεις ποτέ ή κάτι πρέπει να γίνει για να το καταλάβεις...η γραμμή ανάμεσα στη συνήθεια και συντροφικότητα είναι πολύ λεπτή. Το λες για κάποιον που είναι πολλά χρόνια μαζί όχι 1-2 χρόνια, ή για κάποιον που είναι μεγάλος σε ηλικία. Μόνη της μπαίνει αυτή η γραμμή. Σε μια σχέση υπάρχει συνήθεια. Εξαρτάται κατά πόσο εσύ αφήνεις τη συνήθεια να μπει» (Μανόλης, 45)

«...λοιπόν κοίταξε να δεις να σου μιλήσω συγκεκριμένα για το γά... όχι μόνο για το γάμο μου αλλά και για την προηγούμενη σχέση, η οποία ήταν και μεγαλύτερη. Και στις 2 περιπτώσεις έφυγαν οι κοπέλες από εμένα και αυτό που ανακάλυψα συνειδητοποίησα εκ των υστέρων ήταν ότι είχα πάψει να είμαι αυτός που τέλος πάντων είχαν ερωτευτεί. Όταν κάναμε τη σχέση, γι' αυτό κι έφυγαν. Για πιο λόγο έγινε αυτό; Μέσα στην ασφάλεια μιας σχέσης με μια απλή λαϊκή παροιμία που λέει ο κόσμος έδεσε το γάιδαρό του, λοιπόν αφέθηκα. Δηλαδή αφέθηκα πώς, πώς σε χτυπάει καμιά φορά ο καλοκαιρινός ο μεσημεριανός ο ήλιος και απλώνεσαι χύμα, κάπως έτσι. (...) Κι όταν μπαίνω σε μια σχέση χωρίς να το καταλάβω κάτι την ροκανίζει λίγο-λίγο. Αυτό το κάτι λοιπόν είναι αυτό που διαπίστωσα και είδα, με αναδρομικό τρόπο προσπαθώντας να θυμηθώ, είναι αυτές οι εκφάνσεις αυτών των εγώ που λέμε. Ένα από αυτά τα εγώ είναι η αίσθηση της μιας κακά εννοούμενης ασφάλειας, όπου σε κάνει να σταματάς να ενδιαφέρεσαι για τον άλλο, σε βάζει, ένα άλλο πρόσωπο είναι το να σε βάλει σε μια ρουτίνα, το να πάψεις πραγματικά να ενδιαφέρεσαι όπως ενδιαφερόσουν στην αρχή να μοιράζεσαι πράγματα, πάρα πολύ σημαντικά κομμάτια είναι ο φόβος, δηλαδή ας πούμε μπορεί να κάνεις κάποια λάθη και μετά φοβάσαι να τα μοιραστείς με τον άλλον και αρχίζεις και κρύβεσαι και μπαίνουνε ψέματα κάπως έτσι. Άλλος το κάνει σε μεγαλύτερο βαθμό άλλος σε μικρότερο.» (Παναγιώτης, 43)

Ιδιαίτερος οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετέχοντες, όπως δείχνουν και τα παραπάνω ενδεικτικά αποσπάσματα, φαίνεται να ζουν στην πράξη, ότι ο Giddens (ό.π.) περιγράφει ως μεταμόρφωση της οικειότητας στο πλαίσιο του αναστοχαστικού σχεδίου του

εαυτού. Η σχέση διατηρεί τη λειτουργικότητά της εφόσον δεν αντιμετωπίζεται ως δεδομένη και αποτελεί αντικείμενο διαρκούς αναστοχασμού και επαναπροσδιορισμού, ώστε να επιβεβαιώνεται η συνέχιση της συναισθηματικής επένδυσης και να διατηρείται η ισορροπία. Στη διαδικασία αυτή, το *άνοιγμα του εαυτού* είναι καθοριστικό:

«...αν δεν ανοιχτείς έχεις χάσει και το παιχνίδι, δηλαδή θα χωρίσεις... πρέπει να ανοιχτείς (...) να συζητάς για παράδειγμα για το οτιδήποτε αλλά να συζητάς και για την ίδια τη σχέση γενικά και ειδικά, ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Δηλαδή δεν μπορώ να με φανταστώ να μη συζητάω για τη σχέση μου τουλάχιστον μια φορά στους 2 μήνες παράδειγμα.» (Άρης, 25)

«Πιστεύω στο χρόνο με την έννοια της εξέλιξης της σχέσης. Ο χρόνος λειτουργεί προς όφελος της σχέσης φτάνει βέβαια αυτή να δουλεύεται και να καλλιεργείται, αλλιώς καταντάει ρουτίνα και συνήθεια...οι σχέσεις εξελίσσονται με την προσπάθεια και των δυο, όχι του ενός» (Μαριάνθη, 37)

Κάποιοι θεωρούν ότι για να διατηρηθεί ζωντανή η σχέση χρειάζεται έκπληξη ώστε να αναταράσσονται τα λιμνάζοντα ύδατα, ενώ άλλοι μιλούν για συνειδητή προσπάθεια ανανέωσης και αλλαγής:

«Οι σχέσεις αλλάζουν γιατί χάνεται το μυστήριο. Δεν έχεις κάτι να περιμένεις. Για να διατηρηθεί ζωντανή η σχέση πρέπει να εκπλήσσει και να ξαφνιάζει ο ένας τον άλλο.» (Αναστασία, 34)

«Όσο περνάν τα χρόνια βαραίνει περισσότερο η καθημερινότητα, αλλά προσπαθούμε να την αφήνουμε έξω. Τον πρώτο καιρό ο ενθουσιασμός καλύπτει την καθημερινότητα. Για να διατηρηθεί μια σχέση χρειάζεται να υπάρχει το στοιχείο της έκπληξης. (π.χ. πάμε ταξίδι).» (Γιάννης, 49)

«Μες στη σχέση. Εμφανισιακά. Μια αλλαγή, βρε παιδί μου. Στον τρόπο που ντύνεσαι. Εγώ παίρνω παράδειγμα απ' τον εαυτό μου. Μια αλλαγή βρε παιδί μου. Αλλάζω τα μαλλιά μια έτσι μια έτσι. Σε κάνει να φαίνεσαι διαφορετικό πρόσωπο. Και ο άλλος να σε βλέπει πιο φρέσκο. Ή να σε βλέπει αζύριστο όπως καλή ώρα είμαι εγώ σήμερα. Σου χαλάει και τη διάθεση. Είναι και το άλλο, τι γυρεύεις. Εμένα πάντως μου φτιάχνει τη διάθεση. Δηλαδή όταν ο άλλος μυρίζει ωραία σε προδιαθέτει ευχάριστα. Η συνήθεια πάντα υπάρχει, προσπαθείς να ανανεώσεις τη σχέση.» (Μανόλης, 45)

«...ανανέωση. Ε...εντάζει εμένα η άποψη μου είναι ότι οι δύο σύντροφοι θα πρέπει να δοκιμάζουν καινούρια πράγματα και να μη φτάνουν και να μην ξεπερνά-

νε τα όρια του θέλω του καθενός και του μέχρι εκεί είμαι. Δηλαδή εγώ δεν μπορώ να ζητήσω κάτι απ' την κοπέλα μου που ξέρω σίγουρα ότι η κοπέλα μου δε θέλει να το κάνει. Εντάξει αυτό δεν είναι ανανέωση, είναι καταπίεση.» (Κυριάκος, 29)

7. Επικοινωνία ή όταν «...τα ραδιοκύματα έχουν την ίδια συχνότητα...»

Η επικοινωνία, όπως προαναφέρθηκε, είναι μείζονος σημασίας για τη σχέση του ζευγαριού. Τα ζητήματα τα οποία διαπραγματεύονται οι δύο πλευρές αφορούν την καθημερινή τους ζωή αλλά και βαθύτερες πλευρές της σχέσης τους και μεταλλάσσονται καθώς εξελίσσεται η σχέση. Η επικοινωνία είναι το ιδεώδες, έστω κι αν δεν οδηγεί πάντα στην επίλυση των προβλημάτων ή δεν είναι εφικτή⁵¹.

«Συζητάω τα πάντα με τον άνθρωπο που είμαι εκτός από αυτά που μπορεί να τον πληγώσουν πολύ. Θέλω να πω δηλαδή ότι... Το ιδανικό μου θα ήταν να συζητάω τα πάντα. Το ιδανικό μου θα ήταν να συζητάω τα πάντα πλην όμως δεν μπορώ να συζητάω τα πάντα, υπάρχουν μία σειρά από πράγματα τα οποία ... (αναστεναγμός)... μερικές φορές θα μπορούσαν να είναι εξαιρετικά ασήμαντα, αλλά θα μπορούσαν να κάνουν πολύ μεγάλη ζημιά στον άλλο. Δηλαδή θέλω να πω ρε παιδί μου ότι εγώ αυτή τη στιγμή στη ζωή μου, ε, θεωρητικά συζητάω τα πάντα με τον άνθρωπο που βρίσκομαι μαζί του. Σε μία κρίση που συνέβη μεταξύ μας και η οποία ουσιαστικά ταλάντευσε αυτή τη σχέση πάρα πολύ σοβαρά, η απόλυτη αλήθεια θα μπορούσε να είναι και η απόλυτη καταστροφή. Σε αυτή την περίπτωση λοιπόν, αυτό το κομμάτι και το κομμάτι του πώς εγώ θα έκανα το recovery μου απ' αυτό, την επαναφορά μου απ' αυτό που μου είχε συμβεί, δεν το συζήτησα. Και δεν το συζήτησα για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί θεώρησα ότι δεν θα μπορούσε να με βοηθήσει σε καμία περίπτωση ο άλλος, ιδίως αφού στο συγκεκριμένο ζήτημα έχει αυτό που ονομάζουμε δευτερογενές προσωπικό όφελος.» (Παναγιώτης, 38)

«Δε θα συζητήσω κάτι που είναι καθαρά επαγγελματικό, δικό μου γιατί δεν έχει κανένα νόημα να στενοχωρήσω τη σύντροφό μου. Δεν έχει κανένα νόημα, θα το έχω ξεπεράσει κι εγώ. Αν όμως δεν το έχω ξεπεράσει και μπορεί να με βοηθήσει η σχέση μου, θα το συζητήσω.» (Ντίνος, 49)

⁵¹ Υπάρχουν φυσικά περιπτώσεις που ορισμένα θέματα δεν συζητώνται, είτε διότι κάτι τέτοιο δεν θα ήταν χρήσιμο, είτε διότι θα ήταν επιζήμιο ή και γιατί ίσως τα υποκείμενα δεν το αντέχουν συναισθηματικά.

«Συζητάμε σχεδόν τα πάντα μαζί. Βέβαια πάντα υπάρχουν και τα κρυφά τα οποία τα κρύβουμε καμιά φορά κι απ' τον εαυτό μας.» (Διονύσης, 38)

Βασική προϋπόθεση για το άνοιγμα αποτελεί η εμπιστοσύνη:

«Ναι, αν είναι κάτι θα το πω, αν έχω πρόβλημα με ένα φίλο μου ή κάτι με την οικογένεια...ναι όλα, από τη στιγμή που είμαι με κάποια και υπάρχει εμπιστοσύνη, ξέρω ότι μπορώ να μιλήσω για όλα, δεν υπάρχουν κάποια ταμπού θέματα. Μόνο αν υπάρχει τρίτο άτομο μπορεί να μην το συζητήσω γιατί είναι πολύ δύσκολο να το κάνεις.» (Γεράσιμος, 25)

Ωστόσο, όπως θα ήταν αναμενόμενο, πάντα σ' ένα κράμα ιδανικότητας και λειτουργικότητας, αμυντικό αλλά και προσγειωμένο, ο άλλος μάλλον δε μοιράζεται τα πάντα:

«Είμαι απόλυτα βέβαιος ότι δεν συζητάει τα πάντα μαζί μου. Ε... είμαι απόλυτα βέβαιος βέβαια ότι ίσως να έχει πρόθεση να συζητήσει περισσότερα, δηλαδή ε, νομίζω ότι... ότι σε μερικές περιπτώσεις αυτό που συμβαίνει είναι ότι... ε... Σε πολλές περιπτώσεις έχω αισθανθεί ότι με προστατεύει από πράγματα» (Παναγιώτης, 38)

«Τώρα, όπως κι εγώ κρατάω πράγματα για μένα, πιθανώς κι εκείνος να κρατάει» (Ελεάννα, 51)

Η ύπαρξη κοινών ενδιαφερόντων, «κοινού επιπέδου», κοινού τρόπου σκέπτεσθαι, προφανώς διευκολύνουν την επικοινωνία, η οποία εξορισμού εδράζεται σε κοινές σημασίες και νοήματα. Αυτή η απαραίτητη για την επικοινωνία επικάλυψη του Εαυτού και του Άλλου, αναδεικνύεται στον τρόπο με τον οποίο ο Λεωνίδας εναλλάσσει το «εγώ» με τις «σχέσεις του»:

«Δεν είναι τυχαίο που, ας πούμε, βλέπω ότι στη ζωή μου εγώ, οι σχέσεις μου, ήτανε με όλες τις κοπέλες που είχανε σχέση με τις κοινωνικές επιστήμες... δηλαδή ο χώρος που κινήθηκα εγώ μέσα σε αυτό το χώρο έβρισκα και τις γυναίκες που είχα. Άρα είχαμε κάποιο κοινό. Να, και σήμερα με τη γυναίκα που είμαι, είναι ψυχολόγος. Θα φέρω εγώ ένα βιβλίο θα φέρει εκείνη ένα βιβλίο. Αυτό είναι κάτι κοινό το οποίο μας βοηθάει και στη σχέση μας.» (Λεωνίδας, 47)

Τα κοινά σημεία επιτρέπουν μια επικοινωνία άμεση, «χωρίς πολλές κουβέντες», πράγμα που παραπέμπει σε μεγαλύτερη ψυχική επαφή και επικοινωνία χωρίς τριβές:

«Δεν είναι ανάγκη, να μην χρειάζεται να μιλάς πολύ τέλος πάντων. Αυτό δεν είναι ένα πράγμα το οποίο ...έρχεται έτσι, έτσι; Κατακτιέται κιόλας θέλει δουλειά για να γίνει, για να μπορέσει να γίνει και μέσα απ' τη δουλειά πρέπει να υπάρχουν αντίστοιχες διαθέσεις απέναντι στα πράγματα.» (Δώρα, 45)

«Πρέπει να έχουν και κοινά, για μένα το βασικό είναι να έχεις τον ίδιο τρόπο σκέψης σε βασικά πράγματα, ίδια ενδιαφέροντα, ακόμα και το πού βγαίνει ο άλλος μετράει. Να ταιριάζουν, να επικοινωνούν και χωρίς πολλές κουβέντες. Θέλω να μου ταιριάζει ο άλλος γενικότερα. Είναι βασικό να μπορείς να βγαίνεις και να κάνεις πράγματα με τον άλλο.» (Γρηγόρης, 26)

«...κοινό επίπεδο, εγώ! [γέλιο] όλα τα έχω αναγάγει εκεί πέρα στις ανθρώπινες σχέσεις. Είναι εκεί πέρα που τα δύο ραδιοκύματα έχουν την ίδια [γέλιο] συχνότητα. Επομένως υπάρχει ταυτοσημία. Οπότε αυτό αμέσως-αμέσως επικοινωνιακά είσαι πολύ μπροστά, μειώνεται πάρα πολύ ο ανταγωνισμός δεν υπάρχει θέμα ανώτερος κατώτερος, και για μένα αποτελεί βασική προϋπόθεση για να χτιστεί από κει και πέρα κάτι παραπάνω.» (Γιάννης, 34)

Και όπως ήδη αναφέραμε οι ομοιότητες μπορεί να «χτιστούν», να δημιουργηθούν μέσα από την επαφή:

«Το θέμα είναι να μπορείς να συζητήσεις και να αποκτήσεις κοινά πράγματα. Όπως για παράδειγμα να μου αρέσει εμένα το σινεμά και να της αρέσει κι εκείνης, όπως να της αρέσουν τα ταξίδια, παράδειγμα. Πολλά πράγματα. Δεν είναι απαραίτητο να βγεις έξω και να της πεις για πες μου τι σε ενδιαφέρει και να αρχίσεις κι εσύ να λες "α, ωραία, έχουμε 7 στα 10 κοινά ωραία είμαστε, ταιριάζουμε". Αυτό είναι στην πορεία.» (Κυριάκος, 29)

8. Διαφυλικές διαφορές στην έκφραση των συναισθημάτων και της οικειότητας

Στα παραπάνω αποσπάσματα διακρίνεται μια έντονη διάθεση επικοινωνίας, μοιράσματος και οικειότητας τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες. Αντίθετα με την επικρατούσα, όχι μόνον στη λαϊκή κουλτούρα, αλλά και σε πολλά ακαδημαϊκά κείμενα,

διαδεδομένη ιδέα, οι άνδρες παρουσιάζονται, εδώ, μέσα από τα θραύσματα του λόγου τους, αν όχι έτοιμοι, τουλάχιστο διαθέσιμοι να έχουν ίση συμμετοχή στην επικοινωνία και στη διαπραγμάτευση της σχέσης. Από την άλλη, διαφαίνεται η αντίληψη ότι οι γυναίκες είναι ίσως περισσότερο συναισθηματικές και επικοινωνιακές. Πάντως, οι διαφορικές διαφορές που αναδύονται από την ανάλυση του υλικού δεν αφορούν τόσο το ζητούμενο από μια σχέση ούτε τους τρόπους με τους οποίους βιώνεται η σχέση, που μοιάζουν λίγο-πολύ κοινά και για τα δύο φύλα. Οι διαφορές αφορούν κυρίως τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται τόσο το ζητούμενο όσο και η βίωση της σχέσης.

Οι άνδρες:

- είναι πιο διστακτικοί στην αρχική συναισθηματική επένδυση της σχέσης:
«...δηλαδή νομίζω ότι συνήθως οι άνδρες ξεκινάνε μια σχέση λέγοντας μ' αρέσει αυτή η γκόμενα χωρίς να ξέρουνε πού θέλουνε να πάνε μετά το κρεβάτι. Έχω την εντύπωση ότι οι γυναίκες δεν ξεκινάνε πάντα έτσι, ξεκινάνε πού θέλω να πάω μετά το κρεβάτι, μερικές φορές και πάνω σ' αυτό στήνουν την έλξη τους για κάποιο πρόσωπο» (Παναγιώτης, 38)

- και δεν μιλούν πολύ (δείχνουν όμως πράγματα με τη συμπεριφορά τους...):
«Όχι ήξερα, μου έλεγε πράγματα για τον εαυτό του, δεν έλεγε ότι αφορούσε εμάς τους 2. Κατάλαβες; Δηλαδή αν τον πείραζε κάτι από μένα δεν θα μου το 'λέγε. Θα μου το έδειχνε. Και ενδεχομένως πιστεύω επειδή ήταν πολύ βλακεία αυτό που μπορεί να τον πείραζε για αυτό και δεν το έλεγε. Με τι επιχειρήματα θα το έλεγε;» (Σταυρούλα, 29)

«Τα συναισθήματα δεν χρειάζεται να εκφράζονται. Το εκφράζω με τη συμπεριφορά. Τα βιώνω και τα εκφράζω. Αν τα αποκωδικοποιήσει ο άλλος, καλώς. Εγώ θυμώνω και ξεθυμώνω εύκολα (...) Μετά το συζητάω αλλά την προσέγγιση για τη συζήτηση την κάνει σχεδόν πάντα η γυναίκα μου.» (Γιάννης, 49)

«...εκείνος δε μου έδειχνε ποτέ τα συναισθήματά του ενώ εγώ αντιθέτως ήμουν αυτή που του έλεγα... νομίζω κι αυτό είναι θέμα φύλου. Δηλαδή είναι διότι κι οι άνδρες εκφράζονται έτσι κι αλλιώς λιγότερο...» (Κέλλυ, 26)

«Ναι, του έχω μιλήσει. Αλλά δεν έχει σταθεί καθόλου. Δηλαδή σαν να μην τα άκουσε. ...έχει δυσκολία κι αυτός κι εγώ να εκμεταλλευτούμε ένα μισάωρο που είμαστε μαζί για να έχουμε μια προσωπική επικοινωνία» (Βάλια, 48)

«Η γυναίκα είναι πιο συναισθηματική και πιο ώριμη. Όσο χρονών και να είσαι ένας άνδρας δεν μπορείς να πεις ότι είναι πολύ ώριμος. Και η γυναίκα το συ-

ζητά πολύ, ο άλλος μπορεί να πει το είπαμε αυτό τελείωσε αλλά εγώ να πιστεύω ότι αν το συζητήσω στην πορεία της συζήτησης θα βγει κάτι. Αλλά γενικά πιστεύω ότι με καταλαβαίνει και λόγω αγάπης.» (Έλενα, 48)

▪ αν και κάποιοι παραδέχονται ότι η δυσκολία βρίσκεται όχι στην έκφραση συναισθημάτων γενικά, αλλά στην έκφραση των αρνητικών συναισθημάτων:

«Νομίζω ότι οι άντρες εκφράζονται πολύ πιο εύκολα αλλά οι γυναίκες όταν το λένε το εννοούν κιόλας...στα αρνητικά οι άντρες δεν εκφράζονται τόσο πολύ. Γιατί φοβούνται την ανταπάντηση, φοβούνται πιο πολύ την απόρριψη. (Άρης, 25)

«...τα αρνητικά ίσως τους βάζω, τα ντύνω λίγο. Γιατί βασικά δεν θα ήθελα να περάσω... όταν έχεις μια άποψη δεν σημαίνει ότι είναι και αληθής. Νομίζω θέτεις τόσο ξεκάθαρα στον άλλο και δεν είσαι σίγουρος ότι είναι αλήθεια, ίσως είσαι άδικος. Τα θετικά είναι καλό να τα λες, άσχετα άμα ... δεν είσαι σίγουρος άμα είναι αλήθεια. Ή στην ουσία για τίποτα δεν είσαι σίγουρος άμα είναι αλήθεια στη ζωή μας. Από φιλοσοφικής άποψης τουλάχιστον. Επομένως τα αρνητικά καλό είναι να τα περιβάλλεις έτσι με ένα μανδύα πιο φιλοσοφικό... Και να τα θέτεις στον άλλον. Όχι ότι ο άλλος θα παρεξηγηθεί γιατί ούτε κι εγώ θα παρεξηγιόμουν. Αλλά ... δεν ξέρω έχω ίσως μια τάση να είμαι διπλωμάτης πολλές φορές που είναι κακό βέβαια. Το ξέρω [γέλια]» (Γιάννης, 34)

Οι γυναίκες:

▪ θέλουν «λόγια» και «προσδιορίζονται» πολύ περισσότερο από τη σχέση: «ένας άνδρας...(ζητά) ομορφιά, αγάπη, κατανόηση, όχι γκρίνιες, συζήτηση, κοινά ενδιαφέροντα ως ένα βαθμό. Οι γυναίκες ίσως ζητάνε περισσότερο την αγάπη...να φαίνεται πολύ όμως. Εγώ δεν έχω ανάγκη να μου το δείχνει συνέχεια, οι γυναίκες θέλουν να βλέπουν καθημερινά ότι ο άλλος τις αγαπάει. Να δείχνει τα συναισθήματά του. Εγώ δε θεωρώ ότι πρέπει να γίνεται συνέχεια. Έχουν μια εικόνα για την αγάπη πιο ρομαντική. Τώρα τι σημαίνει ποιος αγαπάει πιο πολύ... μπορεί εγώ να μη λέω πολλά πράγματα αλλά στην ουσία να είμαι πιο ερωτευμένος. Και πολύ συχνά μπορεί να μπει σε μια διαδικασία ότι είναι ερωτευμένη με κάποιον, επειδή της αρέσει απλώς να είναι ερωτευμένη. Να έχει μια σχέση. Οι περισσότερες γυναίκες δεν μπορούν εύκολα να είναι μόνες τους. Να έχουν κάποιον που τις αγαπάει. Ο άντρας δεν είναι έτσι. Μπορεί να μείνει και μόνος του. Οι γυναίκες προσδιορίζονται πολύ περισσότερο από τη σχέση απ' ό,τι ο άντρας. Η εικόνα για τον εαυτό τους. Έχουν και την ανάγκη να αρέσουν. Ίσως είναι περισσότερο ανα-

σφαλείς. Και είναι περισσότερο προσαρμόσιμες στις αλλαγές. Δηλαδή αν κάποιος άντρας έχει αγαπήσει πολύ και μια γυναίκα έχει ζήσει το ίδιο, η γυναίκα θα προχωρήσει πολύ πιο γρήγορα στη ζωή της απ' ό,τι ο άντρας. Ίσως είναι και πιο σκληρές τελικά.» (Γρηγόρης, 26)

▪ αλλά, κατέχουν καλύτερα την τέχνη της τρυφερής και άμεσης διαπροσωπικής επικοινωνίας (εκμεταλλευόμενες ίσως και την εξάσκηση που υποθέτουμε ότι είχαν σε αυτόν τον τομέα):

«είναι και πιο...ε...πιο αληθινές σ' αυτό που θέλουν να σου πουν. Δηλαδή, ένας άντρας θα προσπαθούσε να πει σε μια κοπέλα ότι του αρέσει και ότι θέλει να γίνει κάτι βρίσκοντας χίλιους δυο τρόπους ξερωγω το οποίο δεν έχει καμία σχέση με αυτό που θέλει να πει. Αν μια κοπέλα της αρέσεις, το λέει πιο κατανοητά. Δηλαδή μπορεί να το καταλάβεις πιο εύκολα ότι αυτή η κοπέλα ενδιαφέρεται για σένα.» (Κυριάκος, 29)

Επίσης, και πάλι σε αντίθεση με τον κοινό νου και με την άποψη ότι κανείς δεν γνωρίζει τη γίνεται στο «μυαλό» του άλλου φύλου, τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες της έρευνάς μας έδειξαν μέσα από το λόγο τους πως όχι απλώς προσπαθούν να κατανοήσουν, αλλά και σε μεγάλο βαθμό υποθέτουν με αρκετή ακρίβεια τις ανάγκες του άλλου φύλου. Λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα αναφορικά με τις ετερόφυλες φιλικές σχέσεις, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η «εξέλιξη» αυτή στην κατανόηση των αναγκών του άλλου φύλου, οφείλεται εν μέρει και στην ανάπτυξης της συχνότητας και της ποιότητας της ετερόφυλης φιλικής συνάφειας. Μέσα από τη *φιλία*, το κάθε φύλο γνωρίζει το «αντίθετό» του, χωρίς τα πάθη και τις ματαιώσεις που είναι εγγενή στον έρωτα.

9. Σεξουαλικότητα, γονεϊκότητα, γάμος και διατήρηση της ατομικότητας μέσα στη σχέση

Η διαμόρφωση του «εμείς» της σχέσης μπορεί να εκληφθεί ως απειλή για την ατομικότητα του κάθε συντρόφου. Η αυτονομία (ανεξαρτησία και ελευθερία) δεν φαίνεται να έρχονται σε σύγκρουση με την ανάγκη να είναι κανείς σε μια σχέση (αντίθετα μάλιστα, φαίνεται να βοηθούν τη σχέση):

«Μέσα στο γάμο αισθάνομαι ελεύθερη πολύ, δε με πνίγει ο γάμος, δεν υπάρχουν πολλές τέτοιες σχέσεις. Έτσι εννοώ το γάμο εγώ, να μην είσαι παντρεμένος,

με την έννοια της δέσμευσης, να έχει ο καθένας την ελευθερία του. Δεν είμαι κτήμα κανενός, μόνο του εαυτού μου» (Έλενα, 48)

«ο καθένας έχει τη διαφορετικότητά του αλλά καταφέρνουμε, δηλαδή μέσα από αυτή τη σχέση με τις γυναίκες, κατάφερα να λέω ποιος είμαι εγώ μέσα στο ζευγάρι, πώς είμαι εγώ πώς είναι το ζευγάρι, και πώς είναι... μπορώ εγώ να μην καταπιέζω κι αυτή να μην καταπιέζει με την έννοια της ελευθερίας και της αυτονομίας μέσα σε ένα ζευγάρι, και πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε μια σχέση εμπιστοσύνης ούτως ώστε αυτή η αυτονομία να μπορεί να λειτουργήσει» (Λεωνίδα, 48)

«Δύο άνθρωποι που είναι μαζί θα πρέπει να έχουν τις ίδιες αξίες. Είναι και να μπορεί να αποδέχεται τη διαφορετικότητα του άλλου χωρίς να τη χρεώνεται ούτε να προσπαθεί να την αλλάξει. Μπορεί ο καθένας να λειτουργεί διαφορετικά απ' ό,τι ο άλλος.» (Ελεάννα, 51)

«Συνήθως μέχρι στιγμής το αισθανόμουν ότι .. εντάξει είμαστε μαζί, σου δίνω πολλά μου δίνεις πολλά σ' όλα τα επίπεδα αλλά παρόλα αυτά είμαστε διαφορετικοί άνθρωποι. Δηλαδή δεν έχω αισθανθεί ποτέ ότι γίνομαι ένα με τον άλλον. Το πράγμα αυτό που είναι το ουτοπικό. Ίσως να μην είναι πολύ.. ίσως να είναι πραγματικά ουτοπικό και να είναι ποτέ στη ζωή και να μην συμβαίνει σε κανενός τη ζωή. Δεν το γνωρίζω αυτό. Απλά μ' αρέσει να το έχω σαν ιδανικό. Επομένως μέχρι στιγμής ήτανε δυάδα με μια κοινή ένδυση. Με ένα ρούχο κοινό. Αλλά από μέσα ήταν δυάδα σίγουρα. Εννοώ ότι σίγουρα αισθανόμουν μέρος ενός (.) κομματιού έστω και αν ήτανε.. αρραγές αλλά αισθανόμουνά πάλι και ως μονάδα ταυτόχρονα. (.) πάλι έχει να κάνει με το εγώ. Πάλι. Ότι η ιδανική σχέση είναι 2 μηδενικά εγώ. Όταν έχεις καλή σχέση έχεις δυο εγώ τα οποία είναι σε πολύ χαμηλά. Εγώ ακόμα δεν έχω την εμπειρία των μηδενικών εγώ, κι αυτό είναι αυτό που αποκαλώ εγώ ιδανική ρομαντική, ξέρεις περίπτωση. Αλλά ναι νομίζω ότι σε κάποιες περιπτώσεις έφτασα κοντά στο πολύ χαμηλό.» (Γιάννης, 34)

Το ζήτημα της σεξουαλικότητας δεν αναφέρθηκε εύκολα ή αυθόρμητα από τους συμμετέχοντες στην έρευνά μας. Ανεξαρτήτως του αν ήταν αμηχανία, ευπρέπεια ή και τα δυο, χρειαζόταν ιδιαίτερη παρακίνηση για να περάσει η συζήτηση στο θέμα της σεξουαλικής ζωής.

Γενικά το σεξουαλικό στοιχείο αναδύεται ως μια σημαντική διάσταση της σχέσης του ζευγαριού. Η σεξουαλικότητα διαφοροποιεί τη σχέση από άλλες (π.χ. τη «φιλική» ή

την «αδελφική») και, «όταν δεν πάει καλά», δημιουργούνται κάθε είδους προβλήματα στα άτομα και εντάσεις στο ζευγάρι:

«...αλλά αν δεν υπήρχε αυτό δε θα υπήρχε και αξία ας πούμε. Θα ήταν ένας πάρα πολύ καλός φίλος και όχι ο σύντροφός σου, ας πούμε. Ναι και γενικά πιστεύω ότι το σεξ παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη σχέση, το να ταιριάζεις σ' αυτόν τον τομέα με αυτόν τον άνθρωπο ας πούμε. Ε...εντάξει, ασχέτως αν περνάς φάσεις που δε θες ή δεν ξερωγώ τι, αλλά εντάξει σα γενικό θα πρέπει να 'ναι και να 'ναι δυνατό, όπως η αγάπη μόνη της δεν κρατάει έτσι και το σεξ. Αλλά όλο μαζί κάτι κάνει.» (Δάφνη, 25)

«Μπορεί, ξέρω γω, ξέρεις... όταν βρίσκεσαι σεξουαλικά με τον άλλο να περνάει καλά και να περνάς καλά. Ένας απ' τους δύο να σταματήσει να περνάει καλά σταματάν όλα! Κοίτα, το σεξουαλικό είναι μεγάλο κομμάτι σε μια σχέση. Δηλαδή για να κρατήσει μια σχέση πρέπει να υπάρχει και η σωστή σεξουαλική ζωή και δραστηριότητα. Αν δεν υπάρχει, μετά γίνεται φιλική η σχέση, πώς να στο πω; Υπάρχουν κάποια πράγματα που διαχωρίζουν τη σχέση από φιλική σε ερωτική σε οτιδήποτε. Αν σταματήσει να ηγείται το σεξουαλικό η σχέση αδυνατίζει. Θέλεις δε θέλεις να το πιστέψεις, θέλεις δε θέλεις να το δεις.» (Κυριάκος, 29)

«ε, αφού δεν κάναμε έρωτα πια, τι ήμαστε;η σχέση είχε γίνει αδελφοποιός, είμαστε πλέον αδέρφια... Και ξέρεις αυτό δημιουργεί εντάσεις. Να είναι άσχημη η κατάσταση, για μένα εντάξει; Γιατί υπάρχουν πολλά ζευγάρια, δυστυχώς, που βλέπω γύρω μου τα οποία δεν έχουν ερωτικές σχέσεις μεταξύ τους πια. Αλλά για μένα δεν μπορούσα να το αντέξω. Και σου λέω αντέδρασε κι ο οργανισμός μου. Αντέδρασε. Έπαθα...ζύπναγα και ήμουν η μισή μουδιασμένη. Και κάποια στιγμή αισθάνθηκα... πήγαινα στη δουλειά... και αισθάνθηκα, φοβόμουν ότι θα λιποθυμήσω. Και είπα δεν γίνεται. Πήρα μια βδομάδα άδεια και πήγα και πήρα ψυχοφάρμακα. Και δεν είναι ένας τρόπος, δεν είναι λύση αυτή. Για να συνεχίσω.» (Δώρα, 45)

«Το κομμάτι το σεξουαλικό ήτανε τόσο όμορφο που και πάρα πολύ σημαντικό. Πιστεύω ότι είναι ίσως και ο πιο σοβαρός λόγος για να κρατήσει ένα ζευγάρι τη σχέση του για πάρα πολλά χρόνια. Αν το ζευγάρι κουραστεί ερωτικά τότε η σχέση πρέπει να τελειώσει.» (Ντίνος, 49)

«...μετά από ένα διάστημα x, ανάλογα με τη σχέση, αυτό το οποίο είναι η αρχική καύλα τελειώνει, άρα, μετά, πρέπει ή να βάλεις την ερωτική ζωή σου σε μία βάση η οποία είναι το φιλοξεχνάω, το οποίο κατά τη γνώμη μου δημιουργεί επι-

πλοκές, γιατί μετά αρχίζεις να ακούς διάφορα πράγματα, όπως άφησες τα παπούτσια σου στη μέση του διαδρόμου...» (Παναγιώτης, 38)

Ωστόσο, η σεξουαλικότητα αποτελεί αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για την επιτυχία της (μακρόχρονης) σχέσης.

«Για να είναι ολοκληρωμένη μια σχέση πρέπει να υπάρχει πνευματική-διανοητική σύνδεση αλλά και σεξουαλική σχέση» (Μαριλένα, 43)

«Δηλαδή και η σεξουαλική μου ζωή να είναι καλά και η συναισθηματική μου ζωή να είναι καλά, και η επαγγελματική μου ζωή να είναι καλά. Αν κάπου αρχίζω και χωλαίνω αυτό έχει συνέπεια και στις άλλες ζωές σου. Δηλαδή αν τα επαγγελματικά σου δεν πηγαίνουν καλά κάποια στιγμή τα προβλήματα θα βγούνε στη σχέση σου. Αντίστοιχα αν στη σχέση σου δεν είναι καλά θα σου βγουν στην επαγγελματική σου ζωή. Αν η ερωτική σου ζωή δεν είναι καλά θα σου βγουν και στη σχέση και στα επαγγελματικά. Είναι αλληλένδετα και έχουνε και μια συνέχεια αυτά. Οπότε ναι θα πρέπει να έχεις ισορροπίες.» (Λίτσα, 36)

«...για μένα είναι σημαντικό αυτό το κομμάτι. Το σεξουαλικό. Όπως κι όλα τα άλλα, δηλαδή θέλω να επικοινωνώ και διανοητικά. Δηλαδή αν εκπέμπει σε άλλο μήκος κύματος, δεν μπορώ. Και συναισθηματικά. Δηλαδή έχω ανάγκη από βαθιά συναισθήματα.» (Παναγιώτης, 38)

Συχνά, η σεξουαλική ζωή του ζευγαριού λειτουργεί και ως μέσο χαλάρωσης (οιονεί ψυχαγωγία) από όχι μόνον από τις δυσκολίες της σχέσης, αλλά και από τα προσκόμματα της καθημερινής ζωής:

«Το σεξ σημαντικό σε μια σχέση [...]σε χαλαρώνει και θα σου λύσει τα προβλήματα—όχι θα σου τα λύσει αλλά θα σε βοηθήσει να εκτονωθείς από τις πιέσεις της μέρας.» (Γιάννης, 49)

Από το υλικό προκύπτει πως μέσα στις νέες διαπραγματευόμενες συνθήκες της σχέσης του ζευγαριού, μεταβάλλεται και η σχέση σεξουαλικότητας – τεκνοποίησης - γάμου, με έναν τρόπο εξαιρετικά ευέλικτο αλλά και ενδιαφέροντα τουλάχιστον όσον αφορά την τύχη του θεσμού του γάμου. Υπάρχουν περιπτώσεις που η σχέση θεσμοθετείται μέσω του γάμου για την τεκνοποίηση, αλλά και άλλες όπου παρά τη θεσμοθέτηση, η τεκνοποίηση εμπρόθετα αποκλείεται:

«Το 'χα προγραμματίσει ότι θα αρχίσω να σκέφτομαι όχι περισσότερο το γάμο, αλλά το παιδί μετά τα 40 λέω πρέπει να κάνουμε κάτι και έγινε αυτό που έγινε. Τώρα είμαι... αυτό που είμαι σήμερα είναι γιατί είμαι μέσα στην οικογένειά μου, με το παιδί μου.» (Λεωνίδα, 48)

«Καταρχήν στο μυαλό οικογένεια ήταν με την παρουσία ενός παιδιού. Αν υπήρχε παιδί θα παντρευόμουν. Αν δεν υπήρχε παιδί δεν με ενδιέφερε ο γάμος για το γάμο.» (Δώρα, 45)

«...εμείς έχουμε και κάτι ξεχωριστό ιδιαίτερο, δεν έχουμε παιδιά και αυτό είναι παράξενο στον πολύ κόσμο και είμαστε... οκτώ χρόνια παντρεμένοι και έχουμε πάρει απόφαση ότι δεν θα κάνουμε παιδιά. Εντάξει η απόφαση αυτή δεν έχει να κάνει με το όταν παντρευτήκαμε. Μάλλον όταν παντρευτήκαμε δεν είπαμε παντρευόμαστε για να είμαστε μαζί και να μην κάνουμε παιδιά, θα το δούμε θα το εξετάσουμε, στην πορεία επιλέξαμε αυτό το πράγμα.» (Θοδωρή, 45)

«...παντρευτήκαμε. Έχουμε αποφασίσει όμως ότι δεν θα κάνουμε παιδιά.» (Γιάννης, 49)

Τέλος, να σημειώσουμε ότι η γονεϊκότητα και η ευθύνη του σπιτιού φαίνεται ακόμη να βαραίνει (κάπως) περισσότερο τις γυναίκες, και ίσως γι' αυτό ορισμένοι άνδρες τούς προσάπτουν λιγότερη διαθεσιμότητα ως προς τους ίδιους ή τη σχέση:

«Στο δεύτερο γάμο η μητρότητα και το αίσθημα αποκλειστικής ευθύνης των παιδιών με έκαναν να νιώθω ότι βρίσκομαι σε μειονεκτική θέση. (...) δέχτηκα πράγματα που δεν έπρεπε να είχα αποδεχτεί. Αφού δέχεται κι αυτός να γίνουν τα πράγματα έτσι, ότι είναι πολύ σπουδαίο και επειδή ένιωθα ότι τον είχα υποχρεώσει στο παιδί...ένιωθα πάντα ότι μου έδινε πράγματα και ένιωθα υποχρεωμένη. (...) Δεν θα δεχόμουν προαγωγή. Τα παιδιά μου είναι πρώτη προτεραιότητα» (Σόνια, 43)

«οι έγνοιες (των παιδιών). Οι υποχρεώσεις που νιώθεις απέναντι στους άλλους. Δεν απελευθερώνεται το μυαλό. Δηλαδή εγώ αφιερώνω εντελώς τον εαυτό μου στη στιγμή. Αυτό είναι λίγο δύσκολο για τη γυναίκα μου ή για τη γυναίκα, γενικώς, δεν ξέρω.» (Διονύσης, 38)

«Μου άρεσαν πάρα πολύ τα παιδιά. Δεν αποκάλυπτε πολύ ο ένας απ' τον άλλο. Δεν ξέρω, τώρα έτσι όπως τα βλέπω ήταν πολύ ωραία χρόνια. Όταν γυρνάω πίσω λέω ότι όταν κάνεις κάτι περνάς καλά, περνάς καλά. Άμα δε σου βγει ζινό, άμα περνάς καλά είσαι καλά. Τώρα δεν ξέρω αν ξαναπαντρευόμουν. Γιατί πι-

στεύω ότι μπορεί να λειτούργησε αυτό που σου είπα. Παιδιά και λοιπά, είναι ένα βάρος στη σχέση.» (Μανόλης, 45)

Κεφάλαιο VI.

Σύνοψη και Γενικά Συμπεράσματα

Όπως εξηγήσαμε και στον πρόλογο, θεωρούμε τη μελέτη της άμεσης και διαπροσωπικής επικοινωνίας, καθώς και τη μελέτη των σχέσεων εξαιρετικά επίκαιρη και σημαντική, μεταξύ άλλων και επειδή, για πολλούς λόγους στους οποίους δεν θα επεκταθούμε εδώ, η επικοινωνία στις μέρες μας θεωρείται αυτομάτως (αλλά εσφαλμένα) ως μια διεργασία συνδεδεμένη σχεδόν αποκλειστικά με τη μελέτη των μέσων. Όμως η επικοινωνία εδράζεται στις άμεσες και διαπροσωπικές ανθρώπινες σχέσεις, αναπτύσσεται μέσα σε αυτές και, με τη σειρά της, τις επηρεάζει έως το τέλος της ζωής. Είναι το θεμέλιο της επιβίωσης και της αρμονικής συνύπαρξης των ανθρώπων και συνδέεται στενά με τις ανθρώπινες ανάγκες για βασική εμπιστοσύνη, ασφάλεια, αποδοχή και δημιουργικότητα, δηλαδή με θεμελιώδεις ανάγκες που στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία όχι απλώς παραβλέπονται, αλλά προσβάλλονται άμεσα από τις επιταγές της «ανάπτυξης», της ανταγωνιστικότητας, της επιχειρηματικότητας κ.λ.π.

Στο πρόβλημα της ανθρώπινης μοναξιάς, της αποξένωσης, της περιθωριοποίησης και άλλων δεινών που είναι συνυφασμένα με τα προβλήματα σχέσεων, απαντούν συνήθως (αν όχι μόνον) τηλεοπτικές εκπομπές, διαδικτυακές σελίδες γνωριμιών, έντυπες «ειδικές» στήλες κλπ. με διάφορες έτοιμες λύσεις και συνταγές, που παραμένοντας στην επιφάνεια, απλώς οξύνουν το πρόβλημα. Σε διεθνές επίπεδο, ο επιστημονικός λόγος περί των ανθρώπινων σχέσεων αναπτύσσεται μόνον κατά την τελευταία δεκαπενταετία, ενώ στη χώρα μας, κάνει μόλις δειλά την εμφάνισή του.

Η μελέτη της επικοινωνίας και των διαφυλικών σχέσεων βρίσκεται στο επίκεντρο του προβληματισμού, όχι μόνον επειδή με την είσοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας τα δύο φύλα υποχρεώθηκαν να συνυπάρξουν σε χώρους και με τρόπους που τους ήταν άγνωστοι (π.χ. η εργασία για τις γυναίκες και η συμμετοχή στο μέγλωμα των παιδιών για τους άνδρες), αλλά και γιατί η σχέση άνδρα-γυναίκας είναι πρωτοτυπική· εντός της γεννιούνται και μεγαλώνουν οι άνθρωποι. Πρόκειται, επίσης, για μια σχέση που υπήρξε ανέκαθεν η βασική σκηνή επί της οποίας εκτυλίχθηκαν σημαντικές συγκρούσεις και δια-

πραγματεύσεις της συνύπαρξης μεταξύ βιολογίας και πολιτισμού, υποταγής και εξουσίας.

Αυτή η θεμελιώδης σχέση υφίσταται σήμερα θεαματικές μετατροπές. Ενώ οι γυναίκες και οι άνδρες συνυπάρχουν όλο και πιο ισότιμα και αρμονικά στο κοινωνικό πεδίο (π.χ. στην εργασία και στις φιλικές συναναστροφές), οι ερωτικές και οι συντροφικές σχέσεις παρουσιάζουν ολοένα και αυξανόμενη ρευστότητα και ευθραυστότητα, την ίδια στιγμή που όπως επισημαίνουν διάφοροι κοινωνικοί μελετητές⁵², ο εκδημοκρατισμός της σχέσης ανδρών-γυναικών παίζει κρίσιμο ρόλο στις σχέσεις γονέων-παιδιών και επεκτείνεται με θεμελιώδη τρόπο σε όλες τις μορφές των ανθρώπινων σχέσεων.

Ως **σχέση** θεωρήσαμε, εδώ, κάθε δεσμό συνάφειας και αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπων, κάθε μορφή επαφής και επικοινωνίας που βασίζεται σε συναισθηματικές, γνωστικές και κοινωνικές επενδύσεις και εξαρτήσεις. Οι σχέσεις υπάρχουν και δρουν στο πλαίσιο μιας καθημερινότητας, εντός της οποίας συμβαίνουν ταυτοχρόνως πολλά πράγματα (π.χ. διαμάχες, αποφάσεις για κοινά προγράμματα και δραστηριότητες, αμοιβαία οργάνωση του χώρου και του χρόνου, αμοιβαίες επιδράσεις σκέψεων και συναισθημάτων, κοινά βιώματα) δηλαδή, διεργασίες κεντρικές στην επικοινωνία. Ακριβώς επειδή οι σχέσεις σχετίζονται άμεσα με τη συμπεριφορά, τις συνήθειες, τα συναισθήματα και τις προσδοκίες των ανθρώπων, επηρεάζουν την οργάνωση της καθημερινής ζωής, και συνεπώς με τη σειρά τους κατασκευάζουν την καθημερινότητα.

Στο πλαίσιο της καθημερινότητας βιώνουν οι άνθρωποι τις αλλαγές, καθώς οι ρόλοι των φύλων επαναπροσδιορίζονται και οι τρόποι του σχετίζεσθαι μεταξύ ανδρών και γυναικών τίθενται υπό επαναδιαπραγμάτευση. Ωστόσο, όπως δείχνουν οι πρόσφατες διεθνείς έρευνες, οι διαπροσωπικές μετατροπές που προκαλούνται στο βαθύτερο ψυχολογικό επίπεδο της ατομικής ζωής υστερούν σε ρυθμό και εξέλιξη, συγκριτικά με τις ραγδαίες κοινωνικές μεταβολές.

Για πολλούς αιώνες η κύρια προσέγγιση της διαφοράς των φύλων υπήρξε η βιολογική, η οποία βασίστηκε σε μια αντίληψη για τις «φυσικές» ιδιότητες και ικανότητες ανδρών και γυναικών και, συνεπώς, για το τι συνιστούσε «κανονική» συμπεριφορά και γνώμονα ηθικής αποτίμησης της ανδρικής και γυναικείας ταυτότητας και δράσης. Ο άνδρας είχε παραδοσιακά τον κοινωνικό ρόλο, ενσωματώνοντας τη δράση του στη δημόσια σφαίρα, ενώ η γυναίκα περιοριζόταν στην ιδιωτική (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η

⁵² Αναλυτικότερα βλ. Κεφάλαιο I του παρόντος.

φυσική αναπαραγωγή των κοινωνιών μέσα από το ρόλο της μητέρας και της συζύγου δεν εμπεριέχει σημαντικές κοινωνικές και συμβολικές πτυχές).

Στις αρχές του εικοστού αιώνα στις Δυτικές κοινωνίες, αυτή η τάξη πραγμάτων άρχισε να αλλάζει θεαματικά. Οι γυναίκες δεν απαιτήσαν απλώς ίσα δικαιώματα, αλλά την αντιμετώπισή τους ως «άτομα» ισότιμα των ανδρών, μολονότι ορισμένες φορές δεν ήξεραν και οι ίδιες πώς ακριβώς να αξιοποιήσουν την «ισοτιμία» που σταδιακά και κοπιαστικά τους παραχωρήθηκε. Αυτό ήταν αναμενόμενο, αφού η ταυτότητα του φύλου αναπτύσσεται εντός μιας πολιτισμικής, ιστορικής, κοινωνικής και ψυχολογικής πραγματικότητας, η οποία ταυτοχρόνως συγκροτεί και το υπόβαθρο της ανθρώπινης ύπαρξης. Ως αποτέλεσμα, ό,τι διαταράσσει τη συνοχή της ταυτότητας κλυδωνίζει την ίδια την ύπαρξή μας, γι' αυτό και οι νοοτροπίες, οι στάσεις και οι προκαταλήψεις δύσκολα μετατρέπονται.

Οι δυσκολίες όμως δεν αφορούν μόνον τις γυναίκες. Πολλοί άνδρες βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια αίσθηση αφάνειας, εγκλωβισμένοι ανάμεσα σε κανόνες που δεν άρμοζαν πλέον στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και στην απουσία αντίστοιχων, που θα μπορούσαν να καθορίσουν τους νέους τους ρόλους ως άνδρες (Urschel, ό.π.). Οι διαδικασίες αυτές που διεξάγονταν τόσο στο κοινωνικό όσο και στο βαθύτερο ατομικό πεδίο οδήγησαν στο άνοιγμα μιας «συναισθηματικής αβύσσου» μεταξύ ανδρών και γυναικών, η οποία μπορεί να γεφυρωθεί μόνον μέσα από νέου τύπου σχέσεις, χτισμένες όχι πλέον με κριτήρια θεσμικά (όπως είναι π.χ. ο γάμος) αλλά με προσωπικά κριτήρια αμοιβαίας διαπραγμάτευσης και αναστοχασμού.

Μέρος της «κρίσης» των διαφυλικών σχέσεων που καταγράφουν οι έρευνες⁵³, οφείλεται στη διαχείριση της σεξουαλικότητας και του συναισθήματος στο πλαίσιο μιας πιο ανοιχτής έκφρασης που είναι σήμερα επιτρεπτή, αλλά και μιας πιο «ισότιμης» σχέσης και αλληλεπίδρασης. Οφείλεται, επίσης, στην ανάδυση των λεγόμενων «ανδρογυνικών» χαρακτηριστικών τόσο στις γυναίκες όσο και στους άνδρες. Η μελέτη της σεξουαλικότητας, μέσω των δύο γενικών προσεγγίσεων που περιγράψαμε συνοπτικά σε άλλα σημεία αυτής της έκθεσης⁵⁴, δείχνει πως ανεξάρτητα από τις ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες, η ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού διατρέχεται από μια *τάξη της σεξουαλικότητας* (που ορίζει και την παραδοσιακά ισχύουσα κοινωνική κατασκευή της γυναίκας και του άνδρα), η οποία προΐσταται του ορισμού και της επιβολής τού τι είναι και τι δεν είναι «νόμιμο» ή σωστό. Η γυναίκα ορίζεται κυρίως μέσω της γονιμότητας και της

⁵³ Βλ. ενδεικτικά Bradley (ό.π.), Fevre (ό.π.), Justad (2000).

⁵⁴ Βλ. Κεφάλαια I και IV του παρόντος.

τεκνοποιίας, της επίσημης σχέσης της με έναν μόνον άνδρα, καθώς και κάποιου είδους παθητικότητας σε ό,τι αφορά τη σεξουαλικότητα. Από την άλλη πλευρά, ο άνδρας έχει το επίπονο έργο της εκδήλωσης και της διαρκούς απόδειξης μιας ενεργητικής, αστείρευτης και «αποτελεσματικής» σεξουαλικότητας, καθώς και της άρνησης αντίστοιχων θηλυκών όψεων, συμπεριφορών ή ευαισθησιών. Οφείλει φυσικά επίσης να ελέγχει τη συμπεριφορά των γυναικών του περιβάλλοντός του και να ανταγωνίζεται τους άλλους άνδρες.

Αυτή η «τάξη της σεξουαλικότητας», που αφορά τόσο τους άνδρες όσο και τις γυναίκες (αν και όχι πάντοτε στον ίδιο βαθμό ή με τον ίδιο τρόπο) έχει (τουλάχιστον) κατά τον τελευταίο μισό αιώνα διασαλευτεί. Στη σύγχρονη κοινωνία, η παραδοσιακή έννοια της σεξουαλικότητας οπισθοχωρεί και αμφισβητείται. Η σεξουαλικότητα απαλλάσσεται σταδιακά από ζητήματα εξουσίας (του ανδρός επί της γυναίκας), και αναδύονται οι αισθητικές και επικοινωνιακές της ιδιότητες (Giddens, ό.π.). Μετατρέπεται σε μια ιδιότητα του ατόμου στο πλαίσιο μιας αναστοχαστικά οργανωμένης προσπάθειας και, μαζί με τον ερωτισμό, επανεντάσσονται σε ένα ευρύτερο φάσμα συναισθηματικών επιδώξεων, όπου η επικοινωνία με τον άλλο υπερτερεί.

Ως το κατ' εξοχήν στοιχείο που διαφοροποιεί τα φύλα, η νέα «διαπραγματευόμενη» σεξουαλικότητα βρίσκεται στον πυρήνα του επαναπροσδιορισμού της σχέσης ανδρών-γυναικών σε όλα τα πλαίσια, από αυτό της στενής διαπροσωπικής ζωής έως το δημόσιο πεδίο της εργασίας. Αντί για τον εξωτερικό έλεγχο ή την άρνηση της σεξουαλικότητας που ίσχυσαν ευρέως σε παλαιότερες εποχές, τα άτομα ανεξαρτήτως φύλου, καλούνται να υπάρξουν ως ισότιμα, αλλά «διαφορετικά» σεξουαλικά υποκείμενα, τα οποία ενσωματώνουν και αξιοποιούν αυτή τη διάσταση της ύπαρξής τους. Η διαδικασία αυτή, όμως, δεν είναι καθόλου εύκολη. Η απελευθέρωση και η διαχείριση (και «αξιοποίηση») της σεξουαλικότητας (ή του ερωτισμού, αναλόγως με την επιτυχία της μετουσιωτικής απόπειρας) επιβάλλει την ανάδυση συνοδών συναισθημάτων, θετικών (όπως π.χ. η τρυφερότητα) ή αρνητικών (όπως π.χ. ο θυμός), τα οποία συνδέονται με την υποταγή και την εξουσία, και τα οποία δεν υπήρξαν κοινωνικά «άφυλα»⁵⁵, αφού ο τρόπος που βιώνονται, εκδηλώνονται και αξιοποιούνται τα ανθρώπινα συναισθήματα δεσμεύεται από τις κοινωνικές συνθήκες της εκάστοτε ιστορικής εποχής.

⁵⁵ Παραδείγματος χάριν, η αγάπη συνδέεται με ιδιότητες του παραδοσιακά γυναικείου ρόλου (ζεστασιά, τρυφερότητα, φροντίδα) ενώ ο θυμός με ιδιότητες του παραδοσιακά ανδρικού (διαπραγμάτευση της εξουσίας, σύγκρουση).

Αυτό, λοιπόν, που μας ενδιέφερε στην έρευνα αυτή ήταν να εντοπίσουμε πώς οι άνδρες και οι γυναίκες διαχειρίζονται (τόσο στον εαυτό τους όσο και στους άλλους) συναισθήματα που μόλις τις τελευταίες δεκαετίες τούς έχουν επιτραπεί κοινωνικά, είτε επειδή σχετίζονται με την νέα απελευθερωμένη σεξουαλικότητα είτε, γενικώς, με τους πιο ισότιμους κοινωνικούς ρόλους των φύλων, όπως είναι παραδείγματος χάριν η επιθετικότητα στις γυναίκες και η τρυφερότητα στους άνδρες. Το βασικό ερώτημα που γεννήθηκε από την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας ήταν: πώς διαχειρίζονται σήμερα οι άνδρες και οι γυναίκες στο πλαίσιο των μεταξύ τους «διευρυμένων» σχέσεων, λειτουργίες που παλαιότερα δεσμεύονταν από αυστηρούς κοινωνικούς κανόνες, όπως η σεξουαλικότητα, και συναισθήματα των οποίων η βίωση και εκδήλωση είναι πλέον κοινωνικά επιτρεπτές και στα δύο φύλα;

Διερευνήσαμε τρία διαφορετικά πλαίσια διαφυλικής συνύπαρξης, εκ των οποίων τα δύο πρώτα, το εργασιακό και το φιλικό, είναι «δημιουργήματα» του τελευταίου μισού αιώνα. Πρόκειται, δηλαδή, για πλαίσια «χωρίς παρελθόν», (τουλάχιστον όσον αφορά τα πρότυπα ρόλων, κανόνων και συμπεριφοράς), όπου οι άνδρες και οι γυναίκες των τελευταίων δύο περίπου γενεών οφείλουν να ανακαλύψουν μόνοι τους τους τρόπους να συνυπάρχουν.

Το τρίτο πλαίσιο, το (ερωτικό) ζευγάρι, που φέρει το βάρος ολόκληρης της ιστορίας του ανθρώπου, είναι το κυρίως πλαίσιο των μεταβολών. Σε αυτό, οι άνδρες και οι γυναίκες σήμερα καλούνται να ανατρέψουν ρόλους, κανόνες και συμπεριφορές γενεών, και να μετουσιώσουν τις κρίσεις και τις συγκρούσεις που γεννούν οι μεταβολές, σε μια συνύπαρξη που οφείλει να εξακολουθεί να είναι πηγή δημιουργίας (ανθρώπων)...

Είναι αυτονόητο, ότι όσο προχωράμε στην συναισθηματική εγγύτητα των σχέσεων, από το εργασιακό πλαίσιο σε αυτό του ζευγαριού, το βάρος της ιστορίας αυξάνεται, ο λόγος και οι αναπαραστάσεις γίνονται ολοένα πιο σύνθετες και συναισθηματικά φορτισμένες, οι διαπραγματεύσεις και τα διακυβεύματα ολοένα και πιο σημαντικά για το άτομο.

1. Η δημιουργία και η εξέλιξη της διαφυλικής εργασιακής συνύπαρξης

Οι εργασιακές σχέσεις αναπτύσσονται στο πλαίσιο ενός επαγγελματικού χώρου, περιορίζονται ή προδιαγράφονται από τις οργανωτικές δομές και τους κανόνες του εργασιακού πλαισίου, και έχουν (συνοπτικά) τα εξής χαρακτηριστικά: (α) αναπτύσσονται α-

νεξάρτητα από την επιθυμία του ατόμου, ως αποτέλεσμα των εργασιακών καθηκόντων και της περιγραφής της θέσης εργασίας, (β) αποτελούν (τουλάχιστον στην αρχή) σχέσεις τυπικές, με λίγες συναισθηματικές ανταλλαγές και έντονη χρήση των τυπικών οργανωτικών κανόνων, (γ) θεμελιώνονται στον εργασιακό ρόλο του κάθε εμπλεκόμενου, ο οποίος και προσδιορίζει το είδος της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσεται και (δ) επηρεάζονται από την οργανωτική δομή και την κουλτούρα του οργανισμού.

Οι σχέσεις αυτές δεν επιτρέπουν τη δράση της σεξουαλικότητας ή την εκδήλωση της επιθυμίας, αφού το ίδιο το εργασιακό πλαίσιο τις καταστέλλει ως ασύμβατες με την παραγωγικότητα. Έως τα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα, όμως, αυτό ήταν ένα ζήτημα που αφορούσε κυρίως τον ανδρικό πληθυσμό, αφού οι γυναίκες μπορούσαν να διατηρήσουν εν μέρει την επαφή με του σεξουαλικότητά τους, έστω και προσαρμοσμένη στις υπαγορεύσεις των περί της οικίας και της μητρότητας. Αυτό το πιο «ανθρώπινο» (συγκριτικά με το εργασιακό) πλαίσιο, επέτρεπε στις γυναίκες να εκδηλώνουν ανοικτά, αρκετά (κυρίως τα πιο θετικά) από τα συγγενή με τη σεξουαλικότητα συναισθήματα (τη φυσική επαφή, την τρυφερότητα, την ενδοτικότητα κλπ.), αν και υπό αυστηρά ελεγχόμενες συνθήκες, εφ' όσον η σεξουαλικότητα για τη γυναίκα υπήρξε αυστηρά συνδεδεμένη με τη μητρότητα.

Εισερχόμενη στην αγορά εργασίας, η γυναίκα ήρθε αντιμέτωπη με δύο χώρους στους οποίους οι κανόνες περί σεξουαλικότητας διαφέρουν. Στο πλαίσιο της οικίας και των σχέσεων της οικογένειας (που εξακολουθεί να είναι κυρίως υπό τη βασική «ευθύνη» των γυναικών) τα συναφή με τη σεξουαλικότητα συναισθήματα περιστέλλονται ή μεταμορφώνονται, αλλά πάντως επιτρέπονται και είναι λειτουργικά. Στο πλαίσιο της εργασίας, τα συναισθήματα αυτά καταστέλλονται για τη είναι φύσει δυσλειτουργικά λόγω της ανταγωνιστικότητάς τους με την παραγωγικότητα.

Αν λοιπόν, μέρος του συναισθηματισμού των ανδρών θυσιάστηκε στο βωμό της εργασίας και οι άνδρες σήμερα υποφέρουν από ό,τι ο Goldberg αποκαλεί «κατεστραμμένη αρρενωπότητα»⁵⁶, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι και οι γυναίκες, ως «νεότερο» εργατικό δυναμικό και εξαιτίας αντίστοιχων επιδράσεων, βρίσκονται μπροστά σε μια αντίφαση αναφορικά με τη διαχείριση της «θηλυκότητάς» τους, και ίσως (ακόμη πιο δύσκολο), μπροστά στην απαίτηση μιας «πλαστικότητας» της σεξουαλικότητας⁵⁷, η οποία να προσαρμόζεται στις εκάστοτε συνθήκες.

⁵⁶ Αναλυτικότερα βλ. Κεφάλαιο II του παρόντος.

⁵⁷ Αναλυτικότερα περί βίωσης και διαχείρισης της σεξουαλικότητας στο πλαίσιο των σχέσεων των φύλων βλ. Ντάβου & συνεργ. (2004).

Αν αυτή είναι η σύγχρονη περιπέτεια της σεξουαλικότητας, του κατ' εξοχήν παράγοντα που συνδέει τα δύο φύλα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συνύπαρξη ανδρών και γυναικών στον εργασιακό χώρο, δηλαδή σε ένα χώρο που την καταστέλλει (ή τη «μεταμφιέζει»), δεν είναι μια καθόλου εύκολη υπόθεση. Οι ίδιοι άνδρες και οι ίδιες γυναίκες που εντός του εργασιακού χώρου είναι υποχρεωμένοι να απεκδύονται τις ερωτικές επενδύσεις του σώματός τους, εκτός του χώρου αυτού πρέπει να αποκτούν ξανά την επαφή με την επιθυμία, τη σεξουαλικότητα, την αρρενωπότητα και τη θηλυκότητά τους αντιστοίχως, εάν είναι να συνυπάρξουν ως ερωτικά υποκείμενα και αντικείμενα στο πλαίσιο πιο οικείων σχέσεων.

Εισερχόμενες σε έναν εκ φύσεως διαφορετικό από τα της οικίας χώρο, οι γυναίκες έσπευσαν να «υιοθετήσουν» συμπεριφορές που παραδοσιακά θεωρούνταν ανδρικές, όπως η ανταγωνιστικότητα και η επιθετικότητα και να απεκδυθούν χαρακτηριστικά που παραδοσιακά συνδέονταν με τη θηλυκότητα⁵⁸. Η ίδια γυναίκα, που εξακολουθούσε (και ακόμη εξακολουθεί) να έχει την κύρια ευθύνη της ανατροφής των παιδιών και της φροντίδας της οικογένειας, δηλαδή, η γυναίκα που στο σπίτι χρειάζεται να είναι συναινετική, τρυφερή, υποχωρητική και στραμμένη προς τη φροντίδα των άλλων, στο χώρο της εργασίας της, για να υπάρξει αποτελεσματικά, υποχρεώνεται, μέσα στο ίδιο εικοσιτετράωρο, να στραφεί προς τη φροντίδα του εαυτού της, την προστασία των ατομικών της εργασιακών υποχρεώσεων και δικαιωμάτων, και να λειτουργήσει διεκδικητικά, χωρίς πολλούς «συναισθηματισμούς». Από την άλλη πλευρά, επειδή ο εργασιακός ρόλος ήταν κατεξοχήν ένας ρόλος που ανήκε στους άνδρες (που παραδοσιακά υπήρξαν και η οικονομική δύναμη της οικογένειας) η σύνδεση αρρενωπότητας και οικονομικής ισχύος, είναι ακόμη ζωντανή. Και οι άνδρες που στο χώρο της εργασίας λειτουργούν ακόμη «αποκομμένοι» από συναισθήματα που δεν εξυπηρετούν τον ανταγωνισμό και την εξουσία (π.χ. την τρυφερότητα, την ενσυναίσθηση, την άνευ όρων αποδοχή), καλούνται τώρα να βρουν «την επαφή» τους με αυτά, επιστρέφοντας στο σπίτι.

Διερευνώντας τον αντίκτυπο των παραπάνω θεμάτων στο ατομικό ψυχολογικό επίπεδο μέσα από το λόγο των συμμετεχόντων στην έρευνά μας, μπορούμε να καταλήξουμε συνοπτικά στα εξής:

1. Η αλλαγή στην κατανομή των εργασιακών ρόλων φαίνεται πράγματι να προσβάλλει την ουσία της ύπαρξης, την ίδια την *ταυτότητα* των ατόμων. Μολονότι γυναίκες

⁵⁸ Αυτό έγινε (και είναι ακόμη) ιδιαίτερα φανερό, στους τρόπους ένδυσης των γυναικών (π.χ. το σκούρο ταγιέρ σε αντιστοιχία με το σκούρο κοστούμι) που εισήλθαν στους πλέον ανδροκρατούμενους εργασιακούς χώρους.

και άνδρες, σε επίπεδο συνειδητό, τάσσονται υπέρ της νέας «ισότητας» για τα οφέλη που επιφέρει και στα δύο φύλα, στο λόγο τους παρατηρείται μια δυσκολία απαγκίστρωσης από την αρχετυπική-ερωτική σχέση μεταξύ αρσενικού και θηλυκού, η οποία απαιτεί ξεκάθαρα χαρακτηριστικά και συμπεριφορές φύλου.

2. Εξαιτίας της δυσκολίας αυτής, θέματα που αφορούν τη διάσταση του φύλου (αναφορικά με ένδυση, συμπεριφορές, εκδήλωση συναισθημάτων κλπ.) στις εργασιακές σχέσεις αποφεύγονται, μέσω διαφόρων μηχανισμών άμυνας, κυρίως της άρνησης (π.χ. με την προσπάθεια να συμπεριφέρονται ως άφυλες υπάρξεις) και της αντιδραστικής διάμρφωσης από τις γυναίκες (κυρίως με την υιοθέτηση «ανδρικών» χαρακτηριστικών που υπόσχονται επαγγελματική επιτυχία), και της εκλογίκευσης από τους άνδρες (στη βάση του επιχειρήματος ότι ο επαγγελματικός χώρος είναι *σοβαρός*, δεν επιδέχεται συναισθηματικές αποχρώσεις και «υποκοριστικά»). Αρκετοί άνδρες και γυναίκες βρίσκουν ευκολότερο το να «ουδετεροποιηθούν» συναισθηματικά, καταπνίγοντας ιδιαίτερα ό,τι σχετίζεται με την ταυτότητα του φύλου. Σε αρκετές περιπτώσεις, ωστόσο, οι παραπάνω αμυντικοί μηχανισμοί εναλλάσσονται με άλλους, πιο δημιουργικούς, όπως η *μετουσίωση*, μέσω της οποίας η σεξουαλικότητα μεταλλάσσεται σε ερωτισμό και αξιοποιείται για τον εμπλουτισμό της επικοινωνίας και των σχέσεων - όπως εξάλλου σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής και συμβολικής ζωής.

3. Κάτω από αυτούς τους μηχανισμούς που επιστρατεύονται προς εξισορρόπηση των σχέσεων, σε επίπεδο ατομικού ψυχισμού γίνεται φανερή η κοπιαστική προσπάθεια να διατηρηθεί η ατομική ταυτότητα με όλα τα ενσώματα και έμφυλα χαρακτηριστικά της, έστω και στο παρασκήνιο. Γυναίκες και άνδρες αναζητούν ενίοτε την ομόφυλη συναναστροφή, για να «ανακουφιστούν» από την προσπάθεια που ενέχει η ετερόφυλη συνύπαρξη και να «ξεναβρούν» τις «συνήθειες» του φύλου τους.

4. Προφανώς εξαιτίας της επιταγής για παραγωγικότητα, η *διαφυλική συνεργασία* βασίζεται σε μια μερική άρνηση της σεξουαλικότητας, μέσω της άρνησης ορισμένων χαρακτηριστικών του φύλου τόσο στον Εαυτό όσο και στον Άλλο, που δεν είναι πρόσφορα στο χώρο της εργασίας. Φαίνεται πως για τους άνδρες αυτή η διαδικασία είναι δυσκολότερη, γι' αυτό ίσως προτιμούν να συνεργάζονται με ομόφυλους. Αντίθετα, οι γυναίκες, οι οποίες επίσης προτιμούν να συνεργάζονται με άνδρες, φαίνεται πως με αυτό τον τρόπο καταφέρνουν ευκολότερα να απαρνηθούν διάφορες «γυναικείες» ιδιότητες και να υιοθετήσουν «ανδρικές», ίσως μέσω μιας ταύτισης με ό,τι (ορθολογικό, διεκδικητικό κλπ.) θεωρείται αποδεκτό στον εργασιακό χώρο.

5. Ωστόσο, η «άρνηση» της σεξουαλικότητας συντελείται μόνον μερικώς. Μια πτυχή της, όπως αναφέραμε και στο σημείο «2» πιο πάνω, μετουσιώνεται, και τίθεται στην «υπηρεσία» της συνεργασίας, μέσω του φλερτ ή μέσω της φροντίδας, η οποία ωστόσο διατηρεί ακόμη τα κοινωνικά έμφυλα χαρακτηριστικά της (γυναίκες μητρικές, άνδρες προστατευτικοί), που αντανακλούν και όσα αναφέραμε στο σημείο «1» πιο πάνω. Η αισθητή προσπάθεια και των δύο φύλων προς μια «μεταμόρφωση της οικειότητας» και την αξιοποίησή της προς όφελος των σχέσεων φαίνεται ευκολότερη, όταν οι σχέσεις γίνονται αντιληπτές ως ισότιμες. Όταν παρεμβαίνουν θέματα ιεραρχίας, τα πράγματα δυσκολεύουν.

6. Πάντως, στη σημερινή εποχή και παρά το ότι η εργασία προφανώς είναι ασύμβατη με την διατήρηση της επιθυμίας, η «καταστολή της σεξουαλικότητας» είναι μάλλον αδύνατη. Από τη στιγμή που τα δύο φύλα συνυπάρχουν, «το ερωτικό παίζει παντού» (όπως λέει και ο Λεωνίδας, 47), αφού ακόμη και η «κόντρα» μεταξύ ανδρών είναι ένα παιχνίδι, «...γιατί γίνεται πάλι παρουσία γυναικών».

7. Από τη σύγκρουση με τον «Εαυτό» που προκύπτει από ότι αναφέραμε στο σημείο «1», τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες, δείχνουν να αντέχουν και να διαχειρίζονται καλύτερα τη σύγκρουση με τον «Άλλο». Καθοριστικό ρόλο στη διαχείριση της σύγκρουσης παίζει ο *ερωτισμός*. Η σαγήνη και η έλξη, όπως προκύπτει και από το σημείο «4», επιστρατεύονται για την άμβλυνση των συγκρούσεων στις ετερόφυλες εργασιακές σχέσεις. Συχνά, η ύπαρξη ερωτικής επιθυμίας θεωρείται αναζωογονητική, δηλαδή ένα «παιχνίδι» που είναι και θεμιτό και μπορεί να χρησιμοποιηθεί θετικά, αλλά ορισμένες φορές τα όρια είναι δυσδιάκριτα.

8. Η εργασιακή σχέση θεωρείται *ιδανική* όταν υπάρχει επικοινωνία και κατανόηση, όταν τα άτομα μπορούν να πάρουν πρωτοβουλίες και όταν δεν χρειάζεται να προσποιούνται ή να προσέχουν τη συμπεριφορά τους. Για τους άνδρες, όλα αυτά είναι ευκολότερα όταν συνεργάζονται με το ίδιο φύλο, και αυτό μπορεί εύκολα να ερμηνευτεί μέσα στο πρίσμα όσον αναφέρονται στο σημείο «4» πιο πάνω.

9. Και τα δύο φύλα επιζητούν την ετερόφυλη συνύπαρξη και παρά τους ρευστούς και μονίμως διαπραγματευόμενους όρους αυτής της συνύπαρξης, εντέλει την αντιμετωπίζουν με μια μάλλον αισιόδοξη κατάφαση και με τη γενική αίσθηση ότι έχουν να κερδίσουν από το άλλο φύλο. Η συνύπαρξη φαίνεται πως «τονώνει», «χρωματίζει» και γλυκαίνει τη ρουτίνα της καθημερινότητας της εργασίας, ακριβώς γιατί κρατάει ζωντανή και δρώσα την επιθυμία. Επιπλέον, η συνύπαρξη διατηρεί τις «...ισορροπίες, το ένα φύλο

συμπληρώνει το άλλο [γιατί] αν υπήρχαν μόνο γυναίκες ή μόνο άνδρες θα ήταν μονότονο...», όπως συμπυκνώνει η Μαριάνθη (37) στα λόγια της.

10. Η προσπάθεια για μια ζωντανή και αρμονική συνύπαρξη προέρχεται και από τις δύο πλευρές, αν και, όπως είδαμε, αρκετά στερεότυπα είναι ακόμη βαθιά ριζωμένα. Οι άνθρωποι όμως τα διεργάζονται, στις περισσότερες περιπτώσεις με καλή διάθεση και μέσα από την αποδοχή και την προσπάθεια κατανόησης του άλλου, μολονότι η *ετερόφυλη οικειότητα και εμπιστοσύνη* μόλις που αρχίζουν να αναπτύσσονται.

11. Σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη στη βιβλιογραφία (κυρίως τη φεμινιστική)⁵⁹, το υλικό μας δεν έδειξε ότι οι άνδρες «απειλούνται» από τη γυναικεία παρουσία εντός των χώρων εργασίας, παρά μόνον ίσως όταν αυτές βρίσκονται σε ανώτερη ιεραρχικά θέση, πράγμα το οποίο συμβαίνει όχι γιατί απειλείται η δικιά τους θέση ή ο δικός τους εργασιακός ρόλος, αλλά κυρίως γιατί δεν είναι εξοικειωμένοι με αυτή την τάξη πραγμάτων. Αντίθετα, οι άνδρες αισθάνονται ότι η γυναικεία παρουσία ζωντανεύει την καθημερινότητά τους. Από τη δική τους πλευρά, οι γυναίκες φαίνονται να πειραματίζονται συνεχώς και να παλινδρομούν, αδέξια ορισμένες φορές, στους τρόπους με τους οποίους θα αξιοποιήσουν το μερίδιο της «εξουσίας» που τους καταχωρήθηκε.

Συμπερασματικά: Μολονότι και τα δύο φύλα (και ιδιαίτερα οι γυναίκες) για να συνυπάρξουν αρμονικά, καταφεύγουν πολλές φορές σε άφυλες πρακτικές προσπαθώντας να ουδετεροποιήσουν «απειλητικές» για την παραγωγικότητα συγκινήσεις, τόσο η σεξουαλικότητα όσο και τα διάφορα συνοδευτικά συναισθήματα παραμένουν λίγο-πολύ ζωντανά και εκδηλώνονται με τρόπους που συχνά απαλύνουν τις συγκρούσεις και ευνοούν την επικοινωνία.

Η άρνηση της θηλυκότητας είναι πιο συχνή στις γυναίκες, απ' ό τι η άρνηση της αρρενωπότητας στους άνδρες, και αυτό είναι αναμενόμενο, αφού ο εργασιακός χώρος υπήρξε κυρίως χώρος ανδρικός. Από το να μετατρέψουν το «φύλο» του χώρου (υπό την έννοια μιας πιο «θηλυκής» συναισθηματικής κουλτούρας), πολλές γυναίκες βρίσκουν ευκολότερο το να «μεταμφιεστούν» οι ίδιες σε άνδρες. Και ενώ οι γυναίκες «αρρενοποιούνται» ώστε να καταφέρουν να συναγωνιστούν τους άνδρες, αντίθετα, εκείνοι όταν «αποδυναμώνουν» την αρρενωπότητά τους είναι κυρίως για να «προστατέψουν» τις γυναίκες («να μην τις πληγώσουν»).

⁵⁹ Αναλυτικότερα βλ. Κεφάλαια I και II του παρόντος.

Να μην ξεχνάμε, εξάλλου, ότι ιστορικά οι γυναίκες είναι «εκπαιδευμένες» στην καταπίεση της εκδήλωσης συναισθημάτων συναφών με τη σεξουαλικότητα, πράγμα που κάνει ευκολότερη και την κατάπνιξη και τη «μεταμφίεσή» τους. Αντίθετα, οι άνδρες που υπήρξαν πιο ελεύθεροι στην έκφραση της σεξουαλικότητας, έστω και μέσα από την *ars erotica*⁶⁰, ασχολούνται περισσότερο και πιο ανοικτά με την αναζήτηση των ορίων. Και ενώ οι γυναίκες τείνουν να καταστέλλουν, να αρνούνται ή να απωθούν την επιθυμία τους, οι άνδρες προσπαθούν απλώς να την ελέγξουν, διερευνώντας τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο φλερτ, τον ερωτισμό και ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί παρενόχληση.

Οι άνδρες σήμερα δεν φαίνεται να υποφέρουν τόσο από την «κατεστραμμένη αρρενωπότητα»⁶¹ για την οποία μιλούσε ο Goldberg όσο από την ανάγκη εξεύρεσης νέων ορίων ένταξης της αρρενωπότητάς τους στον εργασιακό χώρο, έχοντας απέναντί τους τις γυναίκες. Όσο για τις γυναίκες, φαίνονται να χαμηλώνουν τους τόνους του ανταγωνισμού που χαρακτήριζε αρχικά τα φεμινιστικά κινήματα, και να προσπαθούν να διαπραγματευθούν τις σχέσεις τους. Πάντως, και τα δύο, φύλα, όπως προκύπτει από το λόγο τους, επιδίδονται σε μια αδιάκοπη προσπάθεια να αυτοπροσδιοριστούν και να οριοθετηθούν, τόσο απέναντι στον εαυτό τους όσο και απέναντι στο άλλο φύλο, υπό το φως της σημερινής εργασιακής πραγματικότητας.

2. Η γέννηση και η εξέλιξη της διαφυλικής φιλίας

Τα νοήματα (και τα βιώματα) που σχετίζονται με τη φιλία, τα οποία ισχύουν και επικρατούν σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο, καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το κατά πόσο η πλειονότητα των δρώντων κοινωνικών υποκειμένων δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στο «Εγώ» ή στο «Εμείς» -σε αυτή την περίπτωση η φύση και το νόημα των φιλικών σχέσεων αντανακλά τα «ατομικιστικά-ανταγωνιστικά» ή, αντίστοιχα, τα «συμμετοχικά» σχήματα αλληλεπίδρασης τα οποία χαρακτηρίζουν ένα κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο. Οι θεμελιώδεις αρχές που διέπουν κάθε σχέση φιλίας (ανεξαρτήτως του αν είναι ομόφυλη ή ετερόφυλη) είναι οι εξής:

- *Ομοιότητα-Συμπληρωματικότητα*: Η τάση να επιλέγονται ως φίλοι άτομα που θεωρούνται όμοια προς το υποκείμενο σε διάφορους σημαντικούς τομείς. Η αναζήτηση της

⁶⁰ Βλ. Giddens, ό.π.

⁶¹ Βλ. Κεφάλαιο I του παρόντος.

ομοιότητας σχετίζεται με την ανάγκη των ανθρώπων για κοινωνική σύγκριση (ώστε να είναι εφικτή και η αυτοαξιολόγηση). Τα άτομα έλκονται από όσους υιοθετούν στάσεις και εκφράζουν απόψεις που προσεγγίζουν τις αντίστοιχες δικές τους και, ταυτοχρόνως, συμπεριφέρονται έτσι ώστε να φέρνουν κοντά τους αυτούς με τους οποίους συγκρίνονται. Αντίστοιχα όταν ένα άτομο Α νιώθει θετική έλξη για ένα άτομο Β, τότε τείνει να προσμένει ότι και το Β νιώθει μια έλξη προς αυτό. Στη συνέχεια τείνει να πιστεύει πως το άτομο Β παρουσιάζει ομοιότητες προς αυτό ως προς διάφορες διαστάσεις. Μέσω ενός τέτοιου μηχανισμού «γινόμεστε» όμοιοι με αυτούς που μας έλκουν.

Η ομοιότητα εκτός του ότι επηρεάζει τις επιλογές φίλων, λειτουργεί και ως μέσο επιβεβαίωσης και διατήρησης της φιλίας αλλά μπορεί να είναι και ένα άμεσο αποτέλεσμα της. Αυτό σημαίνει πως σταδιακά οι φίλοι τείνουν να αναπτύσσουν ομοιότητες σε κάποιες διαστάσεις - φαινόμενο ιδιαίτερα γνωστό στις εφηβικές φιλίες. Επίσης, η ομοιότητα συνδέεται με τη διαπροσωπική έλξη, αλλά και με την συμπληρωματικότητα· συχνά ελκόμαστε από άτομα τα οποία διαφέρουν από εμάς σε διάφορες διαστάσεις νιώθοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ότι μας συμπληρώνουν.

Η συμπληρωματικότητα αφορά «το ταίριασμα ανάμεσα σε δυο άτομα, όπου ο καθένας φέρνει στη σχέση κάτι το ξεχωριστό, και ως αποτέλεσμα, καθένας κάτι μαθαίνει από τον άλλο. Ουσιαστικά επιλέγουμε φίλους με τρόπο ώστε να προσεγγίσουμε το ιδεώδες μας, αυτό που θα θέλαμε να είμαστε. Η στενή σχέση (φιλική, ερωτική, συζυγική) διατηρείται και προωθείται εφόσον η αγάπη από το φίλο (ή τον ερωτικό παρτενέρ, το σύζυγο κ.λ.π.) ουσιαστικά τείνει να επιβεβαιώνει το «προσωπικό ιδεώδες» ενός ατόμου, άρα την αξία του Εαυτού.

- *Ανταποδοτικότητα*: Οι άνθρωποι καθορίζουν τη στάση τους απέναντι στους φίλους τους υπολογίζοντας πιθανά κέρδη και απώλειες. Η ανταποδοτικότητα, η σχετικά ισότιμη δηλαδή ανταλλαγή κάθε είδους αγαθών αναφέρεται ειδικότερα στην τάση των ανθρώπων να ανταποδίδουν συναισθήματα ή πράξεις που θεωρούν ότι παίρνουν από τους άλλους. Για το λόγο αυτό, τείνουμε να συμπαθούμε όποιον μας συμπαθεί και αντιστρόφως.

Οι έρευνες δείχνουν συστηματικά ότι άνδρες και γυναίκες βιώνουν τη φιλία με διαφορετικό τρόπο. Στην «ανδρική» φιλία, οι άνδρες φίλοι αφιερώνουν τον περισσότερο από τον κοινό τους χρόνο σε δραστηριότητες (π.χ. αθλητικές). Στη «γυναικεία» φιλία, οι γυναίκες επιδίδονται κυρίως σε συζητήσεις γύρω από ενδοπροσωπικά ή διαπροσωπικά ζητήματα. Στις Δυτικές κοινωνίες, οι άνδρες εμπλέκονται πολύ περισσότερο σε οικείες προσωπικές συζητήσεις όταν αλληλεπιδρούν με γυναίκες-φίλες παρά με άνδρες-φίλους.

Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί ως μια απόδειξη πως η μειωμένη επικοινωνία μέσω οικείων συζητήσεων στους άνδρες σχετίζεται μάλλον με «πιέσεις» μιας κουλτούρας που θα ήθελε τους άνδρες να υπακούουν σε κάποια συγκεκριμένα πρότυπα ως προς τη βίωση και την έκφραση των συναισθημάτων τους: η αποκάλυψη, δηλαδή, των συναισθημάτων και των ενδοατομικών προβληματισμών μεταξύ ανδρών συχνά αξιολογείται ως ένα μη «αρρενωπό» χαρακτηριστικό. Από την άλλη πλευρά, η γυναικεία φιλία παρουσιάζει μια αυξημένη «σχεσιακή επιθετικότητα», δηλαδή τη χρήση πρακτικών που στοχεύουν στην πρόκληση συναισθηματικής βλάβης στον άλλο, η οποία εμφανίζεται τέσσερις φορές περισσότερο στις διαπροσωπικές σχέσεις των κοριτσιών απ' ό,τι στις σχέσεις των αγοριών.

Συνοπτικά, η φιλία είναι μια σχέση που δεν λειτουργεί με τις ίδιες αντιστοιχίες όπως μια στενή συγγενική σχέση. Δηλαδή, χάνει τη λειτουργικότητά της όταν αντιμετωπίζεται ως *δεδομένη* και ουσιαστικά απαιτεί διαρκή επανορισμό και επιβεβαίωση μέσα από συναισθηματική επένδυση, αλλά και συμβολικές *ανταλλαγές* που στόχο έχουν την αναζήτηση της τόσο επιθυμητής και αναγκαίας ισορροπίας⁶².

Μέχρι πρόσφατα, η φιλία μεταξύ ενός άνδρα και μιας γυναίκας θεωρείτο *ανέφικτη και ανύπαρκτη*, εφόσον παρέπεμπε στην ύπαρξη κάποιας μορφής ερωτικής-σεξουαλικής έλξης ή και σχέσης. Αυτό προφανώς εξηγεί και τα λίγα διαθέσιμα ερευνητικά δεδομένα σχετικά με τη φιλία μεταξύ ανδρών και γυναικών, τα οποία αρχίζουν να εμφανίζονται μόνον κατά τη δεκαετία του '80.

Τα τελευταία 50 χρόνια παρατηρείται μια σημαντική κοινωνική εξέλιξη σχετική με το θέμα αυτό. Η ετερόφυλη φιλία αρχίζει να γίνεται μια αποδεκτή δυνατότητα, αλλά και μια βιωμένη πραγματικότητα για ένα σημαντικό αριθμό ατόμων. Στη διεθνή βιβλιογραφία, πριν από πενήντα χρόνια περίπου το ποσοστό των ανδρών που δήλωναν ότι έχουν φιλική σχέση με γυναίκες ήταν σχεδόν μηδαμινό, ενώ σήμερα, περισσότεροι από 40% θεωρούν μία ή περισσότερες γυναίκες ως στενή τους φίλη, και γύρω στο 80% αποδέχονται τη δυνατότητα της ετερόφυλης φιλίας. Στην Ελλάδα, σε πρόσφατη έρευνα, 72% των νέων δήλωσαν ότι έχουν στενούς φίλους του αντίθετου φύλου⁶³.

Οι παράγοντες που συνέβαλαν στην αλλαγή αυτή είναι λίγο-πολύ οι ίδιοι που διαφοροποίησαν τις σχέσεις των φύλων γενικώς. Η αλματώδης είσοδος των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, η μετεξέλιξη των κοινωνικών ρόλων των δύο φύλων και η ύφεση των σχετικών στερεοτύπων φαίνεται ότι συνετέλεσαν στη μείωση της απόστασης μεταξύ αν-

⁶² Βλ. αναλυτικότερα Κεφάλαιο II του παρόντος.

⁶³ Για τις βιβλιογραφικές πηγές και για εκτενέστερα ευρήματα βλ. Κεφ. II.

δρών και γυναικών και στην αύξηση του χρόνου λειτουργικής συνύπαρξής τους, δημιουργώντας έτσι τις βάσεις για την καλλιέργεια φιλικών μεταξύ τους σχέσεων.

Συνοπτικά τα δικά μας ευρήματα έδειξαν τα εξής:

1. Προφανώς, η όποια διαφορετικότητα των δύο φύλων αντανακλά και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν τη φιλία οι άνδρες μεταξύ τους και οι γυναίκες μεταξύ τους. Συμφωνώντας με παρόμοιες έρευνες διαπιστώσαμε κι εμείς *διαφορές* ανάμεσα στο «ανδρικό» και στο «γυναικείο» μοντέλο φιλίας: Η «ανδρική» φιλία περιλαμβάνει αλληλεπιδράσεις που εκτείνονται σε περισσότερα θέματα και είναι πιο επιφανειακές και λειτουργικές, ενώ η «γυναικεία» χαρακτηρίζεται από πιο εκφραστικές και μύχιες αλληλεπιδράσεις.

2. Σύμφωνα με τους περισσότερους συμμετέχοντες, οι άνδρες είναι πιο «κλειστοί», «επικοινωνούν λιγότερο» και λένε λιγότερες «λεπτομέρειες» αναφορικά με τα συναισθήματά τους και με τις «ανθρώπινες σχέσεις», ενώ από την άλλη οι γυναίκες είναι πιο πρόθυμες και πιο ικανές για την επικοινωνία, μπαίνοντας «πιο πολύ στις λεπτομέρειες της ανθρώπινης φύσης» μέσω της «διαίσθησης» και της «αντίληψής» τους. Με πιο απλά λόγια, οι άνδρες επικοινωνούν κυρίως «πλάι-πλάι» ενώ οι γυναίκες «πρόσωπο με πρόσωπο».

3. Μερικοί λένε ότι «τα πράγματα τείνουν να *ομογενοποιούνται*, τα τελευταία χρόνια», ενώ από το λόγο άλλων διαφαίνεται ότι η ανδρική και η γυναικεία σφαίρα ύπαρξης δεν είναι πλέον και τόσο απομεμακρυσμένες η μία από την άλλη. Δηλαδή και οι άνδρες δείχνουν να επιζητούν το συναισθηματικό άνοιγμα και οι γυναίκες την προσέγγιση μέσα από κοινές δραστηριότητες.

4. Οι περισσότεροι συμμετέχοντες στην έρευνά μας αποδέχονται ότι μπορεί η ετερόφυλη φιλία να είναι εφικτή, αλλά θέτουν άμεσα ένα θέμα διαχείρισης της *σεξουαλικής έλξης* έτσι ώστε η σχέση με τον ετερόφυλο άλλο να «ξεκαθαρίσει». Οι τέσσερις βασικοί τρόποι διαχείρισης της σεξουαλικής έλξης, όπως προκύπτουν από τα ευρήματά μας, παρουσιάζονται στα σημεία «5», «6», «7» και «8» πιο κάτω. Να σημειωθεί ότι δεν πρόκειται για αμοιβαία αποκλειόμενες «στρατηγικές», αλλά για εναλλακτικούς και συνήθως αυθόρμητους τρόπους διαχείρισης της σεξουαλικότητας εντός της ετερόφυλης φιλίας, που είναι πιθανό να «δοκιμάζονται» μέσα στην ίδια σχέση.

5. Η επιλογή του φίλου ή της φίλης βασίζεται ακριβώς στην *απουσία σεξουαλικής έλξης*. Δηλαδή, το άτομο *επιλέγει* να σχετιστεί φιλικά με όποιον ή όποια δεν τον ελκύει ερωτικά αλλά φαίνεται ενδιαφέρον ή ενδιαφέρουσα ως «άνθρωπος».

6. Το σεξουαλικό στοιχείο *υπερβαίνεται «νοητικά»* (και η μονόπλευρη ή αμοιβαία επιθυμία για σεξουαλική σχέση παύει να υφίσταται) μέσω αμυντικών μηχανισμών που επιστρατεύονται με στόχο τη διατήρηση της καθαρότητας της σχέσης ή/και της αποφυγής της σύγχυσης των σχεσιακών πλαισίων (του φιλικού και ερωτικο-σεξουαλικού). Μπορούμε να θεωρήσουμε, δηλαδή, ότι τα άτομα υπακούουν σε ένα σενάριο φιλίας από το οποίο αποκλείεται κάθε πραγμάτωση ερωτικής-σεξουαλικής σχέσης (και εδώ πάλι ίσως μέσω της άρνησης της σεξουαλικότητας), ή ότι τα σενάρια σεξουαλικότητάς τους δεν περιλαμβάνουν σεξουαλική συνεύρεση με φίλους (εκλογίκευση).

7. Το ερωτικό-σεξουαλικό στοιχείο *υπερβαίνεται «σωματικά»*. Η σεξουαλική ένταση κάποια στιγμή εκτονώνεται μέσα από κάποια ή κάποιες σεξουαλικές συνευρέσεις, ενώ στη συνέχεια «υποχωρεί», επιτρέποντας την επικράτηση του φιλικού πλαισίου.

8. Η σεξουαλική έλξη, η έκφραση και η πραγμάτωσή της, *εντάσσονται στη φιλία*. Για ένα μικρό αριθμό συμμετεχόντων τα δύο πλαίσια (σεξουαλικό και φιλικό) μπορούν με κάποιο τρόπο να συνυπάρχουν. Στη λιγότερο συχνή αυτή περίπτωση, η (έστω και σποραδική) πραγμάτωση του σεξουαλικού στοιχείου δεν είναι αρκετή για να οριστεί η σχέση ως αμιγώς σεξουαλική ή ερωτική. Μια τέτοια σχέση, αν και δεν διέπεται από τα τελετουργικά και δεν εμπεριέχει το σύνολο των στοιχείων που χαρακτηρίζουν μια ερωτική σχέση, μπορεί, εκτός από τη σεξουαλική επαφή και τον ερωτισμό, να περιέχει τα στοιχεία εκείνα που χαρακτηρίζουν τη φιλία (επικοινωνία, ανταλλαγή, οικειότητα, αποδοχή...). Σε αυτό τον τρόπο διαχείρισης της σεξουαλικότητας μέσα στη σχέση, βλέπουμε την προσπάθεια της μετουσίωσής της σε ερωτισμό ώστε να αξιοποιηθεί για την ανάδειξη της σχέσης, με τη διαφορά ότι η προσπάθεια εδώ είναι δυσκολότερη από ότι στις σχέσεις εργασίας, γιατί οι εξωτερικοί κανονιστικοί (και συνεπώς περιοριστικοί) παράγοντες δεν λειτουργούν στο επίπεδο της συμπεριφοράς, παρά μόνον ίσως σε ένα επίπεδο αξιών.

9. Τα ευρήματά μας επιβεβαιώνουν και ερμηνεύουν τα αντίστοιχα των διεθνών ερευνών, ότι το ζήτημα της σεξουαλικής έλξης στην ετερόφυλη φιλία φαίνεται να έχει κάπως μεγαλύτερη *βαρύτητα για τους άνδρες*. Οι άνδρες παρουσιάζουν μια αμφιθυμική στάση απέναντι στις γυναίκες φίλες τους διότι γι' αυτούς η εικόνα της γυναίκας φαίνεται πως ταλαντεύεται ακόμα ανάμεσα στο σεξουαλικό αντικείμενο και τον κοινωνικό σύντροφο. Ενδεχομένως αυτό οφείλεται στο ότι ο κοινωνικός ρόλος του άνδρα τον θέλει «κυνηγό». Επιπλέον οι άνδρες, κάπως λιγότερο έμπειροι από τις γυναίκες στην έκφραση λεκτικής και σωματικής οικειότητας στις ομόφυλες φίλιες τους, όταν η φίλη τους εκφράζει τέτοια οικειότητα, συχνά την παρερμηνεύουν ως μήνυμα σεξουαλικής έλξης (και απαντούν ανάλογα).

10. Αρκετές φορές, οι συμμετέχοντες όριζαν την ετερόφυλη φιλία μέσω της *σύγκρισης της* με την ομόφυλη και με την ερωτική-σεξουαλική σχέση. Περιγράφουν τις στενές ετερόφυλες φιλίες τους ως σχέσεις που ενέχουν λιγότερο «ανταγωνισμό» απ' ό,τι οι ομόφυλες και λιγότερη «πόλωση-ένταση» απ' ό,τι οι σχέσεις ζευγαριού. Έχουν περισσότερη «ειλικρίνεια» και «ευκολία», σε αντίθεση με την ερωτική σχέση που «είναι μια πολωτική σχέση [γιατί] αναγκαστικά απαιτείς πράγματα από το σύντροφό σου, θέλεις αποκλειστικότητα, υπάρχει ζήλια», όπως συμπυκνώνει με τα λόγια του ο Πάρης (38). Επίσης, οι φιλικές ετερόφυλες σχέσεις προσφέρονται για ανακούφιση από τις «πιέσεις» μια ερωτικής σχέσης, όπως παρατηρεί η Αναστασία (34): «Ήδη αναγκάζονται με τις κοπέλες τους να κάνουν πράγματα που δεν τους αρέσουν π.χ. να δουν ρομαντική ταινία σε σινεμά. Και αφού πιέζονται εκεί, στη φιλική τους σχέση τους αφήνω να κάνουν αυτοί ό,τι θέλουν».

11. Όταν τα θέματα που άπτονται του ερωτικού-σεξουαλικού στοιχείου έχουν «τακτοποιηθεί», η ετερόφυλη φιλία είναι για μια σχέση δυνατή και ενδιαφέρουσα, με κύρια *οφέλη* την καλύτερη γνωριμία του ετερόφυλου Άλλου και τη βαθύτερη επαφή με τον Ε-αυτό. Η σχέση αυτή, με τις δυνατότητες εις βάθος επικοινωνίας και ανταλλαγής που (ως φιλία) παρέχει, μπορεί να αποτελέσει ένα πλαίσιο κατανόησης της «οπτικής» του άλλου φύλου και άρα καλύτερη γνώση των αναγκών και των προσδοκιών του. Επιπλέον, μέσα από την επικοινωνία με τον ετερόφυλο φίλο, δηλαδή κυρίως μέσα από την έκφραση του μύχιου εαυτού που η ετερόφυλη συναισθηματική ανταλλαγή συνεπάγεται, κυρίως για τους άνδρες, οι συμμετέχοντες αισθάνονται πως έχουν τη θετική και εμπλουτιστική εμπειρία να γνωρίζουν πτυχές του εαυτού τους για τις οποίες (θεωρούν ότι) έως τότε δεν ήξεραν τίποτα. Οι άνδρες, κυρίως, δηλώνουν ότι με τις γυναίκες φίλες τους μπορούν να «ανοιχτούν», να αποκαλύψουν πράγματα πιο «ευαίσθητα», πιο «πνευματικά» και «συναισθηματικά», κάτι που η κλασική «ανδρική» φιλία δεν ευνοεί. Από την άλλη, βλέπουμε ότι κάποιες γυναίκες επιζητούν την εγκατάλειψη ορισμένων στοιχείων του «κόσμου» τους που τα θεωρούν αρνητικά και τον εμπλουτισμό του με ορισμένα «ανδρικά» στοιχεία, όπως π.χ. οι κοινές δραστηριότητες αντί για το ατέρμονο κουβεντολόι.

Συμπερασματικά: Όπως προέκυψε από την ανάλυση του υλικού μας, η φιλία μεταξύ γυναίκας και άνδρα, απαιτώντας μια διαρκή διαχείριση της ετερόφυλης διαφορετικότητας, αλλά και της σεξουαλικής έλξης (είτε αποκλείοντάς την, είτε υπερβαίνοντάς την, είτε εντάσσοντάς την), μέσα σε ένα ισότιμο πλαίσιο, δεν μπορεί παρά να είναι ένα

βήμα προς μια βαθύτερη και λιγότερο πολωτική διαφυλική σχέση και επικοινωνία (ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες γενικότερα και στο ζευγάρι ειδικότερα).

Η επιφάνεια διαφυλικής διεπαφής που αποτελούν οι ετερόφυλες φιλικές σχέσεις καθίσταται έτσι ένας παράγοντας εξέλιξης τόσο των ερωτικών σχέσεων όσο και των σχέσεων ζευγαριού προς το μοντέλο μιας σχέσης που απαιτεί το επικοινωνιακό «άνοιγμα» στον ετερόφυλο Άλλο, την υπέρβαση ενός «φυλοκεντρικού» μοντέλου σκέψης και πράξης και την αυτογνωσία ως τρόπο βελτίωσης της καθημερινής ζωής.

3. Η σχέση του ζευγαριού

Στους δείκτες απομάκρυνσης από το «παραδοσιακό» και εξιδανικευμένο κανονιστικό οικογενειακό μοντέλο, περιλαμβάνεται η αναγνώριση και η αύξηση των διαζυγίων, η ανασκευή και το μοίρασμα του συστήματος των ρόλων και των καθηκόντων στο ζευγάρι, η χειραφέτηση των γυναικών και η είσοδός τους στην αγορά εργασίας, η μείωση της γονιμότητας και η αύξηση των αντισυλληπτικών μεθόδων, η μείωση των γάμων, η αναγνώριση και νομιμοποίηση της συμβίωσης χωρίς γάμο και της συμβίωσης προσώπων ανεξαρτήτως φύλου (π.χ. PACS), η ανάδυση νέων οικογενειακών μορφών (μονογονεϊκές, πολυγονεϊκές, ανασυντεθιμένες, πολύ-πυρηνικές...), η αμφισβήτηση της πατρικής αυθεντίας και του ονόματος, η τεράστια αύξηση των εργένηδων, η αναγνώριση της ένωσης και του γάμου των ομοφυλόφυλων, αιτήματα σχετιζόμενα με τη γονεϊκότητα των ομοφυλόφυλων και πολλά άλλα⁶⁴.

Την παλιά, ολοένα και πιο δύσκολο πια να την κατανοήσουμε εμείς οι «μοντέρνοι», προσέγγιση του καθαρά θεσμικού γάμου, (του γάμου που το ζευγάρι δεν συγκροτήθηκε από έρωτα), δηλαδή την προσέγγιση ενός «γάμου χωρίς ζευγάρι», διαδέχεται το «*ζευγάρι χωρίς γάμο*». Ωστόσο, η οπισθοχώρηση του γάμου δεν σημαίνει και την οπισθοχώρηση του ζευγαριού: απλώς ένας μεγάλος αριθμός ζευγαριών, πολλά από τα οποία έχουν παιδιά, ζουν εκτός γάμου –περίπου τα μισά παιδιά στην Γαλλία γεννιούνται εκτός γάμου.

Έτσι, και εφόσον πλέον η *σχέση* δεν ορίζεται θεσμικά, για να υπάρξει και να οριστεί ως τέτοια από τα άτομα πρέπει αυτά να αισθάνονται ότι κάτι *σημαντικό* τα συνδέει και ότι το καθένα έχει αναλάβει ορισμένες υποχρεώσεις προς το άλλο (έστω κι αν αυτές δεν απορρέουν από κάποια ρητή συμφωνία μεταξύ τους). Το σημαντικό που τα συνδέει

⁶⁴ Βλ. ενδεικτικά Chaumier (2001) και αναλυτικότερα στο Κεφάλαιο II του παρόντος.

εξαρτάται βέβαια από την *ικανοποίηση* που αντλείται από τη σχέση και από τη συνύπαρξη με τον άλλον, καθώς και από την *εξάρτηση* από τη σχέση και τον άλλον (π.χ. πόσο κάποιος αισθάνεται ότι δεν θα μπορούσε να κάνει καλύτερες και πιο ικανοποιητικές γι' αυτόν σχέσεις, πόσο κάποιος φοβάται ούτως ή άλλως τη μοναξιά κ.λ.π.).

Σημαντική είναι, εδώ, η έννοια της *δέσμευσης*, η οποία εμπεριέχει τις ιδέες της επένδυσης στη σχέση, του σεβασμού της σχέσης και της αποφασιστικότητας για τη συνέχισή της μπροστά σε οποιαδήποτε δυσκολία ή πρόκληση. Το μέγεθος της *επένδυσης* (σε συναισθήματα, ενέργεια, χρόνο κ.λ.π.) που ο καθένας νιώθει ότι έχει κάνει στη σχέση είναι επίσης σημαντικό. Το άτομο μοιράζεται το χώρο του, το χρόνο του, τα υπάρχοντά του, τους φίλους του, εγκαταλείπει ευκαιρίες καριέρας ή άλλες σχέσεις, και αυτές οι επενδύσεις αυξάνουν τη δέσμευση και ευνοούν τη σταθερότητα της σχέσης (έστω κι αν αυτή προσφέρει εδώ και τώρα μέτριες ικανοποιήσεις). Πολύ συχνά οι σχέσεις πρέπει να βρουν μια ισορροπία ανάμεσα στις δύο αυτές πολύ φυσικές τάσεις, *τη δέσμευση και την αυτονομία*.

Άλλη σημαντική παράμετρος της σχέσης του «νέου τύπου» ζευγαριού είναι η έννοια της *οικειότητας*: παραπέμπει σε στιγμές έντονης αλληλεπίδρασης (στο επίπεδο των συναισθημάτων, των συγκινήσεων ή των δραστηριοτήτων), στην εγγύτητα (στο παρελθόν ή στο παρόν), στην αλληλεξάρτηση, στην αμοιβαία εμπιστοσύνη, στην κατανόηση και στην υποστήριξη. Η οικειότητα περιλαμβάνει τόσο τη σεξουαλική διάσταση της σχέσης, όσο και μια διάσταση που αναφέρεται στην αγάπη (μαζί με την προσκόλληση και τη φροντίδα). Να σημειώσουμε, ωστόσο, ότι σπανίως δύο άνθρωποι μοιράζονται την ίδια ακριβώς άποψη για το τι σημαίνουν όλες αυτές οι λέξεις, και σπανίως τις βιώνουν με τον ίδιο τρόπο, γι' αυτό η επικοινωνία έχει εδώ κεντρική σημασία.

Η φυσική εγγύτητα και η οικειότητα ως προς την αποκάλυψη του σώματος, συνδέονται οπωσδήποτε με την αμοιβαία απόλαυση και τη σεξουαλική ικανοποίηση, αλλά από την άλλη πλευρά εμπεριέχουν και ένα αίσθημα ευαλωτότητας που προέρχεται από την φυσική (και ψυχική) αυτο-αποκάλυψη. Το αίσθημα αυτό είναι αντιστρόφως ανάλογο της *εμπιστοσύνης* μεταξύ των συντρόφων, ενός ακόμη σημαντικού χαρακτηριστικού που ορίζει τη σχέση του ζευγαριού. Το «άνοιγμα», η επικοινωνία και η αμοιβαία κατανόηση συμβάλλουν στην ευχαρίστηση μέσα στη σχέση και αυξάνουν την αμοιβαία *εμπιστοσύνη*.

Το σύγχρονο *ζευγάρι* (χωρίς απαραίτητως γάμο) ορίζεται από έναν άνδρα και μια γυναίκα που:

(α) βρίσκονται (ή βρισκόντουσαν) σε μία σχέση με άτομο του αντίθετου φύλου στο πλαίσιο της οποίας αισθάνονται (ή αισθανόντουσαν) γι' αυτό σεξουαλική έλξη και συναισθηματικό δέσιμο,

(β) περιγράφουν κάποια διάρκεια αυτής της σχέσης μέσα στο χρόνο (αρκετή ώστε να έχουν νιώσει την ύπαρξη κοινού παρελθόντος) και που έχουν φανταστεί ένα κοινό μέλλον (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η σχέση δε θα οδηγηθεί κάποια στιγμή σε τερματισμό),

(γ) περιγράφουν δέσμευση στη σχέση και επένδυση σ' αυτήν: δηλαδή αφενός μια αίσθηση ότι μοιράζονται ενδιαφέροντα, δραστηριότητες, αξίες και αφετέρου μια διάθεση και προσπάθεια διαπραγμάτευσης σημαντικών για τον καθένα και τη σχέση ζητημάτων και συγκρούσεων.

Στη βάση αυτού του ορισμού, η ανάλυση του υλικού μας έδειξε συνοπτικά τα εξής:

1. Σε γενικές γραμμές ο ετερόφυλος Άλλος αντιπροσωπεύει ένα διαφορετικό κόσμο, ένα άλλο σύμπαν. Οι διαφορές που αισθάνονται και τα δύο φύλα, συχνά ανάγονται στη «βιολογία» (γονίδια, φύση, «έτσι είναι το μυαλό της γυναίκας» κ.λ.π.). Άλλες φορές γίνεται προσφυγή σε ψυχοκοινωνιολογίζουσες ερμηνείες των σχέσεων των φύλων (π.χ. «ρόλοι», «κοινωνικοποίηση»).

2. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαφορά ανάμεσα στην εικόνα και στην πραγματικότητα που προκύπτει από τη *θεατρικότητα* των «παραδοσιακών» ρόλων, καθώς επίσης και από μια προσπάθεια διαχείρισης της σύγχρονης ασάφειας περί του τι είναι «κλασικό»⁶⁵. Η αντίθεση αυτή συμπυκνώνεται στα λόγια μιας συμμετέχουσας: «...η κλασική Ελληνίδα δείχνει κατώτερη αλλά δεν είναι [...] οι πιο σκληροί άνδρες, δηλαδή οι πιο παραδοσιακοί, ήταν αυτοί τους οποίους η τελευταία γυναίκα μπορούσε να τους χειριστεί και να τους φέρει εκεί που ήθελε [...] η εικόνα και η αλήθεια είναι δύο διαφορετικά πράγματα.»

3. Οι συνθήκες, ωστόσο, αλλάζουν και τα παλιά πρότυπα αμφισβητούνται. Ο λόγος των συμμετεχόντων δεν εκφράζει στεγανά ανάμεσα στους κοινωνικούς ρόλους που αντιστοιχούν στη διάκριση γυναίκα-σπίτι / άνδρας-δουλειά. Άνδρες και γυναίκες προσπαθούν (αν και όχι πάντοτε με επιτυχία) να προσαρμοστούν, αλλά και να κατανοήσουν *τι ζητάει ο Άλλος*. Πολλή μεγάλη σημασία εδώ δεν έχει η ταύτιση με στοιχεία που θεωρούνται όμοια ή κοινά στους δύο, όσο η αναγνώριση της *συμπληρωματικότητας*. Η συμπληρωματικότητα επιτρέπει τον *εμπλουτισμό* με στοιχεία που μπορεί να θεωρούνται ότι ανή-

⁶⁵ Βλ. αναλυτικότερα βλ. Κεφάλαιο V του παρόντος.

κουν στο ρεπερτόριο συμπεριφορών ή χαρακτηριστικών του άλλου φύλου (όπως π.χ. η επιθετικότητα και ο ανταγωνισμός). Η *ετερόφυλη φιλία* παίζει για τη νεότερη γενιά ένα καθοριστικό ρόλο στο θέμα αυτό: «...από μικρή είχα αγόρια φίλους πράγμα που με βοήθησε να βλέπω τα πράγματα από τη δική τους πλευρά».

4. Το διαφορετικό φέρνει, λοιπόν, το άτομο αντιμέτωπο με τον ίδιο του τον Εαυτό. Σαν μέσα από καθρέφτη μπορεί να δει κανείς τόσο την ομοιότητα όσο και την συμπληρωματικότητά του με το σύντροφό του, αυτόν τον Άλλο. Ο Άλλος στο ζευγάρι προσφέρει «...στην ταυτότητά μου, μου προσφέρει στο ποιος είμαι από που έρχομαι που πηγαίνω, μου δίνει μια σταθερότητα, μου δίνει έναν καθρέφτη μέσα από τον οποίο θα δω εμένα...».

5. Οι στενές διαπροσωπικές σχέσεις γενικά και οι ερωτικές σχέσεις – σχέσεις ζευγαριού ειδικότερα, αφενός αποτελούν *κεντρικό άξονα* στη ζωή των ανθρώπων, αφετέρου δεν είναι ούτε εύκολες ούτε δεδομένες, απαιτώντας «αφοσίωση» και «κόπο» για να διατηρηθούν και να είναι ικανοποιητικές: «...στη σχέση; (ψιθυριστά) Τίποτα δεν είναι αυτονόητο!». Στα λόγια των συμμετεχόντων υπάρχουν συχνά αναφορές σε μία αρνητική εξέλιξη των σχέσεων εξαιτίας της απουσίας των κανόνων και των κωδίκων που ορίζουν ποιος είναι τι και τι πρέπει να κάνει (ανδρικότητα, θηλυκότητα σε εμφάνιση και ρόλους), και ρυθμίζουν τις σχέσεις: «παλιά ήταν αλλιώς».

6. Χαρακτηριστικά της σχέσης ζευγαριού, όπως τα αντιλαμβάνονται οι συμμετέχοντες ανεξαρτήτως ηλικίας είναι η *αμοιβαιότητα*, το *μοίρασμα*, η *οικειότητα*, ο *χρόνος ζωής* της σχέσης αλλά και ο *χρόνος* που οι σύντροφοι *αφιερώνουν* ο ένας στον άλλο και τη σχέση, η *δέσμευση* και μια συνεχής διαδικασία *δούνα* και *λαβείν*, ώστε να διατηρείται η αναγκαία και επιθυμητή ισορροπία.

7. Επίσης σημαντική είναι η αίσθηση του ότι το ζευγάρι είναι «ένα σώμα». Οι αναφορές σε αυτή την αίσθηση πλησιάζουν περισσότερο προς μία έννοια *συντονισμού* και *κοινών νοημάτων* παρά στην αρχαιότερης λειτουργίας *σύμμειξη*. Τα λόγια του Διονύση (38) αντανακλούν αυτή τη λειτουργία του ζευγαριού συνοπτικά: «...ό,τι νιώθει θα ήθελε να το νιώθει και ο άλλος, αν είναι καλό. Αν είναι κακό, θα ήθελε να τον προστατέψει απ' αυτό. Ότι τέλος πάντων κάνουμε πράγματα μαζί». Η ύπαρξη κοινών ενδιαφερόντων, «κοινού επιπέδου», κοινού τρόπου του σκέπτεσθαι, προφανώς διευκολύνουν την επικοινωνία, η οποία εξορισμού εδράζεται σε κοινές σημασίες και νοήματα. Και βασική προϋπόθεση για το «άνοιγμα» του καθενός και για την επικοινωνία αποτελεί η εμπιστοσύνη.

8. Η έννοια του μοιράσματος της καθημερινότητας είναι άρρηκτα δεμένη με την έννοια της *οικειότητας*, αλλά ενέχει τον σοβαρότατο κίνδυνο της *ρουτίνας*. Η οικειότητα

και η ρουτίνα αποτελούν μια συνεχή διαπραγμάτευση, ιδιαιτέρως για τους μεγαλύτερους σε ηλικία συμμετέχοντες, όπως έδειξε το υλικό μας, οι οποίοι δείχνουν να ζουν στην πράξη, ό,τι ο Giddens⁶⁶ περιγράφει ως μεταμόρφωση της οικειότητας στο πλαίσιο του αναστοχαστικού σχεδίου του εαυτού. Η σχέση διατηρεί τη λειτουργικότητά της εφόσον δεν αντιμετωπίζεται ως δεδομένη και αποτελεί αντικείμενο διαρκούς αναστοχασμού και επαναπροσδιορισμού, ώστε να επιβεβαιώνεται η συνέχιση της συναισθηματικής επένδυσης και να διατηρείται η ισορροπία. Στη διαδικασία αυτή, το *άνοιγμα του εαυτού* είναι καθοριστικό.

9. Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες διαχωρίζουν τη σχέση του ζευγαριού από άλλες σχέσεις πιο επιφανειακές, που τα πράγματα είναι «φλου». Αυτή η διάκριση συνδέεται ευθέως με το *πεπρωμένο του έρωτα* μέσα στη σχέση. Σχεδόν όλοι, αναφέρουν ότι ο έρωτας (με την έννοια του ερωτικού πάθους) καταλαγιάζει μετά από κάποιο χρονικό διάστημα. Είναι τότε δυνατόν η σχέση να μεταλλαχθεί, να «ωριμάσει», να περάσει σε μια πιο νηφάλια φάση (όπου κυριαρχούν η αγάπη και άλλα τρυφερά συναισθήματα), γιατί «..ερωτευμένος είναι αυτός που δεν αγαπάει.» Στην αρχή ο έρωτας χαρακτηρίζεται από εξιδανίκευση (που βασίζεται στο ναρκισσισμό), ενώ περιλαμβάνει και επιθετικότητα (που συνδέεται με τη ματαίωση). Η πιο τρυφερή αγάπη κατανικά τον ναρκισσισμό και επιτρέπει μεγαλύτερη ανοχή για τις ατέλειες του αγαπημένου προσώπου και τη δημιουργία ενός συναισθηματικού δεσμού. Ορισμένες φορές, η ωρίμανση της σχέσης (ως προς τη φάση του ερωτικού πάθους) εμπεριέχει και την παράμετρο της *φιλίας* (ή τουλάχιστον έτσι εκφράζεται η αναγκαιότητα εμπλουτισμού της ερωτικής σχέσης με στοιχεία διανοητικά, πνευματικά κ.λ.π.).

10. Ωστόσο, το *πεπρωμένο του έρωτα* μέσα στη σχέση δημιουργεί *αγωνίες*. Από τη μια οι συμμετέχοντες αισθάνονται ότι η φάση του ερωτικού πάθους πρέπει να υποχωρήσει ώστε να φανεί η πραγματική ποιότητα της σχέσης (και παραδέχονται την πιθανότητα να μην οδηγήσει σε κάτι πιο βαθύ). Έχοντας αντιπαραβάλλει, όμως, τον *έρωτα* με την *αγάπη*, αναρωτιούνται ορισμένες φορές αν θα ήταν καλύτερα να δημιουργούν σχέσεις με «λιγότερη μαγεία» ώστε να νιώθουν μεγαλύτερη ασφάλεια ως προς την εξέλιξή τους. Σε αυτή, όμως, την επιλογή, παραμονεύει ο κίνδυνος μιας άλλου τύπου φθοράς που πιθανώς θα οδηγούσε σε διάλυση της σχέσης. Σε αυτές τις αγωνίες, όπως εκφράζονται από τους συμμετέχοντες, αντανακλάται ξεκάθαρα η κοπιαστική προσπάθεια της διαπραγμάτευσης της σεξουαλικότητας προς μια νέα κατεύθυνση που να της επιτρέπει μια *πλαστικότητα*.

⁶⁶ Ο.π. Αναλυτικότερα βλ. Κεφάλαιο I του παρόντος.

Το άρρητο ερώτημα που διατρέχει το λόγο τους είναι: μπορεί άραγε η σεξουαλικότητα στο ζευγάρι να εναλλάσσεται ώστε όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, όπως αναφέρονται συνοπτικά στα σημεία «6» και «7» πιο πάνω, να είναι αξιοποιήσιμα προς όφελος της σχέσης;

11. Εξαιρετικά ενδιαφέρονσα είναι η αποκάλυψη της βαθύτερης ψυχολογικής ανάγκης των ανθρώπων για *δέσμευση*, σε μια εποχή που η *αυτονομία* είναι επικρατούσα αξία και οι μετρήσεις (κυρίως αναφορικά με την αύξηση των διαζυγίων) δείχνουν ότι οι σχέσεις είναι μάλλον εύθραυστες. Την ίδια στιγμή που οι άνθρωποι σχεδόν ταυτίζουν τη δέσμευση με την αγάπη, λύνουν με αρκετά μεγάλη ευκολία συγκριτικά με το άμεσο παρελθόν, δεσμούς που αισθάνονται πως δεν παρέχουν τη *μέγιστη ικανοποίηση*. Αυτό, λοιπόν, που φαίνεται να έχει αυξηθεί μέσα στα χρόνια, δεν είναι τόσο η ανάγκη για ανεξαρτησία (π.χ. σε αντιδιαστολή με την ασφάλεια που παρέχει ο συναισθηματικός δεσμός), όσο η διάθεση για *πειραματισμό*, σε μια αέναη προσπάθεια ανεύρεσης του «όλο και κάτι καλύτερου». Αυτή η ροπή, μας φέρνει στο νου τη «μεγιστοποίηση της ύπαρξης», όπως την ονομάζει ο Baudrillard (2000, σσ. 86-87) περιγράφοντας τη σύγχρονη καταναλωτική “*fun morality*” που επιτάσσει «...να εκμεταλλευτούμε στο έπακρο όλες τις δυνατότητες για να συγκλονιστούμε, να απολαύσουμε να ικανοποιηθούμε». Ωστόσο, όπως εξάλλου είναι αναμενόμενο, φαίνεται πως καθώς τα χρόνια περνούν, η ψευδαίσθηση της ανεύρεσης του τέλειου μικραίνει και η ανάγκη της ασφάλειας μέσα από τη δέσμευση γίνεται πιο επιτακτική. Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία συμμετέχοντες είναι πιο έτοιμοι για προσωπικές παραχωρήσεις.

12. Αντίθετα με την επικρατούσα διαδεδομένη ιδέα, οι άνδρες παρουσιάζονται, εδώ, μέσα από τα θραύσματα του λόγου τους, αν όχι έτοιμοι τουλάχιστο διαθέσιμοι να έχουν ίση συμμετοχή στην επικοινωνία και στη διαπραγμάτευση της σχέσης. Από την άλλη, διαφαίνεται η αντίληψη ότι οι γυναίκες είναι ίσως περισσότερο συναισθηματικές και επικοινωνιακές. Πάντως, *οι διαφορικές διαφορές* που αναδύονται από την ανάλυση του υλικού δεν αφορούν τόσο το ζητούμενο από μια σχέση ούτε τους τρόπους με τους οποίους βιώνεται η σχέση, που μοιάζουν λίγο-πολύ κοινά και για τα δύο φύλα. Οι διαφορές αφορούν κυρίως τον τρόπο με τον οποίο *εκδηλώνεται* τόσο το ζητούμενο όσο και η βίωση της σχέσης. *Οι άνδρες* (α) είναι πιο διστακτικοί στην αρχική συναισθηματική επένδυση της σχέσης, (β) δεν μιλούν πολύ (αλλά εκφράζονται με τη συμπεριφορά τους) και (γ) ορισμένοι έχουν δυσκολίες όχι στην έκφραση συναισθημάτων γενικά, αλλά στην έκφραση των αρνητικών συναισθημάτων. *Οι γυναίκες* (α) θέλουν «λόγια» και «προσδιορίζονται» πολύ περισσότερο από τη σχέση τους, αλλά (β) κατέχουν καλύτερα την τέχνη

της τρυφερότητας και άμεσης διαπροσωπικής επικοινωνίας (εκμεταλλευόμενες ίσως και την εξάσκηση που υποθέτουμε ότι είχαν σε αυτόν τον τομέα).

13. Σε αντίθεση και πάλι με τη λαϊκή κουλτούρα και με την άποψη ότι κανείς δεν γνωρίζει τη γίνεται στο μυαλό του άλλου φύλου (συνήθως στο μυαλό των γυναικών), τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες της έρευνάς μας έδειξαν μέσα από το λόγο τους πως όχι απλώς προσπαθούν να κατανοήσουν, αλλά και σε μεγάλο βαθμό υποθέτουν με αρκετή ακρίβεια τις ανάγκες του άλλου φύλου. Λαμβάνοντας υπόψη τα ευρήματα αναφορικά με τις ετερόφυλες φιλικές σχέσεις, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η «εξέλιξη» αυτή στην κατανόηση των αναγκών του άλλου φύλου, οφείλεται εν μέρει και στην ανάπτυξη της συχνότητας και της ποιότητας της ετερόφυλης φιλικής συνάφειας. Μέσα από τη *φιλία*, το κάθε φύλο γνωρίζει το αντίθετό του, χωρίς τα πάθη και τις ματαιώσεις που είναι εγγενή στον έρωτα.

14. Γενικά το *σεξουαλικό στοιχείο* αναδύεται ως μια *σημαντική διάσταση* της σχέσης του ζευγαριού. Είναι αυτή, η οποία διαφοροποιεί τη σχέση από άλλες (π.χ. τη «φιλική» ή την «αδελφική») και αυτή που όταν δεν πάει καλά, δημιουργούνται κάθε είδους προβλήματα στα άτομα και εντάσεις στο ζευγάρι. Ωστόσο, η σεξουαλικότητα αποτελεί *αναγκαία αλλά όχι ικανή* συνθήκη για την επιτυχία της (μακρόχρονης) σχέσης. Η σεξουαλική ζωή του ζευγαριού λειτουργεί και ως μέσο χαλάρωσης (οιονεί ψυχαγωγία) όχι μόνον από τις δυσκολίες της σχέσης, αλλά και από τα προσκόμματα της ζωής.

15. Από το υλικό προκύπτει πως μέσα στις νέες διαπραγματευόμενες συνθήκες της σχέσης του ζευγαριού, μεταβάλλεται και η σχέση *σεξουαλικότητας – τεκνοποιίας - γάμου*, με έναν τρόπο εξαιρετικά ευέλικτο αλλά και ενδιαφέροντα τουλάχιστον όσον αφορά την τύχη του θεσμού του γάμου. Υπάρχουν περιπτώσεις που η σχέση θεσμοθετείται μέσω του γάμου για την τεκνοποιία, αλλά και άλλες όπου παρά τη θεσμοθέτηση, η τεκνοποιία εμπρόθετα αποκλείεται. Τέλος, να σημειώσουμε ότι η γονεϊκότητα και η ευθύνη του σπιτιού φαίνεται ακόμη να βαραίνει (κάπως) περισσότερο τις γυναίκες, και ίσως γι' αυτό ορισμένοι άνδρες προσάπτουν στις γυναίκες λιγότερη διαθεσιμότητα γι' αυτούς όταν το ζευγάρι αποκτήσει παιδιά.

Συμπερασματικά: Αν κάτι έχει αλλάξει από τις προηγούμενες γενιές δεν είναι η *ανάγκη* των ανθρώπων να υπάρχουν στο πλαίσιο σταθερών συναισθηματικών δεσμών, αλλά οι *διαδικασίες*, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε ψυχικό επίπεδο, μέσω των οποίων οι σχέσεις, αναπτύσσονται, εγκαθιδρύονται και διατηρούνται στο χρόνο. Αντίθετα από την επικρατούσα άποψη, τα ευρήματά μας έδειξαν ότι οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν πολύ περισσότερες *κοινές* ανάγκες και αγωνίες, παρά *διαφορές*.

Η ανάλυση του υλικού έδειξε ότι ο ετερόφυλος Άλλος αντιπροσωπεύει ένα διαφορετικό κόσμο, ένα άλλο σύμπαν πρωτίστως βιολογικά προκαθορισμένο, το οποίο όμως είναι ενδιαφέρον και ελκυστικό. Στην ελκυστικότητα συμβάλλει η σύγχρονη αποκάλυψη ότι η «αλήθεια» του Άλλου (ως προς τα κοινωνικά πρότυπα του ρόλου του φύλου) δεν είναι αυτή που φαίνεται. Οι πιο «σκληροί άνδρες» μπορούν να γίνουν πολλοί ευάλωτοι και η πιο «αδύναμη γυναίκα» να είναι πολύ δυνατή. Η «εικόνα» και η «αλήθεια» για το κάθε φύλο είναι δύο διαφορετικά πράγματα, κι αυτή η «πρόσφατη» αποκάλυψη, κάνει την διερεύνηση και τη γνωριμία του «άλλου σύμπαντος» ιδιαίτερος ελκυστική αλλά και αγωνιώδη. Και τα δύο φύλα έχουν επίγνωση των προσπαθειών που κάνουν να προσαρμοστούν με τη δυναμική που διέπει αυτό το «διαφορετικό σύμπαν», αλλά και να κατανοήσουν τι ζητάει ο Άλλος. Η αίσθηση της συμπληρωματικότητας είναι κεντρική στην προσπάθεια αυτή, γιατί επιτρέπει τον εμπλουτισμό του εαυτού από τον κόσμο του άλλου, αλλά και τη διάκριση και αποδοχή των ιδιαίτερων στοιχείων του καθενός.

Στη σύγχρονη κατάσταση, οι σχέσεις του ζευγαριού δεν είναι αυτονόητες. Και τα δύο φύλα νιώθουν πως για να υπάρξει η απαραίτητη συνοχή και συνέχεια, μέσα στις ρευστές κοινωνικές συνθήκες χρειάζεται κόπος και αφοσίωση. Η ανάγκη για συναισθηματική δέσμευση δεν έχει υποχωρήσει, παρά τις κοινωνικές προσταγές περί εναλλαγής και αυτονομίας. Αυτό, όμως, που δείχνουν τα ευρήματα είναι πως μέσα στις ρευστές συνθήκες, η προσπάθεια να διατηρηθεί μια σταθερότητα τόσο ως προς την αίσθηση του εαυτού (τι είμαι) όσο και ως προς την αντίληψη της σχέσης (με ποιον και γιατί) είναι τόσο κοπιαστική, και οι εναλλακτικές (που οδηγούν σε επαναλαμβανόμενο πειραματισμό) φαίνονται τόσες πολλές, ώστε το άτομο δυσκολεύεται να κατασταλάξει, κουράζεται και καταφεύγει συχνότερα στη μοναξιά. Μπορεί, λοιπόν, οι ποσοτικές έρευνες να καταγράφουν αύξηση στον αριθμό των ανθρώπων που ζουν μόνοι, αλλά αυτό δεν σημαίνει καθόλου ότι θέλουν να είναι μόνοι.

Αυτό που επιζητούν, τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες, είναι η αμοιβαιότητα, το μοίρασμα, η οικειότητα, η διάρκεια, η δέσμευση και μια συνεχής διαδικασία δούνα και λαβείν. Σημαντικό στοιχείο είναι επίσης η ύπαρξη κοινών νοημάτων και ενός είδους συντονισμού που δημιουργεί την αίσθηση πως οι δύο είναι «ένα σώμα». Σε αυτή τη διαδικασία η επικοινωνία είναι κεντρική και προϋποθέτει το άνοιγμα (που, όμως, ως αυτοαποκάλυψη κάνει το άτομο ευάλωτο) και την αμοιβαία εμπιστοσύνη. Επιπλέον, η ανάπτυξη της οικειότητας και η εγκαθίδρυση της σχέσης στο πλαίσιο της καθημερινότητας είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με μια αίσθηση ρουτίνας που φέρνει και τα δύο μέρη σε επιφυλακή. Τόσο οι άνδρες όσο και η γυναίκες έχουν επίγνωση πως η φθορά παραμονεύει

και ότι η οικειότητα και η ρουτίνα απαιτούν μια συνεχή διαπραγματεύση, ώστε να επιβιβιώνεται η συνέχιση της συναισθηματικής επένδυσης και να διατηρείται η ισορροπία.

Η περισσότερο διαπραγματευόμενη παράμετρος στο πλαίσιο της σχέσης είναι η σεξουαλικότητα, η οποία όπως δείχνουν τα ευρήματά μας, αποτελεί τόσο για τις γυναίκες όσο και για τους άνδρες *αναγκαία αλλά όχι ικανή* συνθήκη για την επιτυχία της (μακρόχρονης) σχέσης. Καθώς ο έρωτας καταλαγιάζει μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, η σχέση πρέπει να μεταλλαχθεί, να «ωριμάσει», να περάσει σε μια πιο νηφάλια φάση (όπου κυριαρχούν η αγάπη και άλλα τρυφερά συναισθήματα). Εάν αυτό συμβεί, η σχέση του ζευγαριού εγκαθιδρύεται μέσα από την αμοιβαία περιστολή του ναρκισσισμού και την αναγνώριση και αποδοχή των αδυναμιών του άλλου.

Αυτή όμως είναι μια αγωνιώδης διαδικασία, γιατί η πιθανότητα να διαλυθεί η σχέση όταν το πάθος υποχωρήσει είναι ορατή τόσο, ώστε ορισμένοι από τους συμμετέχοντες να εξαιρούν εξ αρχής της «σχέσεις πάθους» από το ρεπερτόριό τους. Η ανάλυση του υλικού μας έδειξε την κοπιαστική προσπάθεια ανδρών και γυναικών να διαπραγματευτούν το πεπρωμένο του έρωτα μέσα στη σχέση προς την κατεύθυνση μιας πιο *πλαστικής* σεξουαλικότητας προς όφελος της σχέσης. Η διαπραγματεύση αυτή συμπαρασύρει αναπόφευκτα και τη σχέση *σεξουαλικότητας – τεκνοποιίας – γάμου* σε πιο ευέλικτα σχήματα, όπου άλλοτε η σχέση θεσμοθετείται μέσω του γάμου για την τεκνοποιία και άλλοτε παρά τη θεσμοθέτηση, η τεκνοποιία εμπρόθετα αποκλείεται.

Οι άνδρες είναι εξίσου έτοιμοι με τις γυναίκες να έχουν ίση συμμετοχή στην επικοινωνία και στη διαπραγματεύση της σχέσης, μολονότι το *εκφράζουν* διαφορετικά. Σε γενικές γραμμές, είναι πιο διστακτικοί στην αρχική συναισθηματική επένδυση της σχέσης, δεν μιλούν πολύ (αλλά εκφράζονται κυρίως με τις πράξεις τους) και δυσκολεύονται περισσότερο από τις γυναίκες να εκφράσουν αρνητικά συναισθήματα. Στις γυναίκες αρέσουν τα λόγια, ρυθμίζονται ευκολότερα στο πλαίσιο της σχέσης (και προσδιορίζονται περισσότερο από αυτό) και κατέχουν καλύτερα την τέχνη της τρυφερής και άμεσης διαπροσωπικής επικοινωνίας.

Από την εσφαλμένη ταύτιση της ισότητας με την ομοιότητα, τα δύο φύλα έχουν περάσει στην αναγνώριση της διαφορετικότητας. Και όπως συμβαίνει με κάθε ζήτημα προσέγγισης της ετερότητας στη σύγχρονη κοινωνία, ο Άλλος ελκύει και ταυτοχρόνως φοβίζει. Συνεπώς, οι κοινωνικο-ψυχολογικές διεργασίες που είναι απαραίτητες για την αρμονική συνύπαρξη φυλών και πολιτισμών φαίνεται πως δεν είναι τόσο διαφορετικές από αυτές που διέπουν την ανάπτυξη της αρμονικής συνύπαρξης των φύλων. Και στις

δύο περιπτώσεις κεντρική συνιστώσα είναι η αναγνώριση και αποδοχή του άλλου και η αναζήτηση των κοινών σημείων που μπορούν να κάνουν τη σχέση δημιουργική.

- / -

Βιβλιογραφικές Αναφορές⁶⁷

- Amadiou J.-Fr. (2005). *Le poids des apparences*. Paris, Odile Jacob.
- Ariès, Ph. (1973). *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Paris, Seuil.
- Atkins, C. J., Kaplan, R. M., Toshima, M. T. (1991). Close relationships in the epidemiology of cardiovascular disease. In W. H. Jones, D. Perlman (Eds), *Advances in personal relationships: A research annual* (Vol. 3, 207-231), London, Jessica Kingsley.
- Atkinson, T.-G. (1974). *L'odyssée d'une amazone*. Paris, Des femmes.
- Attias-Donfut, Cl. (2001). Familles : des générations solidaires. *Sciences Humaines*, Hors-série 33, 30-34.
- Aubert, N. (1997). Ο Δυσδιάκριτος Άνδρας: Από τη Διχοτόμηση στη Σύγχυση της Ταυτότητας. Στο Κλ. Ναυρίδης & Ν. Χρηστάκης (Επιμ.), *Ταυτότητες: Ψυχοκοινωνική Συγκρότηση*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Αντωνοπούλου, Χρ., (1999) *Κοινωνικοί Ρόλοι των δύο φύλων*. Αθήνα, Καστανιώτης.
- Babcock, J. C., Waltz, J., Jacobson, N.S., Gottman, J.M. (1993). Power and violence : The relationship between communication patterns, power discrepancies and domestic violence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 61, 40-50.
- Badinter (2005). *Λάθος δρόμος*. Αθήνα, Καστανιώτης (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 2003).
- Baudrillard, J. (2000). Η καταναλωτική κοινωνία. Σκόπελος, Νησίδες (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1970).
- Banister, P., Burman, E., Parker, I., Taylor, M., Tindall, C. (2003) *Qualitative Methods in Psychology: A Research Guide*. Buckingham, U.K., Open University Press.
- Bell, R. (1981). Friendships of women and of men. *Psychology of Women Quarterly*, 5, 402-417.
- Berscheid, E. (1985). Interpersonal attraction. In G. Lindzey, E. Aronson (Eds), *Handbook of Social Psychology* (vol. 2). N.Y., Random House.

⁶⁷ Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται μόνον οι βιβλιογραφικές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για τη συγγραφή της παρούσας τελικής ερευνητικής έκθεσης. Η συνολική βιβλιογραφία που κατηύθυνε το ερευνητικό πρόγραμμα, σε όλες τις φάσεις της κατάστροφησης, παρουσιάζεται αντιστοίχως στις επιμέρους ερευνητικές εκθέσεις.

- Berger, C. R. (1993). Goals, plans and mutual understanding in relationships. In S. Duck, (Ed), *Individuals in Relationships*. Newsbury Park, CA, Sage.
- Bettelheim, B. (1954). *Symbolic wounds*. New York, Free Press.
- Bigelow, B. J. (1977). Children's friendship expectations: a cognitive-developmental study. *Child Development*, 48, 246-253.
- Blundell, S. (1995). *Γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα,.
- Boisdon V. (1991). Grands mariages et grandes écoles. *Le Monde*, 11 Février.
- Βοσνιάδου, Τ. (1997). Ζητήματα Μεθοδολογίας στη Διερεύνηση της Ταυτότητας του Φύλου στις Γυναίκες. Στο Κ. Ναυρίδης & Ν. Χρηστάκης (Επιμ.), *Ταυτότητες: Ψυχοκοινωνική Συγκρότηση*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Bourdieu, P. (1980). *The logic of practice*. Stanford, Stanford Univ. Press.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss*. Vol. 2, Separation : Anxiety and Anger. London, Hogarth.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and Loss*. Vol. 3, Loss : Sadness and Depression. London, Hogarth.
- Bozon M., Heran F. (1987). La découverte du conjoint. *Population*, 6, 943-987.
- Bozon, M. (1991α). Le choix du conjoint. Στο F. de Singly (Επιμ.) *La famille: l'état des savoirs*. Paris, La Découverte.
- Bozon, M. (1991β). La nouvelle place de la sexualité dans la formation du couple. *Sciences sociales et santé*, 4, 69-88.
- Bozon, M. (1998). Amour, désir et durée. Cycle de la sexualité conjugale et rapports entre hommes et femmes. Στο N. Bajos, M. Bozon, A. Ferrand, A. Giami, A. Spira. (Επιμ.), *La sexualité au temps du sida*. Paris, P.U.F.
- Bozon, M. (2002). *Sociologie de la sexualité*. Paris, Nathan.
- Bozon, M., Hertrich, V. (2001). Rapports de genre et initiation sexuelle en Afrique et en Amérique Latine. *Genre, population, développement*, 2001.
- Bozon, M., Villeneuve-Gokalp C. (1994). Les enjeux des relations entre générations à la fin de l'adolescence. *Population*, 6, 127-156.
- Bozon, M., Leridon, H., Riandey, B., (1993). Les comportements sexuels en France : d'un Rapport à l'autre. *Population et sociétés*, 276.
- Bradley, H., (1996). *Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality*. Oxford, Polity Press.
- Brink, J. H. (1977). Effects on interpersonal communication on attraction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 783-790.

- Brousse, C. (1999). La répartition du travail domestique entre conjoints reste très largement spécialisée et inégale. Στο *France – Portrait social*. Paris, INSEE.
- Buhrmester, D. (1990). Intimacy of friendship, interpersonal competence, and adjustment during preadolescence and adolescence. *Child Development*, 61, 1101-1111.
- Burguière, A. (1986). La formation du couple. Στο Burguière, A., Klapisch-Zuber, C., Segalen, M., Zonabend, F. (Επιμ.), *Histoire de la famille*, vol.3, *Le choc des modernités*. Paris, Armand Colin.
- Byrne, D. (1961). Interpersonal attraction and attitude similarity. *Journal of Abnormal Social Psychology*, 67, 713-715.
- Byrne D. (1971). *The attraction paradigm*. N.Y., Academic Press.
- Caillé, P. (1991) *Un et un font trois. Le couple révélé à lui-même*. Paris, E.S.F.
- Canary, D. J., Cupach, W. R., Messman, S. J. (1995). *Relationship Conflict*, London, Sage.
- Cantos, A. L., Neidig, P. H., O'Leary, K. D. (1994). Injuries of women and men in a treatment program for domestic violence. *Journal of Family Violence*, 9, 113-24.
- Chapelle, G. (2002). A chacun selon ses goûts. *Sciences Humaines*, 130, 29-31.
- Chaumier, S. (1999). *La déliaison amoureuse. De la fusion romantique au désir d'indépendance*. Paris, Armand Colin.
- Chaumier, S. (2001). Vers de nouveaux liens conjugaux. *Sciences Humaines*, Hors-série 33, 10-14.
- Codol, J.-P. (1984). Social differentiation and non-differentiation. In H. Tajfel (Ed.), *The Social Dimension vol.1*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Cooper, D. (1972). *Mort de la famille*. Paris, Seuil.
- Corsaro, W. A. (1985). *Friendship and peer culture in the early years*. Norwood, N.J., Ablex.
- Corsaro, W. A. (1999). Preadolescent Peer Cultures. In M. Woodhead, D. Faulkner, K. Littleton (Eds), *Making Sense of Social Development*, London, Routledge & Open University.
- Creswell, J. W. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Traditions*, London, Sage.
- Crick, N. R., Bigbee, M. A. (1998): Relational and overt forms of peer victimization: a multiinformant approach. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66, 337-347

- Γαλάνη, Β., Σπετσιώτου, Κ., Χατζούλη Α. (2006). *Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας: Σχέσεις Ζευγαριού*», Παραδοτέο 4^ο Ερευνητικού Προγράμματος «Πυθαγόρας Ι».
- De Singly, F. (1987). *Fortune et infortune de la femme mariée*. Paris, PUF.
- De Singly, F. (1996). *Le soi, le couple et la famille*. Paris, Nathan.
- De Singly, F. (2000)/ *Libres ensemble*. Paris, Nathan.
- Dion K. K., Berscheid D., Walster E. (1972). What is beautiful is good. *Journal of Personality and Social Psychology*, 24, 285-290.
- Dortier, J.-Fr. (2001). Aux sources du lien social. *Sciences humaines*, 33, 4-8.
- Duck, S. (2000). *Ανθρώπινες σχέσεις*. Αθήνα, Καστανιώτης (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1986).
- Duck, S. W., Wright, P. H. (1993). Reexamining gender differences in same-gender friendships: A close look at two kinds of data. *Sex Roles*, 28, 709-727.
- Elias N. (1939). *La civilisation des mœurs*. Paris, Seuil (Ελληνική μετάφραση 1997).
- Erikson, E. (1968). *Identity, Youth, and Crisis*. New York: W.W. Norton.
- Feeney, J.A. & Noller, P.(1990). Attachment style as a predictor of adult romantic relationships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 58, 281-291.
- Fehr, B. (1996). *Friendship processes*. London, Sage.
- Festinger, L. (1950). Informal social communication. *Psychological Review*, 57, 271-282.
- Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117-140.
- Fevre, R. W., (2000). “Love and sex among heterosexuals”. In R. W. Fevre (Ed.), *The Demoralisation of Western Culture: Social Theory and the Dilemmas of Modern Living*. London, Continuum.
- Fletcher, G. (2002). *The New Science of Intimate Relationships*. Oxford, Blackwell.
- Forsyth, D. (1999). *Group Dynamics* (3rd ed.). Belmont, CA, Wadsworth Publishing Company.
- Foucault, M. (1976). *Η ιστορία της σεξουαλικότητας*. Αθήνα, Ράππας. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1978).
- French, D. C., Jansen, E. A., Pidada S. (2002). US and Indonesian children’s and adolescents’ reports of relational aggression of disliked peers. *Child Development*, 73 (4), 1143- 1150.
- Freud S. (1905). *3 δοκίμια για τη σεξουαλική θεωρία*. Αθήνα.

- Freud, S. (1921). *Ψυχολογία των μαζών*. Αθήνα, Επίκουρος (Ελληνική μετάφραση 1977).
- Freud, S. (1927). *Το μέλλον μιας αυταπάτης*, Αθήνα, Επίκουρος.
- Freud, S. (1930). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Αθήνα, Επίκουρος (Ελληνική μετάφραση 1994).
- Fromklin, H. L. (1972). Feelings of interpersonal indistinctiveness: an unpleasant affective state. *Journal of Experimental Research in Personality*, 6, 178-185.
- Furman, W. (2001). Working models of friendship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 18 (5), 583-602.
- Gherardi, S. (1995). *Gender, Symbolism and Organizational Cultures*, Sage Publications, London
- Giddens, A. (2005). *Η μεταμόρφωση της οικειότητας. Σεξουαλικότητα, αγάπη και ερωτισμός στις μοντέρνες κοινωνίες*. Αθήνα, Πολύτροπον (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1992).
- Glaude, M., de Singly, F. (1987). Les jeux de rôles conjugaux. Στο *Données sociales*. Paris, INSEE.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: notes on the management of spoiled identity*. New Jersey, Englewood Cliffs,.
- Goldman, W., Lewis, P. (1977). Beautiful is good. Evidence that the physically attractive are more socially skillful. *Journal of Experimental Social Psychology*, 13, 125-130.
- Gough, B. (2001). Biting Your Tongue': negotiating masculinities in contemporary Britain. *Journal of Gender Studies*, 10, 2, 169-185.
- Gross, A. E., Crofton, C. (1977). What is good is beautiful. *Sociometry*, 40, 85-90.
- Hancock Ph., Tyler, M. (2001), *Work, Postmodernism and Organization: A critical Introduction*, London, Sage.
- Harrison, A., Saeed, L. (1977). Let's make a deal: An analysis of revelations and stipulations in lonely hearts advertisements. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 257-264.
- Hartup, W. W. (1975). The origins of friendships. In M. Lewis, L.A. Rosenblum (Eds), *Friendship and peer relations*. New York, John Wiley.
- Haste, H. (1999). Moral understanding in socio-cultural context. In M. Woodhead, D. Faulkner, K., Littleton (Eds), *Making Sense of Social Development*. London, Routledge & Open University.

- Hatfield, E., Traupmann, J. (1981). Intimate relationships: a perspective from equity theory. In S.W. Duck, R.Gilmour (Eds), *Personal relationships: Vol.1. Studying personal relationships*. London, Academic Press.
- Hatfield, E., Traupmann, J., Sprecher, S., Utne, M., Hay, J. (1985). Equity and intimate relations: recent research. In W. Ickes (Ed.), *Compatible and incompatible relationships*. New York, Springer-Verlag.
- Héritier, F. (1996). *Masculin/Féminin. La pensée de la différence*. Paris, Odile Jacob.
- Horrocks, R., (1994). *Masculinity in Crisis*. New York, St. Martin's Press.
- Ιγγλέση, Χρ., (1995). Φυλετικά Στερεότυπα και σχέσεις των δύο φύλων. Στο Ι. Ν. Παρασκευόπουλος, Η. Γ. Μπεξεβέγκης, Ν. Δ. Γιαννίτσας, Α. Καραθανάση-Κατσαούνου (Επιμ.), *Διαφυλικές σχέσεις: Εισηγήσεις στο Σεμινάριο Κατάρτισης Εκπαιδευτικών-Στελεχών σε Θέματα Σεξουαλικής Αγωγής και Ισότητας των Φύλων. Τόμος Α'.* Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- James, A. (1993). *Childhood Identities: self and social relationships in the experience of the child*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Johnson, M.P. (1982). Social and cognitive features of the dissolution of commitment to relationships. In S. Duck (Ed.), *Personal relationships 4: dissolving personal relationships*. London, Sage.
- Johnson, F. L., Aries, E. J. (1983). The talk of women friends. *Women's Studies International Forum*, 6, 696-715.
- Justad, M. J., (2000). Women's Studies and Men's Studies: Friends or Foes?, *Journal of Men's Studies*, 8, 3, 401-406.
- Καραμάνου Α. Καμία ανοχή στη βία κατά των γυναικών. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 23/8/2003.
- Kaufmann, J.-Cl. (1993). *Sociologie du couple*. Paris, P.U.F.
- Kaufman J.-Cl. (1997). *Σώματα γυναικών βλέμματα ανδρών: η κοινωνιολογία του τόπλες*, Αθήνα, Μαραθιάς.
- Kelley, H. H., Bercheid, E., Christensen, A., Harvey, I. H., Huston, T. L., Levinger, G., Mc Clintrock, E., Pepleu, L. A., & Peterson, D. R. (1983). *Close relationships*. San Francisco, Freeman.
- Kerckhoff A. C., Davis K. E. (1962). Value consensus and need complementary in mate selection. *American Sociological Review*, 27, 295-303.
- Kiesler C. A. (1971). *The psychology of commitment*. New York, Academic Press.

- Kimmel, D.C. (1974). *Adulthood and Aging: An Interdisciplinary Developmental View*, New York, John Wiley & Sons
- Kinsey, A., Pomeroy W., Martin, C. (1948). *Sexual behavior in the human male*. Philadelphia and London, Saunders.
- Kinsey, A., Pomeroy W., Martin, C., Gerbhard, P. (1953). *Sexual behaviour in the human female*. Philadelphia and London, Saunders.
- Κορίζη Σ. (2003). *Το χαμένο ραντεβού*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Κορίζη, Σ., Τασιοπούλου, Τζ., (2005). *Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας: Ετερόφυλες Εργασιακές Σχέσεις*, Παραδοτέο 3^ο Ερευνητικού Προγράμματος «Πυθαγόρας Ι»
- Κούρτοβικ Δ. (1994). *Η εξέλιξη της ανθρώπινης σεξουαλικότητας*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Κυριαζή, Ν. (1998). *Η Κοινωνιολογική Έρευνα: Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και Τεχνικών*. Αθήνα, Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις.
- Laplanche, J., Pontalis, J.-B. (1986). *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*. Αθήνα, Κέδρος (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1967).
- Laqueur, T. (1992). *La fabrique du sexe. Essai sur le corps et le genre en Occident*. Paris, Gallimard.
- Leibowitz, M. R. (1983). *The chemistry of love*. Boston, Little, Brown.
- Leridon, H. (1987). *La seconde révolution contraceptive. La régulation des naissances de 1950 à 1985*. Paris, INED.
- Levi-Strauss, C. (1967). *Les structures élémentaires de la parenté*. Paris, Mouton.
- Lindlof, T. R., (1995). *Qualitative Communication Research Methods*, London, Sage.
- Lott, A. J., Lott, B. E. (1974). The role of reward in the formation of *s structures élémentaires de la parenté* positive interpersonal attitudes. In T. L. Huston (Ed.), *Foundations of interpersonal attraction*. New York, Academic Press.
- Λάζος, Γρ., (1997). *Η Σεξουαλικότητα ως Αζία στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα, Δελφίνι.
- Luhmann, N. (1982). *Amour comme passion. De la codification de l'intimité*. Paris, Aubier.
- Maddock, S., (1999). *Challenging Women: gender, culture and organization*, London, Sage .

- Madill, A., Brendan, G., Lawton, R & Stratton, P. (2005). How We Supervise Qualitative Projects. *Psychologist*, 18, 11, 616-618.
- Maisonneuve, J. (2001). *Εισαγωγή στην Ψυχοκοινωνιολογία*. Αθήνα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.
- Maisonneuve, J., Lamy, L. (1993). *Psycho-sociologie de l'amitié*. Paris, P.U.F.
- Marc, E., Picard, D. (1989). *L'interaction sociale*. Paris, P.U.F.
- Marcuse, H. (1985). *Αρνήσεις*. Αθήνα, Ύψιλον / βιβλία.
- Masters, W., Johnson, V. (1971). *Les mésententes sexuelles et leur traitement*. Paris, Robert Laffont (Γαλλική μετάφραση του *Human sexual inadequacy*).
- Mauss, M. (1921). L'expression obligatoire des sentiments. In M. Mauss *Essais de sociologie*. Paris, Seuil.
- Meyrowitz, J. (1985). *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*. New York, Oxford University Press.
- Michaels, J. W., Acock, A. C., & Edwards, J. N. (1986). *Social exchange and equity determinants of relationship commitment*. *Journal of Social and Personal Relationships*, 3, 161- 175.
- Mishler, E. (1996). *Συνέντευξη Έρευνας: Νοηματικό Πλαίσιο και Αφήγημα*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Monsour, M. (1992). Meanings of intimacy in cross- and same-sex friendships. *Journal of Social and Personal Relationships*, 9, 277-295.
- Monsour, M., Harris, B., Kurzweil, N. (1994). Challenges confronting cross-sex friendships: much ado about nothing? *Sex Roles*, 31, 55-77.
- Moser, G. (1994). *Les relations interpersonnels*. Paris, P.U.F.
- Muchinsky, P. M., (1996). *Psychology Applied to Work* (5th Edition), Brooks/Cole Publishing Company
- Muldorf B. (1980). *Σεξουαλικότητα και θηλυκότητα*. Αθήνα, Καστανιώτης.
- Murstein B. I. (1972). Physical attractiveness and marriage adjustment in middle-aged couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 22, 8-12.
- Newcomb, T. M. (1960). Varieties of interpersonal attraction. In D. Cartwright, A. Zander (Eds), *Group Dynamics: research and theory*. Evanston, Ill., Row, Peterson.
- Newcomb, T. M. (1961). *The acquaintance process*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- Ναυρίδης, Κλ., Χρηστάκης, Ν. (Επιμ.) (1997) *Ταυτότητες: Ψυχοκοινωνική Συγκρότηση*, Αθήνα, Καστανιώτης.

- Ντάβου, Μπ., Κορίζη, Σ., Τασιοπούλου, Τζ., Χρηστάκης, Ν. (2004). *Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας: Βιβλιογραφική Ανασκόπηση*, Παραδοτέο 1^ο Ερευνητικού Προγράμματος «Πυθαγόρας Ι»
- O'Meara, J. D. (1989). Cross-sex friendships: Four basic challenges of an ignored relationship. *Sex Roles*, 21 525-543.
- Oatley, K. & Jenkins, J.M., (2004). *Συγκίνηση: Ερμηνείες και Κατανόηση*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1996).
- Ortner S., (1994). Είναι το Θηλυκό για το Αρσενικό ό,τι η Φύση για τον Πολιτισμό; Στο Α. Μπακαλάκη (Επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*. Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Paine, R. (1969). In search of friendship. An exploratory analysis in "middle-class" culture. *Man*, 4, 505-524.
- Perlman, D., Fehr, B. (1986). Theories of friendship: The analysis of interpersonal attraction. In V.J. Derlega, B.A. Winstead (Eds), *Friendship and social interaction*. New York, Springer-Verlag.
- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, Ε. (1997). *Η Σιωπηλή Γλώσσα των Συναισθημάτων*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα,.
- Παπαταξιάρχης, Ε., Παραδέλης, Θ., (Επιμ.) (1992). *Ταυτότητες και φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, εκδ. Καστανιώτη Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα
- Raymond, L. (1993). *Doing Research on Sensitive Topics*. London, Sage.
- Reeder, H. (2000). I like you...as a friend: The role of attraction in cross-sex friendship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 17 (3), 329-348.
- Richardson, J. (Ed.) (1996). *Handbook of Qualitative Research Methods for Psychology and the Social Sciences*, Leicester, U.K., BPS Books.
- Robertson, J. M., Johnson, A. L., Benton, S. L., Bradley, A., Cabral, J., Woodford, J. A. (2002). What's In a Picture? Comparing Gender Constructs of Younger and Older Adults. *Journal of Men's Studies*, 11, 1, 1-27.
- Rokeach M. (1968). *Beliefs, attitudes and values*. San Francisco, Jossey-Bass.
- Rosenblatt, P.C., (1977). Needed research on commitment in marriage. In G. Levinger & H. L. Rausch (Eds), *Close relationships: perspectives on the meaning of intimacy*. Amhurst, MA, University of Massachusetts Press.

- Rosser, E., Harré, R. (1976). The meaning of “trouble”. In M. Hammersley, P. Woods (Eds), *The Process of Schooling*. London, Routledge & Kegan Paul, Open University.
- Rubin, Z. (1970). Measurement of Romantic Love. *Journal of Personality and Social Psychology*. New York, Basic Books.
- Rubin, Z. (1973). *Liking and Loving: An Introduction to Social Psychology*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Rubin, Z. (1985). *Just friends*. New York, Harper & Row.
- Rubin, Z. (1987). *Οι φίλιες των παιδιών: ο ρόλος της φιλίας στο αναπτυσσόμενο παιδί*. Αθήνα, Κουτσουμπός (αγγλική έκδοση 1980).
- Rusbult, C. E. (1980a). A longitudinal test of the investment model. The development (and deterioration) of satisfaction and commitment in heterosexual involvement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 101- 117.
- Rusbult, C. E. (1980b). Satisfaction and commitment in friendships. *Representative research in social psychology*, 11, 96-105.
- Sapadin, L. (1988). Friendships and gender: perspectives of professional men and women. *Journal of social and personal relationships*, 5, 387-403.
- Schneider, B. H. (1999). Cultural perspectives on children’s social competence. In M. Woodhead, D. Faulkner, K. Littleton (Eds), *Making Sense of Social Development*. London, Routledge & Open University.
- Seidler, J. V. (1995). Men, Heterosexualities, and Emotional Life. In S. Pile, N. Thrift, (Eds), *Mapping the Subject: geographies of cultural transformation*. London, Routledge.
- Sigall, H., Landy, D. (1973). Radiating beauty: effects of having a physically attractive partner on person perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 70-78.
- Stein D. D., Hardyck J. A., Smith, M. B. (1965). Race and belief: an open shut case. *Journal of Personality and Social Psychology*. 21, 56-60.
- Sternberg, R. J., Soriano, L. J. (1984). Styles of conflict resolution. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 115-126.
- Σπυριδάκης, Ι. Σ. (1981). *Βασικοί Θεσμοί του Ιδιωτικού Δικαίου (Τεύχος Β)*. Αθήνα, Σάκκουλας.
- Τασιοπούλου, Γ. (2004). *Τα όρια της σεξουαλικότητας; Μια γυναικεία οπτική για τη σεξουαλικότητα, τη διαχείρισή της στον εργασιακό χώρο και την παρενόχληση*, Μετα-

- πτυχιακή Διπλωματική εργασία, Τμήμα Επικοινωνίας & ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Τεπέρογλου, Α., Μπαλούρδος, Δ., Μυριζάκης, Γ., Τζωρτζοπούλου, Μ. (1999). *Διαπροσωπικές σχέσεις: Φίλοι, φιλία*. Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Tesser, A. (1984). Self-evaluation maintenance processes: Implications for relationships and development. In J. C. Masters, K. Yarkin-Levin (Eds), *Boundary areas in social and developmental psychology*. New York, Academic.
- Thibault, J. W., Kelley, H. H. (1959). *The social psychology of groups*, New York, Wiley.
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism and collectivism*. Bouldre, Westview Press.
- Urschel, J. K., (2000). Men's Studies and Women's: Commonality, Dependence and Independence. *Journal of Men's Studies*, 8, 3, 407-410.
- Walker, K. (1994). Men, women, and friendship: What they say, what they do. *Gender & Society*, 8, 246-265.
- Walster, E., Walster, G. W., Berscheid, E. (1978). *Equity theory and research*. Boston, M.A, Allyn & Bacon.
- Weiss, L., Lowenthal, M. F. (1975). Life course perspectives on friendship. In M.F. Lowenthal, M. Turner, D. Chiriboga (Eds), *Four Stages of Life*. San Francisco, Jossey-Bass.
- Wetzel, C. G., Insko, C. A. (1982). The similarity-attraction relationship: is there an ideal one? *Journal of Experimental Social Psychology*, 18, 253-276.
- Williams, D. G. (1985). Gender, masculinity-femininity, and emotional intimacy in same-sex friendship. *Sex Roles*, 12, 587-600.
- Winch R. F. (1952). *The modern family*. N.Y., Holt.
- Winch, R. F. (1958). *Mate selection, a study of complementary needs*. New York, Harper.
- Wouters, C, (1992). On Status Competition and Emotion Management: The Study of Emotions as a New Field. In M. Featherstone (Ed) *Cultural Theory and Cultural Change*. London, Sage.
- Wright, P. H. (1984). Self-referent motivation and the intrinsic quality of friendship. *Journal of Social and Personal Relationships*, 1, 115-130.
- Χαλάτσης, Π., Χρηστάκης, Ν. (2004). *Αναπαραστάσεις ανδρών και γυναικών για τη σχέση τους με το άλλο φύλο: Εικόνες του συναισθήματος και της σεξουαλικότητας: Ετερόφυλη Φιλία*, Παραδοτέο 2^ο Ερευνητικού Προγράμματος «Πυθαγόρας Ι».

Zajonc R. B. (1970). Brainwash: familiarity breeds comfort. *Psychology Today*, 2, 32-35
& 60-64.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Οδηγοί Συνέντευξης

Σχέσεις Εργασίας:

Μίλησέ μου για τις εργασιακές σου σχέσεις με άνδρες. Είναι διαφορετικές από ότι με τις γυναίκες;

Τι τις κάνει διαφορετικές; (Αν μας απαντήσουν όχι, τότε ρωτάμε ευθέως: Το φύλο δεν κάνει διαφορά; Και συνεχίζουμε τη συζήτηση περί «ομοιότητας» στο χώρο της εργασίας για να καταλάβουμε τι κάνει η γυναίκα αυτή με τη σεξουαλικότητά της όταν δουλεύει).

Μίλησέ μου για κάποια συνεργασία σου με άνδρα. Ποια ήταν η εμπειρία σου; Ποια πράγματα ήταν δύσκολα, δυσάρεστα; Ποια ήταν ευχάριστα, εύκολα; Τι θα άλλαζε αν η συνεργασία αυτή είχε γίνει με μια γυναίκα;

Τι είδους συγκρούσεις υπήρξαν; Πώς αντιμετωπίστηκαν; Αν η συνεργασία αυτή ήταν με μια γυναίκα θα υπήρχαν συγκρούσεις; Πώς θα αντιμετωπίζονταν (με τον ίδιο τρόπο, διαφορετικά);

Προτιμάς να συνεργάζεσαι περισσότερο με άνδρες ή με γυναίκες (για ποιους λόγους); Περιμένεις διαφορετικά πράγματα σε κάθε περίπτωση; Συμβάλλεις με διαφορετικό τρόπο; Εσύ πιστεύεις ότι οι άνδρες θέλουν να συνεργάζονται μαζί σου (ειδικά, με γυναίκες γενικά); Για ποιους λόγους;

Συνδέεσαι με τους στενούς σου συνεργάτες; Πώς και πόσο (π.χ. γίνεστε φίλοι, κάνετε άλλες δραστηριότητες μαζί, κλπ.); Παίζει ρόλο το φύλο στο αν, στο πώς και στο πόσο θα συνδεθείς;

Τι κάνει μια εργασιακή σχέση ιδανική; Αλλάζει αυτό αν ο άλλος είναι γυναίκα ή άνδρας; Πώς αλλάζει;

Παίζει ρόλο στις συνεργασίες σου με άνδρες το ότι είσαι γυναίκα; Αισθάνεσαι να σε βλέπουν διαφορετικά; Γιατί; Για σένα, παίζει ρόλο ότι ο άλλος είναι άνδρας; Αν υπάρξει ερωτική έλξη σε μια συνεργασία τι απογίνεται; Πώς τη διαχειρίζεσαι, αν τη νιώθεις εσύ; Πώς αν τη νιώθει και την εκφράζει ο άλλος;

Σχέσεις φιλίας:

Έχεις κάποια ή κάποιες στενές φιλικές σχέσεις με άνδρες (ή γυναίκες αντίστοιχα) (ενοούμε με άτομα του άλλου φύλου) ;

Μίλησέ μου γι' αυτές.

(αν απαντήσει αρνητικά μπορούμε να ρωτήσουμε π.χ.: Γιατί συμβαίνει αυτό; και Τι σε κάνει να πιστεύεις ότι δεν μπορεί να υπάρχει στενή φιλία ανάμεσα σε μια γυναίκα και έναν άνδρα;

Σε τι διαφέρει αυτή η φιλία από τη φιλία σου με άνδρες (ή γυναίκες αντίστοιχα). (Διευκρινιστικά: Συζητάτε διαφορετικά πράγματα, Αισθάνεσαι διαφορετικά; Έχετε διαφορετικές δραστηριότητες; Παίρνετε διαφορετικές πρωτοβουλίες; κ.ο.κ.Αν συμβαίνει κάτι από αυτά πώς το εξηγείς ;)

Πώς αντιμετωπίζουν οι άλλοι (ο κοινωνικός περίγυρος, ο/η σύντροφός σου) αυτή τη στενή φιλική σου σχέση με έναν άνδρα (ή μια γυναίκα αντίστοιχα);

Έχεις ποτέ βρεθεί στην κατάσταση αυτός ο άνδρας (ή γυναίκα αντίστοιχα) φίλος σου να σε επιθυμεί και σεξουαλικά ή/και να σου ζητάει και κάποιου είδους σεξουαλική σχέση; Πώς αντέδρασες σε αυτήν την περίπτωση; Τι συνέβη στη σχέση τελικά;

Έχεις ποτέ νιώσει ερωτική ή/και σεξουαλική επιθυμία (ή έλξη) για αυτόν τον άνδρα φίλο σου (ή γυναίκα φίλη σου αντίστοιχα); Μίλησέ μου γι' αυτό; (Διευκρινιστικά: Πιστεύεις ότι είναι αμοιβαία αυτή η επιθυμία; Έχει υπάρξει κάποιου είδους περιστασιακή σεξουαλική σχέση(ή σεξουαλικό παιχνίδι) με αυτό το άτομο; Πώς ένιωσες; Τι συνέπειες είχε στη σχέση; Περνάει από το μυαλό σου κάποια σεξουαλική σκέψη για τους περισσότερους άνδρες (ή γυναίκες αντίστοιχα) φίλους σου παρόμοια; Αν απαντήσει όχι ρωτάμε: Τι κάνει αυτή τη διαφορά κατά τη γνώμη σου; Σε τι πιστεύεις ότι διαφέρει μια τέτοια φιλική σχέση που εμπεριέχει επιθυμία για σεξ (ή σεξ) από μια άλλη αντίστοιχη χωρίς σεξ;

Υπάρχουν συγκρούσεις στη σχέση αυτή; (ή έχετε ποτέ τσακωθεί;). Κατά τη γνώμη σου, σε τι μοιάζει και σε τι διαφέρει μια τέτοια σύγκρουση από μια σύγκρουση στα πλαίσια μιας ομόφυλης φιλίας; (ή και από μια σύγκρουση στα πλαίσια μιας σχέσης ζευγαριού;)

Αλλάζει αυτή η σχέση όταν έχεις κάποιο ερωτικό δεσμό; Για ποιους λόγους; Πώς νιώθεις γι' αυτό;

Ζευγάρι:

Είχες ή έχεις κάποιο δεσμό; Αισθάνεσαι ότι είσαι ζευγάρι με κάποιον; Τι σημαίνει να έχεις δεσμό (να είσαι ζευγάρι);

Μίλησέ μου για κάποια σχέση σου σημαντική; Τι την έκανε σημαντική αυτή τη σχέση; Θέλεις να μου περιγράψεις πώς ξεκίνησε και πώς εξελίχθηκε;

Τι κοινό (πρέπει να) έχουν δυο άνθρωποι που είναι μαζί (ενδιαφέροντα, αξίες, προσδοκίες, παρέες, παρελθόν...;)

Τι θέλεις (τι περιμένεις) να σου προσφέρει ο άλλος σε μια σχέση; Τι προσφέρεις εσύ;

Συζητάς τα πάντα με τον άνθρωπο που είσαι μαζί; Τι δεν συζητάς, για ποιους λόγους; Αισθάνεσαι ότι ο άλλος συζητάει τα πάντα μαζί σου; Θα ήθελες να συζητάτε τα πάντα;

Εκφράζεις στον άλλο όλα τα συναισθήματά που έχεις (γι' αυτόν, για τη σχέση, για άλλους ανθρώπους, για δικά σου προβλήματα);

Αισθάνεσαι ότι ο άλλος σε καταλαβαίνει (πότε και σε τι καλά και πότε και σε τι άσχημα); Που οφείλεται αυτό (η κατανόηση ή η έλλειψη); Εσύ νιώθεις πως τον καταλαβαίνεις (τον γνωρίζεις πολύ καλά, κάθε πτυχή του εαυτού του);

Τι κάνεις όταν ο άλλος δεν σε καταλαβαίνει; Σε καλύπτει αυτό που κάνεις ή θα ήθελες να κάνεις κάτι άλλο που για κάποιο λόγο δεν μπορείς (τι σε κάνει να μην μπορείς);

Πώς (και γιατί) δημιουργούνται διαφωνίες, καυγάδες κλπ. Τι γίνεται όταν διαφωνείς με τον άλλο;

Ποιος παίρνει τις πρωτοβουλίες στη (σε μια) σχέση (πρωτοβουλίες γενικώς, στον έρωτα στη συμφιλίωση, στις δραστηριότητες);

Ανησυχείς μήπως χάσεις τον άλλο; Πώς θα ήταν (ή πώς ήταν) αν τον έχανες; Αισθάνεσαι ότι ο άλλος ανησυχεί μήπως σε χάσει; Τι τον κάνει να ανησυχεί;

Αλλάζουν οι σχέσεις (πλαστικότητα της σεξουαλικότητας);

Τι είναι αυτό που σε ελκύει πρώτο σε έναν άνδρα (τι κοιτάς πρώτα); Εσένα, τι πιστεύεις ότι σε κάνει ελκυστική στους άνδρες; Τι σε απωθεί; Τι σε σένα πιστεύεις ότι απωθεί τους άνδρες; (μας ενδιαφέρει να δούμε τα όμοια και τα κοινά κριτήρια, ανεξαρτήτως του αν αναφέρονται στην προσωπικότητα ή τη φυσική παρουσία του άλλου).

Πώς θα ήταν μια ιδανική σχέση; Πες μου μερικά από τα σημαντικότερα πράγματα που ζητάει μια γυναίκα σε μια σχέση; Τι πιστεύεις ότι ζητάνε οι άνδρες από μια σχέση (μας ενδιαφέρουν οι διαφορές ανά «κύκλο ζωής»);

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: Προφίλ Συμμετεχόντων

		ΨΕΥΔΩΝΥΜΟ	ΗΛΙΚΙΑ	ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	ΕΠΙΠΛΟ ΜΟΡΦΩΣΗΣ	ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ
25-34	Ανδρες					
	1	Άρης	25	Φοιτητής	Ανώτατο	Σχέση 4 χρόνια
	2	Κυριάκος	29	Υπάλληλος ναυτιλιακής εταιρείας	Ανώτατο	
	3	Γεράσιμος	25	Φοιτητής	Ανώτατο	Σχέση 2 μ.ηνες
	4	Γρηγόρης	26	Δημοσιογράφος	Ανώτατο	Σχέση 1 χρόνο
	5	Μάκης	31	Τραπεζικός Υπάλληλος	Ανώτατο	Σχέση 3 χρόνια
	Γυναίκες					
	1	Κέλλυ	26-27	Ιδιωτική υπάλληλος	Ανώτατο	Σχέση 2,5 χρόνια
	2	Αριάννα	34	Εγκληματολόγος-Εκπαιδευτικός	Ανώτατο	Χωρίς Σχέση
	3	Σταυρούλα	29	Ιδιωτική υπάλληλος	Ανώτερο	Χωρίς Σχέση
4	Βάσια	28	Ιδιωτική υπάλληλος	Ανώτερο	Συζεί-Σχέση 3 χρόνια	
5	Δάφνη	25	Πρώην ιδιωτική υπάλληλος-προς αναζήτηση εργασίας	Ανώτατο	Συζεί-Σχέση 3 χρόνια	
35-44	Ανδρες					
	1	Δημοσθένης	38	Ναυτιλιακά		Παντρεμένος-2 παιδιά
	2	Πάρης	43	Ιδιωτικός Υπάλληλος	Ανώτερο	Χωρισμένος-χωρίς σχέση
	3	Αποστόλης		Ιδιωτικός Υπάλληλος	Ανώτατο	Χωρίς Σχέση
	4	Πάνος	38			Συζεί
	5	Διονύσης				
	Γυναίκες					
	1	Φαίη	43	?		Σε διάσταση - 2 παιδιά
	2	Μαριάνθη	37	Ιδιωτική Υπάλληλος	Ανώτερο	Σχέση 2,5 χρόνια
	3	Αλίκη	35	Ιδιωτική Υπάλληλος	Ανώτατο	Παντρεμένη-1 παιδί
4	Λίτσα	36	Ιδιωτική Υπάλληλος	Ανώτερο	Σχέση 7 μήνες	
5	Μαριλένα	43	Ψυχολόγος	Ανώτατο	Χήρα - 1 παιδί	
45-54	Ανδρες					
	1	Μανόλης	45	Προϊστάμενος ασφάλειας σε τράπεζα	Μέσο	Χωρισμένος-2 παιδιά-Σχέση
	2	Λεωνίδας	50	Ψυχολόγος	Ανώτατο	Παντρεμένος-1 παιδί
	3	Γιάννης	49			
	4	Θοδωρής	46	Ελεύθερος Επαγγελματίας	Ανώτερο	Παντρεμένος
	5	Ντίνος	49	Επιχειρηματίας	Μέσο	Χωρισμένος-2 παιδιά

Γυναίκες						
1	Μάρω	45	Δημ.Υπάλληλος	Ανώτερο		
2	Βάλια	49	Εκπαιδευτικός	Ανώτατη		Παντρεμένη-2 παιδιά
3	Ελεάννα	51	Εκπαιδευτικός	Ανώτατη		Παντρεμένη-2 παιδιά
4	Δήμητρα	46	Χημικός	Ανώτατη		Χωρίς Σχέση
5	Έλενα	49	Δημ.Υπάλληλος	Ανώτερο		Παντρεμένη-2 παιδιά